

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

О. М. Лозинський

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Монографія

«ЛІГА ПРЕС»

ЛЬВІВ – 2016

ISBN 978-966-397-223-6
УДК 316.624.3 (316.343.656)
ББК 88.5
Л 72

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ.
Протокол № 4 від «27» листопада 2013 р.*

Рецензенти:

Карпенко З.С. – завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, д-р психологічних наук, професор.

Матеюк О.А. – завідувач кафедри практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ, д-р психологічних наук, професор.

Грищук В.К. – директор Навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ, д-р юридичних наук, професор.

Гетьманчук М.П. – заступник директора Навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ, д-р історичних наук, професор.

Лозинський О.М.

Л 72 **Психологія політичної корупції: Монографія** / О.М. Лозинський.
Видання друге, доповнене. – Львів: Ліга Прес, 2016. – 395 с.

У виданні висвітлено явище політичної корупції у психологічному, політологічному, історичному, культурологічному, економічному контекстах, а також соціальні та психологічні умови її подолання у суспільстві.

Для науковців та практичних працівників ОВС, курсантів, студентів, що цікавляться питаннями психології політичної корупції.

Передрук тексту книги без посилання на автора заборонений.

УДК 316.624.3 (316.343.656)

ББК 88.5

ISBN 978-966-397-223-6

© Лозинський О.М., 2016

Зміст:

Передмова	5
Abstract.....	7
ВСТУП	8
Частина 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА	16
Поняття політичної корупції.....	16
Підходи до тлумачення політичної корупції	30
Висновки до першої частини	75
Частина 2. ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ: ВІД АНТИЧНОСТІ ДО НОВОГО ЧАСУ	79
Політична корупція в часи Античності	80
Політична корупція в Стародавньому Римі та ранньому Середньовіччі.....	91
Політична корупція у формуванні феодалізму та абсолютизму в Європейських державах	107
Політична корупція Нового часу	119
Висновки до другої частини	127
Частина 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ	131
Психологічне підґрунтя політичної корупції.....	131
Моделі корупціогенної активності та методологія її дослідження в контексті масової свідомості.....	176
Результати крос-культурного дослідження психологічних проявів політичної корупції.....	188
Висновки до третьої частини.....	229
Частина 4. УМОВИ ПОДОЛАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ.....	237
Рівні та стратегії подолання політичної корупції.....	237
Психологічні умови зменшення політичної корупції	265
Висновки до четвертої частини.....	289

ВИСНОВКИ	292
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	296
ДОДАТКИ	320
Додаток 1. Словник понять	320
Додаток 2. Анкета дослідження корупціогенності політичної культури.....	328
Додаток 3. Таблиці статистичних результатів анкетування.....	343
Додаток 4. Опис використаних методик.....	349
Додаток 5. Результати порівняльного аналізу	353
Додаток 6. Дані кореляційного аналізу.....	357
Додаток 7. Результати факторного аналізу даних.....	373
Додаток 8. Список публікацій з результатами дослідження....	379
Додаток 9. Підтвердження анкетування у республіці Польща	384
Додаток 10. Акти про впровадження результатів дисертаційного дослідження.....	385

Передмова

Психологія політичної корупції досі є малодослідженою науковою проблемою. Історично так склалося, що владні зловживання супроводжують суспільства від сивої давнини і в багатьох державах зловживання владою, корупція, хабарництво, непотизм є частиною суспільних відносин, елементом їх політичної «культури» та сприймаються «нормою» соціальної поведінки. Лише з другої половини ХХ ст. науковці намагаються формувати понятійну базу, створювати дискурс для аналізу цієї важливої соціальної проблеми.

Корупція здатна пронизати не лише сфери політики, економіки, управління, але стати звичним атрибутом щоденного життя громадян. У корумпованих суспільствах політична культура стає *корупціогенною*, деформує світогляд, ціннісні пріоритети та стиль життя людей. Не враховувати ризиків тотальної корупціогенної ситуації в суспільстві означає займатися імітацією боротьби з корупцією.

Попри актуальність окресленої проблеми, ґрунтовних вітчизняних психологічних досліджень політичної корупції є недостатньо. Суспільний контроль за явищами політичної корупції неможливо здійснювати без поглибленого вивчення соціально-психологічних передумов її живучості.

У монографії здійснено теоретичний аналіз основних підходів у тлумаченні політичної корупції, аналізується місце політичної корупції в історичному контексті, дається інтерпретація соціально-психологічних чинників політичної корупції, висвітлено результати емпіричного дослідження політико-корупційних тенденцій у масовій політичній свідомості, а також проаналізовано соціальні та психологічні умови подолання політичної корупції.

Видання складається з чотирьох частин, містить додатки для поглибленого вивчення висвітлених питань. Кожна частина завершується висновками. Видання буде корисне для науковців, працівників антикорупційних та правоохоронних органів, курсантів, студентів, широкого кола читачів, яких цікавить вказана проблема.

Автор щиро дякує науковому керівнику професору, доктору психологічних наук Олені Альбертівні Ліщинській за підтримку під час роботи над дисертацією та підготовки книги до видання. Велика подяка за організацію проведення емпіричного дослідження на території республіки Польща доктору політичних наук Яцеку Білу (Jacek Bil) – керівнику Інституту вивчення кримінальної та терористичної злочинності Відділу внутрішньої безпеки Вищої Школи Поліції в Щитно (kierownik Instytutu Badań nad Przestępczością Kryminalną i Terroryzmem Wydziału Bezpieczeństwa Wewnętrznego Wyższej Szkoły Policji w Szczecinie).

Це видання не отримало б остаточного завершення без слухних зауважень та порад рецензентів проф., д-ра психол. наук О.А. Матеюка, проф., д-ра психол. наук З.С. Карпенко, проф., д-ра юрид. наук В.К. Грищука, проф., д-ра істор. наук М.П. Гетьманчука, яким автор висловлює глибоку повагу та подяку.

Abstract

The political corruption is actual social problem. In Latin the word “corrumpo” (corruptum) had the meaning of spoiling, depriving, inclining to committing a crime. Since the second half of the twentieth century scholars have been trying to investigate this phenomenon.

The political corruption is a political action and an action of officials, who want to strengthen the authority, illegal enrichment, avoiding juridical responsibility. As a result, because of the political corruption the law enforcement agencies and courts of justice become inefficient and the constitution becomes only a declaration.

The expansion of the political corruption in the society destroys citizens' moral foundations in their living together. In the monographs we:

- analyse juridical, economical, political scientific, psychological approaches of investigation of political corruption;
- learn how political corruption influences the historical development of European states;
- try to understand how political corruption manifests on the level of human psychology;
- conduct the empirical analysis how political corruption influences the mass consciousness of citizens; we conducted the questioning on the increasing of the political corruption among citizens of Ukraine and Poland republic.

The result will be useful for cadets, students, practical employees of law enforcing bodies and scientists.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Політична корупція є стратегією дій політичних та посадових осіб різних рівнів (та їх груп), що скерована на концентрацію влади, отримання протиправного особистого та вузькокорпоративного зиску від ухвалення владних та адміністративних рішень. Вона справляє негативні наслідки на життєдіяльність багатьох держав. Правові наслідки політичної корупції проявляються в обслуговуванні інститутами державної влади інтересів чільних політичних персон й наближених до них олігархічних груп, у неможливості реалізації більшістю громадян своїх конституційних прав та свобод. Зловживання у політичній та посадовій сфері відлякують інвесторів, замінюють демократичні, правові відносини у суспільстві на авторитарні, кримінальні, спричиняють несправедливий перерозподіл суспільного багатства.

Засобами політичної корупції є: узурпація влади, усунення політичних опонентів, системні адміністративні виборчі маніпуляції; корупція суддівської гілки влади, унеможливлення законного правосуддя, захист високопосадовців від кримінальної відповідальності за правопорушення; незаконне збагачення, розкрадання бюджетних коштів та закордонних кредитних запозичень, лобіювання інтересів впливових фінансово-промислових груп інтересів, збиткова для держави приватизація та незаконна монополізація економічних ресурсів; згортання демократичних інститутів – монополізація засобів масової інформації, підкуп політичних партій, контроль діяльності профспілкових організацій, обмеження свободи слова, мирних зібрань, страйків тощо. Засоби політичної корупції не припиняють вдосконалюватися.

Демократичні реформи у суспільстві невіддільні від подолання політичної корупції та суспільного контролю за якістю політики держави. Ці завдання неможливо реалізувати без глибокого вивчення явища політичної корупції та розуміння соціально-психологічних передумов її живучості. Особливо міцні соціальні та психологічні передумови для існування політичної корупції притаманні посткомуністичним державам. Згідно висновків авторитетних міжнародних інституцій (Transparency International) Україна з 2013 р. перебуває у 30-ці найбільш корумпованих держав світу (146 місце серед 180 країн), що визнається однією з вагомих причин занепаду вітчизняної економіки, критично високого рівня державного боргу, технологічного відставання, масових акцій протесту 2005-2006 рр, трагічних подій в Україні 2014-2015 рр.

Систематичні політичні зловживання та уникнення політичними корупціонерами покарання за вчинені злочини справляють деморалізуючий вплив на суспільство, стають причиною ціннісно-мотиваційної регресії громадян та політичних персон.

Слід констатувати, що ґрунтовних вітчизняних досліджень явища політичної корупції та психологічних аспектів цього деструктивного соціального явища проведено недостатньо. Політична корупція та умови її подолання є міждисциплінарною науковою проблемою. Її можливо і необхідно досліджувати комплексними науковими засобами. З огляду на міждисциплінарність об'єкта та предмета дослідження в дисертації поряд із психологічними тлумаченнями розглянуто також юридичні, економічні, політологічні інтерпретації явища політичної корупції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось відповідно до науково-дослідної програми кафедри психології управління факультету психології Навчально-наукового інституту права

психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ на тему «Соціально-психологічні чинники формування конструктивної взаємодії мешканців регіону з підрозділами ОВС», державний реєстраційний номер 0112U007495 від 13 листопада 2012 р. (Український інститут науково-технічної та економічної інформації). Тему узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології (протокол №7 від 30.09.2014 р.).

Мета дослідження: Виявити соціальні та психологічні детермінанти існування політичної корупції; з'ясувати крос-культурні особливості політико-корупційних тенденцій в українському та польському соціумах; систематизувати соціальні та психологічні умови зменшення політичної корупції в суспільстві.

Завдання дослідження:

1) ідентифікувати сутність та прояви політичної корупції як суспільного явища в юридичному, економічному, історичному, політологічному контекстах;

2) виявити соціально-психологічні передумови та механізми відтворення політичної корупції;

3) виявити крос-культурні особливості менталітету громадян у контексті відмінностей локалізації корупційних явищ в Україні та Польщі (країні Європейського Союзу);

4) визначити комплекс психологічних умов, макро- та мікросоціальних стратегій для обмеження політичної корупції у суспільстві.

Об'єкт дослідження – політична корупція як психологічний та соціальний феномен.

Предмет дослідження – психологічні та соціальні умови відтворення і подолання політичної корупції у суспільстві.

Методи дослідження. У дисертації застосовано комплексні підходи у дослідженні чинників, що є підґрунтям поширення і подолання політичної корупції. Під час дослідження політичної

корупції в юридичному, історичному, економічному, політологічному контекстах були застосовані загальнонаукові методи – аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, класифікація, систематизація, узагальнення, метод аналогій, метод теоретичного моделювання. Теоретичний аналіз психологічних детермінант політичної корупції здійснено на основі системного підходу в рамках структуралістичної методології (психоаналізу, аналітичної психології, когнітивізму, гештальтпсихології, біхевіоризму, неофрейдизму, соціального інтеракціонізму, теорії соціального наuczіння, крос-культурної та генетичної психології).

Емпіричний матеріал до другого розділу щодо психологічних передумов політичної корупції в масовій свідомості української та польської вибірок здійснено згідно з принципами крос-культурної психології. Польська вибірка в нашому дослідженні розглядалась як контрольна. Стимульний матеріал анкети польською мовою був перекладений фахівцями львівського перекладацького бюро «Поліглот».

Для отримання емпіричних даних використано метод природного експерименту та метод анонімного анкетування («Анкета дослідження особливостей корпоративної та політичної культури», 16 шкал) із застосуванням стандартизованих діагностичних методик (методика дослідження макіавеллізму Р. Крісті, Ф. Гейс; опитувальник дослідження рівня морально-етичної відповідальності ДУМЭОЛП; шкала “консерватизм-радикалізм” опитувальника Кеттелла; опитувальник самоствавлення Століна, Пантелєєва; опитувальник дослідження рівня депресії).

Результати анкетування досліджено методами математичної статистики (кореляційний, порівняльний, факторний аналіз). Для аналізу даних використано комп'ютерне програмне забезпечення STATISTICA 8.0.360, а також метод крос-

культурного зіставлення результатів української та польської вибірок на етапі інтерпретації даних.

Емпіричний матеріал третього розділу щодо соціальних та психологічних умов подолання політичної корупції досліджено за допомогою методу експертних оцінок, контент-аналізу, методу семантичного аналізу наукових документів, у відповідності до принципів крос-культурної психології, а також на основі даних кореляційного, порівняльного, факторного аналізу емпіричного матеріалу.

В анкетуванні взяло участь 200 респондентів в Україні (анонімне анкетування проведено впродовж січня-квітня 2013 р.), 100 респондентів в Республіці Польща (опитування проведено впродовж грудня 2013 р.). В опитуванні взяли участь громадяни різного рівня освіти, соціального та майнового статусу – головних соціально-демографічних сегментів українського та польського суспільств. Структура вибірок наближається до репрезентативної.

Наукова новизна одержаних результатів:

1) Вперше у вітчизняній психології здійснено комплексний, системний аналіз явища політичної корупції у контексті психологічних теорій, економічних та політологічних концепцій.

2) Проведено емпіричне українсько-польське крос-культурне дослідження для виявлення соціальних, соціально-психологічних, індивідуально-психологічних проявів явища корупції.

3) Виявлено відмінності рівня поширення та локалізації корупції в українському та польському суспільствах (станом на 2013 р.), встановлено відмінності рівня авторитаризму та бюрократизму політичної та корпоративної культури в обох вибірках.

4) На основі теоретичного та емпіричного дослідження української та польської вибірок визначено психологічні

особливості, які детермінують толерантність особистості до корупції.

5) Виявлено відмінності ступеня ототожнення українських та польських респондентів з корупціогенними суспільними нормами (відмінності рівня толерантності особистості до корупційних дій).

6) Встановлено більш значне відмежування Я-ідентичності українських респондентів (у порівнянні з польськими респондентами) від існуючих соціальних реалій, що може бути істотним психологічним чинником відтворення авторитарно-бюрократичної корпоративної культури та корупціогенної політичної культури в суспільстві.

7) На основі результатів теоретичного, експертного, емпіричного психологічного дослідження визначено: макросоціальні й мікросоціальні рівні та стратегії подолання політичної корупції; психологічні умови зменшення толерантності громадян до політичної корупції.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх застосування при: а) плануванні стратегій та заходів зменшення толерантності громадян до політичної корупції з огляду на соціальну, соціокультурну, психологічну специфіку українського та польського суспільств; б) розробці антикорупційних методик підбору та атестації управлінських кадрів для органів державної влади та державних установ; в) впровадженні програм підвищення кваліфікації управлінців.

Особистий внесок здобувача. Результати дисертаційного дослідження отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дисертації доповідались та обговорювались на: IV-ій Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні аспекти національної безпеки» (Львів, ЛьвДУВС, 2010); V-ій Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні аспекти національної безпеки» (Львів, ЛьвДУВС, 2011); Форумі молодих науковців

Львівщини (Львів, 22.05.2011 р.); Круглому столі «Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві» (Львів, ЛьвДУВС, 2011); Круглому столі «Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби» (Львів, 24.05.2012 р.); Міжкафедральному круглому столі факультету психології ЛьвДУВС «Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства» (Львів, 22.03.2013 р.); Науково-методичному семінарі «Психолого-педагогічні форми і методи управління навчально-виховним процесом» (Львів, ЛьвДУВС, 2014); Звітній конференції факультету психології ЛьвДУВС «Основні напрями формування фахівця в умовах ВНЗ системи МВС» (Львів, 16.05.2014 р.).

Результати дисертації були розглянуті та впровадженні експертними комісіями: Львівського національного університету ім. Івана Франка (довідка про впровадження №2692-Р від 23.06.2014 р.); Львівського державного університету внутрішніх справ (акт про впровадження від 16.07.2014 р.); Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (довідка №84/09 від 09.07.2014 р.).

Результати дисертації були обговорені на науково-методичному семінарі кафедри психології, педагогіки і соціального управління Інституту права та психології Національного університету "Львівська політехніка" (прокол від 19.02.2015 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 9-ти одноосібних статтях у виданнях, які визначені ВАК України як фахові в галузі психології; 1-й статті у виданні, що включене до бази даних Російського індексу наукового цитування (РИНЦ); 1-й монографії (12,9 ум. д.а.); в 16-ти публікаціях у наукових журналах та збірниках за результатами наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації: дисертація складається зі вступу, трьох розділів (семи параграфів), висновків, переліку використаних джерел (209 найменувань, з них 46 джерел закордонних авторів, 7 джерел іноземними мовами), 10 додатків. Основна частина дисертації з висновками має обсяг 210 сторінок, містить 48 рисунків, 6 таблиць, що займають 22 сторінки. Дисертацію доповнюють додатки на 93 сторінках (26 рисунків, 17 таблиць).

Частина 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА

Поняття політичної корупції

Політична корупція є стратегією дій політичних та посадових осіб різних рівнів, що скерована на концентрацію влади, отримання протиправного особистого та корпоративного зиску від ухвалення владних та адміністративних рішень. Поняття *політична корупція* ще не отримало остаточного і однозначного визначення в суспільствознавчих науках. Відсутнє воно у юридичних документах [201].

Автори та дослідники нерідко використовують поняття «урядова корупція», «владна корупція», «верховна корупція», «номенклатурна корупція», що загалом протиставляється до так званої «низової», «дрібної», «побутової», «службової» корупції.

В латинській мові слово *corrupto* (*corruptum*) складалось з двох частин: *cum* – разом з кимось; *rupto* – ламати, псувати, руйнувати, порушувати, відміняти, переривати. Етимологічно це поняття означало псувати, вимотувати, розбещувати, задобрювати подарунками, підкуповувати, грішми схилити до злочину. Аморальний зміст мають слова *corrupte* – упереджено, помилково, аморально; *corruptela*, *corruption* – спокушання, обман, підкуп, спокусник, хворобливий незадовільний стан; *corruptor* – спокушувач, розбещувач; *corruptus* – зіпсутий, брехливий, продажний, безстидний [87, с. 153].

На думку Б. Аругтюняна, корупція складається з двох латинських слів *correi* – декілька пов'язаних спільним інтересом осіб, *ruptere* – спотворювати, порушувати, псувати, ламати; в римському праві воно узагальнено означало діяльність групи

осіб, скеровану на порушення принципів здійснення судочинства або керування суспільством [8].

Маючи відношення до культури Стародавнього Риму (республіканського його періоду), поняття корупції відображало етичну оцінку римськими громадянами поведінки державних та посадових осіб під час виконання ними владних та адміністративних повноважень. Ця негативна оцінка діяльності посадовців виникала як порівняння, з одного боку, традиційно-консервативних уявлень про належне виконання уповноважених громадою міста особами адміністративних, судових та інших громадських функцій. Ці норми поведінки мали відношення до співжиття людей у самодостатній міській общині (у римлян – цивітас; у греків – поліс) на принципах солідарності та рівності. З другого боку, з розширенням меж Римської імперії вплив окремих міських общин (а відповідно їх етичних норм) зменшувався: війна, торгівля, політика спричинили значну майнову та соціальну диференціацію, поступово нівелюючи громадянську рівність і солідарність. Стала поширюватись мода на розкіш, зростала соціальна роль власності (майна, землі, грошей) як атрибуту соціального статусу і впливу. Поведінка публічних осіб (консулів, урядовців, суддів, державних та військових чиновників, збирачів податків і т.п.) у нових реаліях не відповідала і не могла відповідати колишнім полісним нормам, тому громадська думка оцінювала її як «зіпсуту», корупційну [108; 122].

З огляду на це корупція трактувалась як розвал, спотворення, нищення досі поширених суспільно прийнятних соціальних норм та наступне неоголошене культивування аморальних практик певними фрагментами суспільства (соціальними прошарками – корумпованими політиками, землевласниками-олігархами, державними чиновниками) [17]. В часи Античності суспільні реалії змінювались швидше ніж усталені етичні установки людей: впродовж одного людського

життя обставини в містах-полісах могли радикально змінитись, наприклад, людина виховувалась в умовах полісної демократії, однак внаслідок політичного перевороту чи зовнішнього вторгнення все змінювалось: в кращому випадку владу захоплювали демагоги чи заколотники, в гіршому випадку – іноземні загарбники. І ті, і інші встановлювали диктатуру, тотальний визиск, або й винищення населення. Силою та залякуванням насаджувались нові порядки, нав'язувались нові правила поведінки, новий характер взаємовідносин людей.

Суб'єктивне переживання людьми такого типу суспільних катаклізмів отримувало словесний вираз – як *погіршення якості влади, порушення прийнятих норм, спотворення до непізнаваності принципів роботи суспільних інститутів (судів, зборів громадян), моральне розбещення політиків та посадовців. Корупція відображала глибшу проблему співвідношення моралі та реальної політики (боротьби за владу, зловживання владою), суперечності між обов'язком та особистою вигодою (природним прагненням людей до безпеки, успіху, благополуччя, вигоди). Проблеми поєднання такого плану речей залишаються досі нерозв'язаними [36].*

Мислителі Нового часу негативно оцінювали явище політичної корупції. Н.Макіавеллі вважав, що корупція є ознакою руйнації громадських чеснот; Ш.-Л.Монтеск'є стверджував, що корупція вказує на виродження прийнятного політичного ладу у деструктивний; Ж.-Ж. Руссо окреслював корупцію як наслідок боротьби за владу [157, с.28].

Висвітлюючи сутність корупції, склались два підходи, що по різному акцентують її зміст. У рамках першого підходу корупцію зводять до хабарництва та продажності політиків та чиновників, акцентуючи увагу на *економічних* мотивах правопорушень. У рамках другого підходу наполягають, що корупція стосується не лише економічних, а й *політичних* мотивів у діях політиків та чиновників, а тому вона проявляється

у зловживаннях владою, перевищенні політиком влади, а чиновника службового становища.

На нашу думку, ці підходи взаємно доповнюють один одного, оскільки торкаються різних рівнів корупції: економічні мотиви більше проявляються на рівні «низової» корупції, а політичні мотиви актуалізуються на рівні «верховної» корупції [126].

Радянські автори з класових позицій прив'язували явище корупції лише до капіталістичної системи відносин, а владні зловживання радянського партійного керівництва замовчували, або виправдовували політичною необхідністю. Так автори Політичного словника трактували корупцію як продажність державних і політичних діячів – міністрів, чиновників, членів парламенту, журналістів [154, с. 286]. Автори Української радянської енциклопедії ототожнювали її з продажністю державних, політичних і громадських діячів; способом підкорення великими монополіями державного апарату [182, с. 266].

Тлумачення корупції знаходимо також у сучасних закордонних наукових виданнях. Зокрема, Короткий оксфордський політичний словник (1996) трактує корупцію не лише як хабарництво, а як незаконний обмін між зацікавленим індивідом та посадовцем (представником держави чи приватної корпорації), «...який порушує юридичну обіцянку розподіляти певне благо тим, хто має право на неї». Водночас автор статті названого видання Федеріко Варезе (доцент університету Вільямса, США) констатує не лише економічні, а й адміністративні та політичні причини корупції, зокрема: *відсутність досвіду демократичного урядування; міра бюрократизму; обсяг свободи регуляторних дій, яку мають урядовці* [74, с.347-348].

Сучасну інтерпретацію поняття корупції пропонує професор університету Флоренції Донателла дела Порта,

розглядаючи її крізь призму діяльності прихованих структур політичних партій, надання бізнесовими політиками політичної протекції, дією негласних домовленостей політиків та організованої злочинності. Тим самим автор доводить, що економічні мотиви корупції є важливими, однак лише частковими елементами домінуючих політичних її передумов. Іншими словами, корупційну ренту (матеріальний зиск) можливо отримувати лише завдяки владним повноваженням, завдяки посіданню вагомих адміністративних чи політичних позицій, маючи зв'язки з впливовими гравцями в уряді, парламенті, органах місцевого самоврядування, правоохоронних структурах, судах і т.п. Автор підкреслює саме первинність владного аспекту корупції, а тому використовує поняття *політична корупція* [157].

На думку дослідників найбільш вразливими з боку політичної корупції сферами суспільних відносин є діяльність *політичних партій, виборчий процес, законодавчий процес, судочинство, приватизація, бюджетний процес*. Виділяють декілька основних рис політичної корупції: а) вона не є очевидним явищем для пересічних громадян оскільки зловживання здійснюються у конфіденційному порядку в надто високих політичних колах (на рівні керівництва політичних партій, депутатських фракцій парламенту, урядових структур, президентських адміністрацій і т.п.); б) не завжди політична корупція має чітко виражене матеріальне (грошове) втілення (як от отримання хабара), оскільки може стосуватися лояльної поведінки певних груп людей щодо корумпованого політичного керівництва в обмін на їх преференції в бізнесі, кар'єрі і т.п. [63].

Актуальною залишається пропозиція С. Міщенка, В. Ємельянова, Д. Степанюка про те, що в українському законодавстві слід вдосконалювати не лише законодавство про боротьбу з корупцією (як кримінального або адміністративного явища на побутовому чи адміністративно-управлінському рівні),

а ввести окреме поняття «політична корупція» [45; 132]. Оскільки у Кримінальному кодексі України (як і в інших нормативних актах) не існує такого поняття, то відповідно не існує відповідальності за політичну корупцію. Зазначений автор окреслює політичну корупцію як форму корупційного діяння, засобом якої є гіпертрофоване зрощення політики та бізнесу, а метою владних зловживань – досягнення не лише економічної, а й певної політичної мети, що виявляється, зокрема в:

- лобіюванні особистих чи партійних інтересів завдяки державним посадовим можливостям;
- непрозору політичному та економічному протекціонізмі осіб, структур чи адміністративних територій;
- застосуванні адміністративного ресурсу, наприклад, використання тиску з боку судів чи податкових структур на кандидатів у депутати, вплив на певні категорії виборців;
- використанні державних ресурсів (зокрема ЗМІ) та бюджетних коштів у передвиборчій конкуренції;
- незаконному фінансуванні партій, непрозорість надходжень та перевищення виборчих фондів [197].

У сучасній міжнародній практиці використовується тлумачення політичної корупції як зловживання політиками та посадовцями найвищого та середнього рівня посадовими та владними можливостями з метою збереження влади, особистого та групового збагачення (Світовий банк, Transparency International) [201].

Мета та засоби політичної корупції. Політична корупція передбачає протиправну діяльність політиків та високопосадовців центральних та місцевих органів влади, виконавчих структур, судів, що пов'язані клановими, партійними, родинними інтересами.

Метою політичної корупції є прихід до влади в обхід законних процедур та протиправна монополізація влади

(політичних, адміністративних, посадових повноважень; усунення механізмів контролю). Влаштувавши політичну монополію, запускається корупційний механізм отримання надприбутків, конвертація їх у політичні ресурси (законодавчі, організаційні, кадрові, інформаційні), які під час наступних виборів знову будуть пущені для здобуття влади. Рівень корупції залежить від монополізації та безкарності, і обернено пропорційно залежить від відповідальності за вчинки.

Корупційна монополізація влади може досягатись політичними, юридичними, адміністративними, економічними, кримінальними засобами (дивись Додаток 9, схема 2).

До політичних засобів належать: *усунення політичних опонентів* (арешти, переманювання опозиційних політиків); *підпорядкування законодавчої та судової гілок влади виконавчій владі* (контроль за діяльністю парламенту, підпорядковане становище органів судочинства).

До юридичних засобів слід віднести: *законодавче обмеження прав і свобод громадян* (усунення соціальної бази для дієвості громадянського суспільства – профспілок, громадських організацій, ЗМІ); *вибіркове правосуддя* (притягнення до відповідальності представників опозиції; юридична недоторканність лояльних до влади); *законодавче забезпечення* (прийняття вигідних для владної групи змін до конституції та законів, зокрема, в питаннях приватизації державної власності, бюджетної, податкової, митної політики).

Адміністративними засобами політичної корупції є: *використання адміністративного ресурсу під час виборів* (фальсифікація результатів виборів, підкуп або тиск на окремі категорії виборців – пенсіонерів, військовослужбовців, працівників державних установ); *тиск на громадянське суспільство* (цензура ЗМІ, втручання у діяльність громадських організацій, профспілок); *тиск на бізнес* (тиск на бізнесові структури силами податкових та інших контролюючих

структур); *фаворитизм та непотизм* (тенденційні кадрові призначення, державна підтримка лояльного бізнесу та регіонів).

Економічні засоби політичної корупції: *приватизація та монополізація економічних ресурсів* (усунення конкуренції); *диктат цінової політики* (шляхом влаштування монополій), *заниження соціальних стандартів* (прожиткового рівня для населення); *зловживання у сфері державних боргів* (перед населенням, бізнесом, зовнішніми кредиторами).

Кримінальними засобами політичної корупції є: політичні убивства; викрадення, шантаж, залякування опозиційних політиків та громадських активістів; рейдерство опозиційного бізнесу; хабарництво (*bribery*), здирство (*extortion*), привласнення (нецільове використання або розкрадання бюджетних ресурсів та державної власності – *embezzlement*); незаконне фінансування діяльності партій (кримінальними структурами, організованою злочинністю, іноземними гравцями).

Поняття «політична корупція» протиставляється до так званої «низової» (або «адміністративної», «бюрократичної», «дрібної») корупції, що притаманна будь-яким бюрократичним установам (закладам освіти, медицини, органам місцевого самоврядування, релігійних чи громадських організацій). Водночас зауважують, що чіткої межі між «політичною» та «низовою» корупцією немає, оскільки остання може бути донором фінансових, адміністративних, інформаційних ресурсів для «владної» корупції.

Корупційні дії здійснюють особи, що перебувають на керівних посадах у державних та приватних установах різних рівнів. Суб'єктами корупції є: посадовці *виконавчої влади* (президент, прем'єр міністр, міністри, керівники органів безпеки); члени *законодавчої влади*: (депутати, голова парламенту, голови депутатських комісій); представники *міської та*

регіональної влади (депутати міських та обласних рад, міські голови, губернатори та їх заступники); посадовці *судової влади* (судді усіх рівнів), посадові особи державних та недержавних установ та організацій, посадовці *міжнародних організацій* та їх філій. Суб'єктами політичної корупції є посадовці «регіонально-відомчого» та «владного» рівнів [50; 52; 53] (дивись Додаток 9, схема 2).

«Службовий» рівень зловживань: їх організують і здійснюють рядові службовці державних установ та приватних організацій; злочини здійснюються як правило одноосібно, рідше зі співробітниками.

«Посадовий» рівень зловживань: організаторами є керівники підрозділів, перші особи державних або приватних установ. Це корисливі зловживання, які здійснюються керівниками одноосібно, або у співучасті з їх найближчим «оточенням».

«Регіонально-відомчий» рівень зловживань: організаторами є посадові особи, які займають відповідальне становище у місцевих органах влади, відомчих (податкових, правоохоронних, митних та ін.) структурах (обіймають посади третьої, четвертої, п'ятої, шостої категорій, а також судді, прокурори і слідчі). Ці корупційні зловживання здійснюються у співучасті з заступниками, під прикриттям вище стоячого керівництва.

«Владний» рівень зловживань та корупції: до таких зловживань безпосередньо причетні посадові особи, які займають особливо відповідальне становище (обіймають посади першої і другої категорій), перші особи виконавчої, законодавчої гілок влади, міністерств.

Статистично у вітчизняних місцевих судах переважають справи «*службового*» та «*посадового*» рівнів зловживань. Для прикладу в архівах чотирьох місцевих (Шевченківського, Личаківського, Залізничного, Франківського) судів м. Львова у 2004-2009 рр. зафіксовано 150 справ за статтями 364, 365, 366, 368 Кримінального Кодексу України. Переважна більшість з них

стосується службових осіб «службового» та «посадового» рівнів – посадових осіб та керівників приватних комерційних фірм. Названі справи стосуються:

- Службового підроблення (ст. 366 ККУ) – 41% справ.
- Зловживання владою, посадовим становищем (ст. 364 ККУ) – 30% справ.
- Одержання хабара (ст. 368 ККУ) – 16% справ.
- Перевищення влади або посадових повноважень (ст. 365 ККУ) – 13% справ.

В архівах названих судів є лише декілька справ «регіонально-відомчого» рівня зловживань, що стосувались працівників митниці, податкової служби, міліції, прокуратури, депутатів рад різних рівнів.

Можливості корупції залежать від рівня, на якому вона здійснюється.

Для *службового рівня зловживань* характерні: несистематичні давання та одержання хабара, епізодичні службові підроблення.

Для *посадового рівня зловживань* характерні: зловживання або перевищення влади, посадового становища; службові підроблення; привласнення бюджетних коштів; отримання хабара; примушування підлеглих до виконання протиправних наказів; а також грубе порушення законодавства про працю (ст. 172 ККУ); невивплата заробітної плати (ст. 175 ККУ), шахрайство (ст. 90 ККУ); привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 ККУ); шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 ККУ); підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів (358 ККУ).

Для *регіонально-відомчого рівня зловживань* характерні: зловживання або перевищення влади, посадового становища; примушування підлеглих до співучасті в злочинах; систематичні службові підробки; підробка документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів;

привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем; шахрайство з фінансовими ресурсами; отримання, вимагання, провокація хабара; невиконання своїх обов'язків по боротьбі з корупцією; зацікавлене прикриття контрабанди і т.п. [199].

Для *владного рівня зловживань та корупції* характерні: монополізація влади; вибіркоче правосуддя; обмеження прав і свобод громадян; незаконне фінансування діяльності партій; тиск на опозиційне середовище, громадянське суспільство, ЗМІ; тенденційні кадрові призначення (непотизм); фальсифікація результатів виборів; прийняття лобістських законів; привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем; шахрайство з фінансовими ресурсами [197].

Наведена класифікація прояснює особливості «владного», «відомчого», «посадового», «службового» рівнів зловживань. Висновки, які є коректними для «службового» рівня зловживань не підходять до «посадового», «відомчого», «владного» рівнів. *Хабарництво* та *підроблення* з'являються на «службовому» рівні, а *зловживання владою, корупція* – на «посадовому» рівні. Системи антикорупційних заходів також є абсолютно специфічними стосовно кожного з перелічених рівнів. З причини більш ретельного планування посадових оборудок, прогнозування наслідків протиправних схем, вагоміших фінансових, владних ресурсів організатори «посадового», «відомчого», «владного» рівнів часто уникають юридичної відповідальності за скоєні правопорушення.

Дослідники розмежовують корупційні дії, що скеровані на зовнішнє оточення організації (клієнтів, конкурентів), від корупції щодо підлеглих – «вертикальної корупції», в рамках якої хабар отримує керівник установи від свого підлегло-хабарника в обмін на покриття його протиправних дій, негласного дозволу і надалі отримувати хабарі. Звертають увагу

на циклічність явищ корупції: коли період галасливої боротьби завершується, його замінюють часи мовчазного потурання корупції.

Суспільні наслідки політичної корупції. Корупційна практика (зловживання владою керівниками усіх рівнів) нерідко вростає у структуру суспільних відносин. Вона може змінювати свої засоби, набирати різних форм – клієнтизму, протекціонізму, кумівства, «кришування». Клієнтистська корупція реалізується у розбудові суспільних стосунків у формі «патрон – клієнт». Посадовець вдається до порушення закону під час ухвалення рішень через залежність або зобов'язання перед особою «патроном», що звертається до нього з проханням, чи вимогою. Протекціоністська корупція проявляється у намаганні посадовців та політиків захистити і лобіювати інтереси членів своєї партії, корпорації, регіону, товаровиробників. Посадовці порушують норми закону, або маніпулюють процедурами, бо вважають, що діють в інтересах «своєї» групи [106, с. 44-45].

Політична корупція дає «зелене світло» нечесній конкуренції. Політичні гравці завдяки політичній корупції усувають опонентів, поповнюють партійні ресурси та особисті статки, торгують доступом до дефіцитних ресурсів (енергетичних, земельних, виробничих, фінансових, бюджетних, мас-медійних). У сфері бізнесу завдяки корупційним зв'язкам та підкупу отримують швидкі прибутки та монопольне становище на ринку, усувають бізнес-конкурентів, зменшують оподаткування, виводять валюту за межі держави, узаконюють незаконну приватизацію і т.п. У макроекономічному контексті корупція нав'язує несправедливий перерозподіл національного багатства між регіонами та соціальними прошарками, спричиняє зростання «тінізації» економіки, скорочення бюджетних надходжень, зростання зовнішніх та внутрішніх боргів держави, знецінення грошової одиниці, падіння

конкурентоздатності економіки, технологічне відставання. Політична корупція істотно погіршує міжнародний імідж та інвестиційний рейтинг держави, скорочує рівень її міжнародного співробітництва.

Практика політичної корупції негативно відбивається на внутрішній політиці держави, створює деструктивний морально-психологічний клімат, легітимізує протиправний стиль управління, спричиняє правовий нігілізм (цинізм), руйнує в суспільній свідомості повагу до законослухняності, спричиняє рівень криміногенності у суспільстві.

Корупційна складова урядування розростається в умовах слабкості громадянського суспільства, підконтрольності ЗМІ, зі зниженням рівня доходів населення в країні, зростанням безробіття, і передовсім за відсутності політичної волі уряду вести з корупцією боротьбу [155, с.14-18].

У корумпованих реаліях зростає моральна та інтелектуальна деградація суспільства, воно втрачає здатність конструктивно розв'язувати суперечності, які об'єктивно виникають. Це спричиняє зростання бюрократизму та нищення інноваційного потенціалу.

В другій половині ХХ ст. на міжнародному рівні політична корупція спричинила значне занепокоєння, у результаті чого було прийнято низку міжнародно-правових актів щодо її подолання, здійснюється моніторинг рівня її поширення в окремих державах [59; 71; 72; 150, с.341-364].

В сучасних умовах корупція визнається однією із загроз для економічного та соціального розвитку окремих держав та міжнародного співтовариства. Вплив корупції на життєдіяльність спільнот може мати не лише фрагментарний, але й комплексний, системний характер: вона деморалізує управлінців, порушує соціально-економічні права громадян, підриває демократичні основи урядування, нівелює вільну конкуренцію, перетворює на фікцію верховенство права

(Резолюція VIII Міжнародної конференції по боротьбі з корупцією. Ліма, Перу, 7-11 вересня 1997 року) [149].

Наслідки політичної корупції проявляються на міжнародному, політичному, економічному, соціальному рівні. *Міжнародні наслідки політичної корупції:* корупція негативно впливає на міжнародний імідж держави, перешкоджає налагодженню міжнародних контактів і економічних зв'язків, відлякує надходження іноземних інвестицій, без яких економіка держав в сучасних умовах не спроможна розвиватися. *Політичні наслідки корупції:* корумповані чиновники та політики, взаємодіють з організованою злочинністю, це спричиняє взаємне їх зацікавлення у підтримці таких контактів. Мафія сплачує хабарі високопосадовцям, надає їм під час виборів фінансову, медійну, організаційну підтримку в обмін за протекцію її бізнесових інтересів в органах влади, контролюючих, фіскальних, митних інституціях, в органах правопорядку та судочинства. *Економічні наслідки корупції:* корупція створює додаткові бар'єри для діяльності у виробничій, торговельній діяльності. Некорумпований бізнес не має можливості отримати державні замовлення, стабільні ринки збуту продукції, страждає від надмірних перевірок та різноманітних вимогань. Він стає не конкурентоздатним поряд з бізнесом, який захищений корумпованими структурами. Це гальмує підприємницьку ініціативу населення, економічна активність стає нелегальною, переходить у «тінь».

Політична корупція є винятковою формою протиправної діяльності, а розкриття та покарання ініціаторів такого роду діянь є одним з найважчих у правозастосовній практиці. Такі труднощі виникають не через юридичні чи технічні перепони, а через нездатність правоохоронних органів запобігати та протидіяти цьому негативному феномену.

На думку норвезького дослідника Інґе Амундсена невдачі у протидії політичній корупції спричинені тим, що існує висока

кореляція між політичною корупцією та авторитаризмом у державі. У демократичних країнах проблема політичної корупції має здебільшого фрагментарний характер, оскільки там існують реальні інститути противаг, що стримують посадовців від зловживань. Натомість в авторитарних (автократичних) режимах влада є монополізованою – прокуратура, суди, парламент, ЗМІ, профспілки втрачають автономність і безпосередньо залежать від влади, в корумпованих умовах немає змоги чинити їй дієвий опір [58].

Результати запобігання та протидії «низовій» корупції значною мірою залежать від рівня професійної підготовки працівників правоохоронних органів, прокуратури, служби безпеки та належної політики влади щодо її приборкання. Ситуація щодо приборкання політичної корупції є складнішою: її неможливо подолати лише силами правоохоронних чи судових органів, оскільки ці державні структури є складовим елементом владної вертикалі, підпорядковані захисту інтересів політичної верхівки та наближених до неї груп.

Протидія політичній корупції вимагає розуміння соціально-психологічних чинників, що мотивують до вчинення корупційних діянь. Саме психологічні фактори є основою цього явища. Як слушно зазначає дослідник М. Решетніков: «без психологічно обґрунтованих підходів корупційної поведінки навряд чи щось можливо змінити, оскільки корупція – лише в її наслідках правова та економічна проблема, а в основі – винятково психологічна і загальнолюдська» [168, с.107].

Підходи до тлумачення політичної корупції

Політична корупція є складним явищем, що має стосунок до політики, управління, економіки, культури, психології, історії, права. Щоб зрозуміти її природу доводиться залучати методи і напрацювання різноманітних галузей знань. У

дослідженнях посадової злочинності та корупції сформувався окремі підходи:

- Юридичний підхід кваліфікує посадові та корупційні діяння, визначає санкції за їх скоєння.
- Економічний підхід політичну корупцію аналізує як незаконний механізм соціально-економічного обміну між представниками влади та бізнесу, що має певну вартість і економічну доцільність.
- Політологічно-історичний підхід явище політичної корупції інтерпретує як атрибут функціонування влади (її бюрократичних інституцій) за різних форм політичного урядування, вивчає розвиток політичної корупції в історичній ретроспективі, в контексті певного етапу розвитку суспільства.
- Психологічний підхід посадові злочини та політичну корупцію пов'язує з ментально-психологічними схильностями суспільства, особливостями його традицій та політичної культури, історично накинутими йому психологічними комплексами, фобіями, маніями (владоманія, клептоманія і т.п.), домінуючими мотиваціями політичного класу та громадян, навиками соціальної взаємодії та політичної активності, рівнем їх психологічної зрілості, моральної відповідальності, ступенем інтелектуального розвитку, рівня професійної кваліфікації населення та управлінських кадрів.

Нижче детальніше зупинимося на перелічених підходах в інтерпретації політичної корупції.

Юридичне тлумачення корупції. Згідно висновків авторитетних міжнародних інституцій (Transparency International) Україна станом на 2014 р. перебувала у 30-ці найбільш корумпованих держав світу (146 місце серед 180 досліджених країн). Це негативно відбивається на багатьох сферах суспільного життя – на звуженні політичних та

соціально-економічних прав громадян, значних обсягах нецільового використання бюджетних ресурсів, розростанні тіньової економіки (перевищує 30% ВВП), збільшенні державних боргів, незначних обсягах іноземних інвестицій в економіку [73, с.12-14]. Такий стан не є випадковим, його зумовили багато причин, однією з яких є специфіка законодавчого та інституційного забезпечення протидії корупції в Україні.

Вітчизняний кримінальний кодекс не має окремої статті про корупцію. Українська правова думка в корупції досі вбачає переважно *економічні* мотиви: під корупцією розуміється діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, що спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання *матеріальних* благ, послуг, пільг або інших переваг. Корупційними діяннями українська правова думка визнає: а) незаконне одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг; б) одержання кредитів або позичок, придбання цінних паперів, нерухомості або іншого майна з використанням при цьому пільг чи переваг, не передбачених чинним законодавством [50, ст.1].

Корупція в такому смисловому контексті кваліфікується як *адміністративне правопорушення*: «Вчинення особою, уповноваженою на виконання функцій держави корупційного діяння, якщо воно не містить складу злочину, тягне за собою *адміністративну відповідальність* у вигляді штрафу; ...такій особі забороняється займати посади в державних органах та їх апараті протягом трьох років з дня їх звільнення. Вчинення корупційних діянь народним депутатом України, депутатом або головою місцевої Ради народних депутатів тягне за собою *адміністративну відповідальність* у вигляді штрафу, ...дострокове припинення депутатських повноважень або звільнення з виборної посади. Таким особам забороняється балотуватися у депутати або на виборні посади в державні органи протягом п'яти років» [50, ст.7]. Слід зазначити, що у

2010 р. дію Закону «Про боротьбу з корупцією» №356/95-ВР від 05.10.1995 р. призупинено.

Прийнятий у 2011 р. закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» (№3206-VI, від 07.04.2011 р.) передбачає кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну відповідальність за вчинення корупційних дій. У цьому законі дається перелік ключових понять, таких як: «безпосереднє підпорядкування», «близькі особи», «конфлікт інтересів», «неправомірна вигода», «протиправне використання службових повноважень». Ці поняття далеко неповно окреслюють явище корупції, особливо коли мова йде про політичну корупцію регіонально-відомчого та владного рівнів.

До корупційних дій, що тягнуть за собою адміністративну відповідальність, зараховують: «одержання посадовцем неправомірної вигоди»; «підкуп»; «незаконне сприяння фізичним або юридичним особам»; «незаконне входження посадовця до складу правління суб'єктів господарювання»; «ненадання інформації або надання недостовірної, неповної інформації»; «неправомірне втручання в діяльність державних органів, підприємств, установ і організацій»; «порушення вимог фінансового контролю»; «невжиття заходів щодо запобігання та протидії корупції»; «порушення порядку фінансування політичних партій та виборчих кампаній»; «незаконне використання інформації, що стала відома у зв'язку з виконанням посадових повноважень»; «незаконне одержання подарунка» тощо. Адміністративними правопорушеннями у сфері службової діяльності в недержавних фірмах та організаціях є: «зловживання повноваженнями», «перевищення повноважень», «комерційний підкуп», «підроблення документів, печаток, штампів та бланків»; «незаконне збагачення»; «пропозиція або давання хабара»; «зловживання впливом» тощо.

У кримінальному кодексі України (№2341-III від 05.04.2001 р.) фігурує поняття *службові злочини*, зміст котрих розкривається у Главі XVII: «Злочини у сфері службової діяльності» (ст. ст. 364–370): «зловживання владою, службовим становищем», «перевищення влади, службового становища», «службове підроблення», «одержання хабара», «давання хабара», «провокація хабара», «переслідування громадян за критику». Кримінальне законодавство УРСР використовувало поняття *посадові злочини*, до яких крім перелічених зараховувалось також «посередництво в хабарництві» (ст.169), однак з чинного Кримінального Кодексу цей вид злочину було вилучено. Службові злочини, наведені у кримінальному законодавстві, не розкривають суті корупційної практики, а тим більше не відображають явища політичної корупції.

Закони України «Про засади запобігання і протидії корупції» (2011 р.) [52], «Про запобігання корупції» (2014 р.) [53] необґрунтовано звужують поняття корупції лише до отримання неправомірної вигоди, хабара: «*корупція – використання особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб... з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень...*» [52, ст.1]. В цьому формулюванні закладена суперечність та неадекватність, зокрема, що стосується значних пільг, котрі мають народні депутати, члени Кабінету Міністрів, Адміністрації Президента, Прокуратури та інших державних установ.

На недосконалості української правової думки та вітчизняного законодавства про корупцію акцентує увагу Є.В. Невмержицький: «Визначення сутності корупції ускладнюється і у зв'язку із не чітким розмежуванням кримінально-караного корупційного діяння від корупційного

діяння як адміністративного правопорушення... Обидва ці діяння виражаються в незаконному одержанні особою, уповноваженою на виконання управлінсько-розпорядчих функцій, матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. Подібне некоректне об'єднання в одному понятті кримінальних і адміністративно-правових аспектів цього соціального феномену не сприяє з'ясуванню його сутності і змісту, форм прояву... Водночас подібний підхід ще раз підкреслює актуальність з'ясування корупції як *соціально-політичного явища* і необхідність розробки механізмів, у тому числі економічних і правових, для його подолання» [135].

Коли йде мова про політичну корупцію, то слід враховувати найнебезпечніші варіанти розвитку подій в суспільстві та державі, а саме: якщо у законодавчі, урядові, виконавчі органи потрапляють люди, що свідомо керуються кримінальними мотивами (члени організованої злочинності, мафії та їх представники), то які існують запобіжні механізми для недопущення криміналізації державної влади на рівні законодавства? Відомим стало скандальне розслідування корупційних зв'язків мафії з владними партіями (Християнсько-демократичної та Соціалістичної) і найвищими політиками Італії під назвою «чисті руки» в 1992–1995 рр., внаслідок якого за корупційні злочини до в'язниці потрапили парламентарі, прем'єр-міністри, міністри, високі посадовці армії, поліції, митниці, судді, керівники державних підприємств. Якщо політична корупція (зрошення мафії, політиків та правоохоронних структур) впродовж десятиліть процвітала в Італії – як достатньо демократичній країні, то що відбувається в менш цивілізованих державах, зокрема, на пострадянському просторі?

Законодавство України дає перелік очевидних суб'єктів політичної корупції – Президент, Верховна Рада (депутати парламентської коаліції), Кабінет Міністрів (міністри Кабінету

Міністрів та їх заступники), суддівська гілка влади та інші органи центральної влади тощо. Водночас у законодавстві не має згадки про неочевидних (прихованих) суб'єктів політичної корупції, які в корумпованих державах мають не менший політичний та фінансовий вплив на державні рішення, ніж легальна влада. Прихованими суб'єктами політичної корупції є фінансово-промислові групи інтересів (олігархічні групи), регіональні лобістські групи, організована злочинність (суб'єкти тіньової економіки), лобістські групи іноземних держав.

З цього приводу пошлемося знову на Є.В. Невмержицького: «З'ясування сутності корупції ставить завдання виявити форми прояву корупції... Але насамперед це злиття з владою, проникнення у владні та управлінські структури організованої злочинності, що підпорядковує законодавчу та управлінську діяльність органів державної влади вузькогруповим, корпоративним інтересам певних злочинних структур. Вона може проявлятися не лише у корисливих зловживаннях владою, а й у розкраданнях, інших економічних злочинах, з метою задоволення корпоративних інтересів партій, груп, матеріального забезпечення виборчого процесу тощо. Саме задоволення вузькогрупових інтересів як з корисливих, так із інших мотивів, найхарактерніше для корупції» [135; 147].

Нечіткість навколо проблеми *суб'єкта корупції* спричиняє, зокрема, присвоєння керівниками установ антикорупційних повноважень, що суперечить сутності цієї категорії злочинів. З одного боку, керівники установ несуть відповідальність за попередження протиправних дій підлеглих. Однак слід наголосити, що рядові службовці не можуть бути *суб'єктами* (організаторами) корупції, хоча здатні вчиняти *службові правопорушення* (вимагати чи отримувати хабарі, здійснювати службові підроблення і т.п.). Коли йдеться про корупцію, то рядові службовці можуть ставати лише виконавцями

протиправних наказів корумпованого керівництва, тобто бути співучасниками, пособниками корупційних діянь.

Закон України «Про засади запобігання і протидію корупції» (ст. 4) окреслює, що *суб'єктами* корупції є *політичні та посадові особи* (політики, керівники та заступники керівників державних, недержавних установ та їх підрозділів), оскільки вони наділені владними повноваженнями, котрими можуть зловживати. Факт привласнення керівництвом державних та недержавних інституцій антикорупційних функцій є *сигналом* про те, що відбувається «гра» – імітація боротьби з корупцією, що є підстави кваліфікувати як перевищення влади і посадового становища (ст. 365 ККУ).

З метою усунення подібних різночитань у Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» (ст. 5) визначено вичерпний перелік спеціально уповноважених *суб'єктів*, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції (органи прокуратури, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю МВС, податкової міліції, спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю СБУ, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України). Однак не слід забувати, що ефективність таких уповноважених суб'єктів для боротьби з корупцією можлива, якщо ці державні інституції не виконують протизаконних вказівок корумпованої політичної влади, що є малоймовірним випадком. Здебільшого політична корупція бере під цілковитий контроль вказані структури Генеральної прокуратури, МВС, СБУ, котрі імітують заходи з запобігання та протидії корупції, прикриваючи злочинні дії корумпованої влади.

Громадськість має право брати участь у запобіганні та протидії корупції (ст.18), зокрема: повідомляти про виявлені факти вчинення корупційних правопорушень; запитувати та одержувати від органів державної влади та органів місцевого самоврядування в обсягах та порядку, не заборонених законом,

інформацію про діяльність щодо запобігання і протидії корупції; проводити, замовляти проведення громадської антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, подавати пропозиції до відповідних органів державної влади; брати участь у парламентських слуханнях та інших заходах з питань запобігання і протидії корупції; вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи щодо вдосконалення законодавчого регулювання відносин, що виникають у сфері запобігання і протидії корупції; проводити, замовляти проведення досліджень, у тому числі наукових, соціологічних тощо, з питань запобігання і протидії корупції; проводити заходи щодо інформування населення з питань запобігання і протидії корупції; здійснювати громадський контроль за виконанням законів у сфері запобігання і протидії корупції, з використанням при цьому таких форм контролю, які не суперечать законодавству.

Політична корупція скерована передовсім на незаконне *перевищення та зловживання владою*, зокрема політичною владою. Саме перевищення та зловживання владою мали б фігурувати в законодавчих актах у визначенні корупції. Отримання неправомірної матеріальної вигоди є частковим наслідком володіння політиками чи посадовцями у певних обставинах монопольної влади на прийнятті важливих рішень. Корупціонери прагнуть в обхід законодавчих норм збільшити владу, зловживати нею не на якийсь окремий епізод своєї роботи, а впродовж тривалого часу. При цьому вони використовують посадові (управлінські) повноваження. Тому корупційну діяльність здатні організувати не рядові службовці, а політики, чиновники-керівники МВС, Прокуратури, СБУ, судді, що наділені владою, службовими повноваженнями (приймати владні, адміністративні, розпорядчі рішення, можуть накладати санкції чи звільняти від них), мають під собою підлеглих-службовців, котрих при потребі втягують

(зацікавлюючи, примушуючи) в якості пособників та виконавців корупційних діянь [147].

Політичну корупцію не слід ототожнювати зі злочинами у сфері службової діяльності, оскільки вона є більш складним і високотехнологічним злочинним явищем. Фінансові зловживання політичних корупціонерів здійснюються не шляхом передавання купи паперових грошей в кабінетах високопосадовців. У сучасних умовах незаконні прибутки їх ініціатори отримують через банківські системи, на офшорні рахунки, тоді, коли вони покинули не лише високі державні посади, але й при потребі територію своєї держави. Сучасна політична корупція використовує найвищі досягнення юридичного, економічного, технологічного захисту налагоджених злочинних схем для отримання прибутків [152; 153].

Звужене, нечітке тлумачення корупції в межах чинного законодавства має мало спільного з міжнародно-правовими рекомендаціями визнати корупційні дії як окремий кримінальний злочин: «...міністри юстиції європейських країн рекомендували... укласти кримінальну конвенцію, яка передбачала б скоординоване визнання правопорушень, пов'язаних із корупцією, злочинними...» [71; 72]. Це означає, що міжнародна юридична практика оцінює корупцію як окрему форму кримінальної діяльності, котра не зводиться ні до окремих злочинів у сфері службової діяльності, ні до адміністративних правопорушень. Труднощі в розкритті та покаранні за корупційні правопорушення засвідчують, що явище політичної корупції досі не лише недостатньо висвітлено в юридичних документах (ймовірно цілеспрямовано), але фактично його сутність не отримала адекватного наукового пояснення [3; 13; 78].

В умовах масової правової необізнаності, незахищеності та законодавчої нечіткості в корумпованих політиків та посадовців

з'являється більше можливостей для систематичних *владних* та *корисливих* маніпуляцій та зловживань [27].

Економічні підходи до інтерпретації політичної корупції. Політична корупція оцінюється як заборонений законом механізм соціально-економічного обміну між представниками влади та бізнесу, лобіювання економічних інтересів (окремих регіонів, секторів економіки, бізнесових структур) в умовах конкуренції. Видатки, потрачені на купівлю політичної протекції за певних умов виявляються економічно вигідною інвестицією для розвитку та стабільності бізнесу (отримання державних замовлень, усунення з ринку бізнес конкурентів, формування монополій, диктування цін) та збільшення прибутків. Оскільки бізнесова діяльність супроводжується ризиками, то представники бізнесу оцінюють ризики під час вибору стратегій діяльності. З одного боку, вони можуть обрати діяльність в умовах ринкової невизначеності та конкуренції, що потребуватиме видатків на виробництво, інновації, маркетинг, рекламу, збут; можливі штрафи державним інстанціям (податківцям, митникам, правоохоронцям, пожежникам); ймовірні судові витрати; збитки від рейдерства, рекету т.п. З другого боку, вони можуть вдаватися до незаконної купівлі політичної протекції, що забезпечить безпеку та стабільність бізнесу, при цьому доведеться покрити видатки на хабарі політичним партіям, високопосадовцям і т.п. Раціонально оцінюючи вказані бізнес-стратегії в корумпованих умовах економічно вигідніше діяти в рамках другої стратегії.

В економічній теорії історично склалися низка економічних течій, кожна з яких намагалася пояснити економічні процеси та явища. Аналізуючи економічні причини політичної корупції, слід оцінити її в контексті головних економічних вчень, таких як меркантилізм, класична школа економіки, маржиналізм, кейнсіанство, неокласичні школи, інституціоналізм.

Спільні принципи усіх економічних теорій були сформовані ще Арістотелем і полягали, по-перше, в ідеї *економічного егоїзму* («кожний піклується про те, що належить особисто йому і цікавиться значно менше тим, що належить усім»); по-друге, *умінням розпоряджатися власністю з якомога більшою користю* [91, с. 9-10].

Арістотель окреслив політичну корупцію в контексті розмежування *економіки* та *хремастики*. Економікою Арістотель називав справедливе мистецтво придбання необхідних та корисних благ по справедливій ціні, які потрібні для задоволення поміркованих потреб. Гроші в рамках економіки не є окремим товаром, а призначені для полегшення обміну товарів та послуг. Хремастикою Арістотель називав аморальну і злочинну економічну діяльність (спекулятивна торгівля, лихварство), яка скерована на задоволення нездорового потягу до максимального накопичення матеріальних благ і грошей. Хремастика виникає на основі необмеженого бажання накопичувати економічні блага, несправедливого розподілу прибутків. Арістотель акцентував увагу на хремастичній сутності продажу грошей під відсотки. Процент, як стверджував Арістотель, – це гроші з грошей (як засобу обміну), що є недозволеними, аморальними, злочинними діями. Погляди Арістотеля на корупційний характер лихварства (позики грошей під відсотки) зберігались у соціал-філософських ідеях стоїцизму (доба Стародавнього Риму), відродились у етично-релігійних поглядах релігійних мислителів зрілого Середньовіччя (св. Августин, Тома Аквінський) [156, с. 13-20].

Епікуреїзм в античному Римі став альтернативною ідейною течією, що заперечив принципи економічної поміркованості Арістотеля і стоїцизму, оскільки розвивав індивідуалістично-гедоністичну етику. Гедоністичні хремастичні принципи оправдання лихварства (позика грошей під відсотки), корупційного зловживання владою для збагачення відродилися

в Новому часі – в економічному вченні меркантилізму і домінують в певних модифікаціях до сьогодні [32, с.23].

Меркантилізм (від *mercante* – купець) – одна з перших економічних доктрин періоду формування ринкових відносин в європейських абсолютистських державах XV-XVI ст., відображала процеси швидкого накопичення капіталу у сфері торгівлі (передовсім зовнішньої) та банківської діяльності (лихварства). Меркантилісти (на відміну від схоластів) відрізнялись тим, що абсолютно виключали з дискусії етику. Дискусії про законність та етичність відсотків поступилися проблемі максимальної процентної ставки, оскільки економісти намагалися шукати «наукоподібними» аргументами зростання економічних статків олігархів – князів чи монархів [32, с. 23-34].

Представники англійського меркантилізму У. Стаффорд, Т. Ман, а також французького – А. де Монкретьєн, Ж. Кольбер сходились на принципах активного втручання уряду держав у процеси економіки засобами митної політики, зниження цін на продовольчі товари (зменшували вартість робочої сили та прибутки земельної олігархії), розвитку державних мануфактур, регулювання відсоткової ставки у банківській діяльності. Метою державного втручання була політика збільшення експорту над імпортом (залишити більше грошей в державі), розширення колоній. Політико-корупційний чинник проявлявся у намаганні абсолютистської влади проводити протекціоністську політику для експортних галузей економіки; а також здешевлювати робочу силу (утримувати оплату праці працюючого населення на рівні задоволення лише вітальних потреб [91, с. 9-10]. Неприховано корупційним в абсолютистській моделі влади було судочинство, а також ринок державних посад (чілні урядові пости купувалися найзаможнішими та лояльними до монархів особами аристократичного походження) [156, с. 13-20].

Класична школа економіки. Укріплення економічних можливостей нового прошарку – буржуазії зробило неприйнятними ідеологію меркантилізму. Феодальні економічні відносини почали поступатись капіталістичним, більш придатним для існування в умовах ринку, що ґрунтувались на принципах: а) економіки як самокерованої системи, підпорядкованої «природним» закономірностям (конкуренція, попит-пропозиція); б) підприємницької діяльності «егоїстичних індивідів» (власників), що діють для задоволення власних інтересів. Мотивом розвитку ідей класичної школи було усунення ідеологічних основ втручання держави в сферу економіки, котру опановував «третій стан».

Представники цієї школи (В. Петті, Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо) намагалися розвивати на науковому підґрунті теорію трудової вартості, теорію доходів (заробітної плати працівників, ренти від землі, відсотку від грошового капіталу) та їх розподілу між найманими працівниками, промисловцями, власниками землі та фінансових активів в умовах вільного ринку [91, с. 15-33].

Теоретики класичної економічної школи моделювали економіку без політики. Хоч А. Сміт окреслив сферу державних повноважень трьома функціями (забезпечення зовнішньої оборони та внутрішнього правопорядку, здійснення правосуддя, створення та утримання неекономічних суспільних установ), однак необґрунтований оптимізм мислителів епохи Просвітництва не врахував, що саме у цих сферах захована перепона до здійснення проекту «вільного ринку». Теоретики оперували поняттям «егоїзм» власників (промисловців, банкірів) та споживачів, що є регуляторами ринку, однак ними не враховано, що егоїзм може вироджуватись у криміногенну сутність гравців, що проявляється у явищах політичної корупції, організованої злочинності, мафії, утворення монополій, зрощення оргзлочинності з політичною владою.

Важливим нововведенням теоретиків класичної школи економіки (П. Буагільбер, 1646–1714) була ідея замінити справжні гроші з дорогоцінних металів на фіктивні гроші (паперові). Така ідея зберігала прихований політико-корупційний підтекст, оскільки ставила основну масу громадян заручниками економічної політики влади та монополістів. Ідею заміни справжніх грошей на фіктивні було розпочато у другій половині ХІХ ст. (вилучено гроші з срібла), а завершено на хвилі подолання Великої депресії в 1929–1933 рр. (золото було цілковито вилучено з грошового обігу і замінено паперовими банкнотами). Завдяки такій глобальній акції було зведено функції грошей лише до засобу *платежу і обігу*. Решту функцій (*міра вартості, засіб створення статків*) фіктивні гроші фактично втратили. Від так населення, отримавши паперові гроші, стало заручником фінансової політики урядів. У результаті золоті активи (справжні гроші) перейшли у власність держав та олігархічних гравців, а загальна маса населення перетворилася на маріонеткових споживачів.

Попри прогресивність ліберальної класичної економічної парадигми у порівнянні з меркантилізмом (що відображала економічні інтереси монархічної держави) теоретики-класики обґрунтовували інтереси середніх та великих економічних власників. Інтереси решти населення, що не мало власності (через що змушене було продавати свою працю) в ідеології лібералізму не були і не могли бути враховані. Оплата праці найманих працівників ліберальними теоретиками визначалась подібним чином як і в меркантилізмі – на мінімальному прожитковому рівні (лише для задоволення вітальних потреб). Однак низькі заробітки працівників обґрунтовувались не з огляду на інтереси держави (меркантилізм), а з огляду на «природні» (анонімні) закономірності ринку. Ціна праці найманих працівників нібито й може перебувати вище прожиткового мінімуму, зважаючи на попит на працю

працівника, однак підвищення оплати найманої праці здебільшого нівелюється надміром пропозиції на ринку праці: безробіття в ринкових умовах і в умовах технологізації виробництва є постійним явищем, тому рівень оплати праці найманого персоналу прямує до мінімального – тобто до прожиткового мінімуму.

Ліберальні фундатори класичної школи економіки ігнорували роль держави в економічному житті. Більшість з них не розглядали державу як засіб подолання соціальної несправедливості, несправедливості розподілу прибутку в суспільстві. У другій половині ХХ ст. найменш корумпованими виявились ті країни (зокрема Норвегія, Фінляндія, Данія, Швеція) з найменшим рівнем соціальної нерівності, що зберегли «welfare state», систему загального добробуту. І навпаки, країни, де працює формула «інтереси найманих працівників – на рівні фізіологічного виживання», перебувають серед найбільш корумпованих [45].

Що стосується політичної корупції, то в теорії А. Сміта (1723–1790) вона нічим не відрізняється від інших видів комерційної діяльності оскільки пропонує економічним гравцям (бізнесменам) товар (послуги) у формі політичної протекції. Корупція приносить *користь* учасникам обміну, має мінову вартість. Те, що корупційна діяльність є законодавчо забороненою, то це в ліберальній доктрині не є перешкодою, щоб нею не займатися. Учасники корупційних домовленостей оцінюють законодавчі заборони як додатковий фактор ризику (поряд з іншими ризиками), що має «вартість» у формі фіксованої або договірної *корупційної ренти*, котру отримує політик або державний посадовець за надання протекції для бізнесу. *Рента* від корупційної діяльності може бути чистим прибутком для політика чи державного службовця, однак здебільшого її розподіляють між іншими корумпованими гравцями (керівництвом установ, податківцями,

правоохоронними органами, судами і т.п.). Схожі висновки знаходимо в авторів колективної монографії, підготовленої під керівництвом І.О. Ревак [76, с.44].

Марксизм. Теоретичні ідеї К. Маркса (1818–1883) стосуються економічного та соціологічного аналізу капіталізму. Ми не торкатимемось його телеологічних ідей про неминучість пролетарської революції та побудови безкласового суспільства і т.п. Нас цікавитиме яким чином можна інтерпретувати явище політичної корупції, опираючись на теорію «додаткової вартості» К. Маркса. Оскільки політична корупція це різновид забороненого (законом, мораллю) специфічного обміну (певними товарами та послугами) між гравцями (політичним, посадовими, бізнесовим), який є їм вигідний (сторони не розголошують його), то слід припустити що учасники цієї трансакції отримують більше, ніж втрачають, тобто отримують прибуток [7].

Схоже запитання ставив К. Маркс, шукаючи відповідь про природу прибутку: як вклавши, наприклад, 1000 грн. в товар (створення, купівлю), можна отримати від його продажі більше, наприклад 1500 грн.? На мікроекономічному рівні (в процесі створення товару) прибуток виникає внаслідок привласнення власником виробництва так званої «додаткової вартості», яку створює працівник своєю працею. Додаткова вартість не є чистим прибутком для підприємця, оскільки її певна частина йде на виробничі витрати, сплату податків, купівлю ліцензій і т.ін. Названі елементи в сумі складають ціну товару, в яку включено і прибуток самого підприємця. Прибуток збільшується, коли вдається зменшити витрати на його створення (завдяки економії на сировині, виробничих витратах, оплаті праці і т.п.).

На макроекономічному рівні прибуток власника бізнесу залежить не лише від ціни товару (видатки+додаткова вартість), але й від величини та стабільності попиту, платоспроможності

покупів (клієнтів), цінових коливань, розвитку інших секторів економіки, фінансової політики у державі, кризових явищ в економіці тощо.

Політична корупція (яка торгує політичною протекцією) в цій моделі мала б здешевлювати видатки, тим самим збільшуючи прибуток для її учасників (політиків та бізнесу). В іншому випадку жоден бізнесмен не платив би хабарі чи так звані «відкати», якби поряд з додатковими витратами та ризиком не мав певний прагматичний зиск, користь. Однак яким чином можливе здешевлення видатків завдяки політичній корупції? Слід припустити, що здешевлення виникає завдяки декільком причинам.

По-перше, держава має змогу здешевлювати рівень оплати робочої сили. Саме держава впроваджує тарифну сітку для найманих працівників. Свідомо занижуючи прожитковий мінімум, або тривалий час тримаючи його майже незмінним, держава дає бізнесу отримувати більшу частку власної прибутковості. Цей принцип отримав у політичній економії назву «залізного закону заробітної плати» (iron law of wages), згідно якого заробітна плата найманих працівників перебуває на рівні прожиткового мінімуму, який дасть можливість робітникам вижити і народити дітей, які стануть наступним поколінням робочого класу. Здешевлення оплати праці також залежить від конкуренції на ринку праці. Від держави значною мірою залежить рівень безробіття як явного, так і прихованого. Не докладаючи зусиль для створення більшої зайнятості, держава дає змогу бізнесу тримати рівень зарплат на мінімальному рівні для найманих працівників.

По-друге, від держави залежить розмір податків, цін на енергоресурси, харчі, доступ до пільгового кредитування, отримання ліцензій, орендної плати за землю та використання виробничих площ і т.п. Персональний підхід з боку податкових,

митних та інших державних структур до лояльного бізнесу у подібних питаннях дає відчутну економію.

По-третє, держава є найбільшим споживачем товарів та послуг. Прибутки суттєво зростатимуть, якщо бізнес матиме споживачем державні структури, довготермінові державні замовлення.

По-четверте, держава визначає фінансову політику, значною мірою від неї залежать курси валют, рівень інфляції, рівень податків. Це суттєво впливає на рівень прибутковості бізнесу.

По-п'яте, держава, володіючи репресивними засобами (міліція, прокуратура, суд і т.п.) може притягати або не притягати до відповідальності за правопорушення. Вибірковість правосуддя у корумпованій державі є хорошим стимулом для бізнесу тверезо оцінювати свої позиції. Всі названі чинники стимулюють бізнес шукати політичну протекцію у політичних гравців, підтримуючи їх фінансово.

Механізми політичної корупції впливають на розподіл прибутків у державі. Політична протекція створює «парасольку» для лояльного бізнесу, однак це відбувається шляхом нанесення збитків державі, її бюджету, зниження загального рівня матеріального забезпечення, зростанню боргових зобов'язань держави перед внутрішніми та зовнішніми позичальниками. Корупційна гра триватиме до продовольчих, фінансових чи інший потрясінь та соціальних заворушень [7, с.151-211].

Маржиналізм. Політична корупція має своє обґрунтування в рамках маржиналізму – напрямку економічної теорії, що виник наприкінці ХІХ ст. як альтернативи до класичної школи економіки, що брала до уваги лише «об'єктивні» економічні закономірності. Теоретики маржиналізму (У. Джевонс, К. Мангер, Е. Кондільяк, Г. Госсен та ін.) навпаки почали акцентувати увагу на мікроекономіці, досліджуючи суб'єктивно-психологічні причини економічної поведінки учасників ринку –

волі, свідомості, мотивації людей. Між тим, що «вважає», «хоче» людина і тим, що вона «робить» є дистанція: особа може хотіти придбати певну річ і має для цього необхідні кошти, однак цього недостатньо, щоб здійснити дію (прийти в магазин і обміняти гроші на річ). Тому виникало запитання: що саме має стати «остаточним» поштовхом, аби людина почала діяти? Маржиналізм почав вивчати ці додаткові обставини (називаючи їх граничними, маргінальними обставинами – *marginal*), що змушують людей здійснювати економічні вчинки в умовах обмежених ресурсів та необхідності одночасно реалізовувати багато цілей. Це або додаткова вигода (знижки, акції, реклама, обман), або додатковий примус (безальтернативність, погрози, безвихідь, санкції).

У рамках маржиналізму мають пояснення корупційні явища, зокрема *хабар* – як маргінальна причина для здійснення людиною (корумпованим політиком або посадовцем) економічної дії. Без цієї додаткової причини людина залишатиметься бездіяльною, не матиме особисто значущого мотиву будь-що робити, не матиме причини надати перевагу саме цій пропозиції (товару, клієнту, продавцю, чи бізнес-партнеру), а не іншій пропозиції з багатьох наявних (ординалістська гранична корисність В. Парето) [91, с. 95]. Також вдається отримати пояснення тенденції до збільшення розміру хабарів: інтенсивність потреби зменшується у разі її задоволення та внаслідок все частішого її задоволення (перший закон Г. Госсена) [91, с. 83]. Іншими словами, особу-хабарника з часом перестане задовольняти розмір хабара, він реагуватиме лише на все більші й більші «подарунки». Антикоруptionним виходом з такої ситуації є заміна посадовців, демократична зміна влади, циркуляція еліт (В. Парето).

Кейнсіанство повернуло ліберальну економічну думку до висновку, що конкурентна ринкова економіка («невидима рука ринку») не за всіх обставин здатна забезпечити відновлення

економічної рівноваги. Англійський економіст Дж. Кейнс (1883–1946) дійшов до цього висновку, спостерігаючи Велику депресію 1929–33-х рр.: на макроекономічному рівні класична теорія дала збій, рівновага економічної системи порушилась через нестачу ефективного попиту. Іншими словами суспільство виявилось не здатне спожити все, що створює економіка, а тому виникло перевиробництво, банкрутство економічних гравців, зросло безробіття та соціальні напруження.

Цей висновок змусив дослідників переоцінити роль державного регулювання економікою з метою відновлення ефективного попиту: було реабілітовано політику протекціонізму, регулювання валютного курсу та інших неринкових механізмів економічного регулювання. Місце політичної корупції в кейнсіанській економічній моделі стає очевидним: на теоретичному рівні держава (в особі її керівництва та наближених до влади фінансово-промислових гравців) знову отримали обґрунтування свого активного впливу на економіку. Важливі питання, такі як: *які сектори економіки у кризових ситуаціях отримують підтримку внаслідок державного втручання? як будуть розподілятися обмежені економічні ресурси?* – в контексті кейнсіанства отримали змогу вирішуватися не лише з огляду на так звані «об'єктивні» чинники, але також і зважаючи на різноманітні «суб'єктивні» тенденції: під впливом діяльності лобістських груп, кулуарних домовленостей бізнесу та влади і т.п. Внаслідок державного втручання виникає певне коло наближених до влади економічних гравців, починається перерозподіл сфер економічного впливу, усуваються бізнес-конкуренти, виникають нові економічні монополії.

Оскільки кейнсіанство виникло на тлі Великої економічної депресії кінця 1920-х – початку 1930-х років, що позначилась на економіках більшості держав світу, то різні уряди по-різному намагалися її долати. Німеччина (з приходом націонал-соціалістів) обрала курс активного втручання держави в

економіку, шляхом націоналізації банківських установ, милітаризації економіки і т.п. Більшовицький уряд СРСР, радикально експропріювавши всю приватну власність, поставив її на планову основу. У США Велику депресію долали шляхом втілення кейнсіанських ідей в рамках «нового курсу» Ф. Рузвельта.

Спільним для різних за ідеологією держав цього історичного періоду, про що ми вже згадували вище, було вилучення справжніх грошей з грошового обігу та заміна їх фіктивними (паперовими) грішми. У так званих «соціалістичних» державах це робилось з застосуванням державного примусу (експропріація), а в «капіталістичних» – шляхом гіперінфляції. У результаті золоті активи (справжні гроші), які були у власності населення перейшли у власність держав (іншими словами олігархічних гравців).

«Тінізація економіки» як механізм корупційного доходу. Політична корупція має відношення до таких явищ як лобізм та «тіньова економіка» [20]. Корупція на рівні центральних органів влади, на думку багатьох дослідників, є особливо небезпечною, оскільки тут йдеться про бюджетне фінансування урядових проектів та програм, великих контрактів, пільг, звільнень від оподаткування і т.п. Підкуп державних високопосадовців здійснюється не лише за отримання тендерного «результату», а навіть за можливість взяти участь у тендерах або за звуження переліку їх учасників. Політична корупція проявляється в отриманні від державних чиновників цінної конфіденційної інформації, чи завищення цін на контракти між фірмами та державою [66; 136].

Політична корупція тісно пов'язана з існуванням «тіньового сектору економіки». Вважається, що обсяг «тіньової економіки», що сягає 40–50% від валового внутрішнього продукту (ВВП), є критичним. Згідно експертних досліджень частка «тіньової економіки» в Україні наближається до критичного і в 2012 р.

зросла до 40–45% від ВВП [22]. У розвинених країнах масштаби тіньової економіки не перевищують 15% ВВП.

Процвітання «тіньової економіки» неможливе без її корупційної підтримки з боку державних та посадових осіб різного рівня, які отримують свій відсоток за прикриття тіньових економічних операцій [20].

Дослідники доходять висновку, що «тіньова економіка» охоплює невраховані, нерегламентовані, незаконні види господарської діяльності. У різних країнах її називають «підземна», «таємна», «підпільна», «неформальна», «неофіційна», «прихована» [66; 127]. Є різні думки щодо оцінки «тіньової економіки», одні розглядають її насамперед як кримінальну діяльність, інші вважають її ухиленням від сплати податків.

Тіньова економіка умовно поділяється на: *неформальну*, «сіру», «чорну»:

- Неформальна економічна діяльність націлена на виробництво товарів і послуг для задоволення власних потреб домашніх господарств (прикладом є індивідуальне будівництво власними силами). Такі дії не суперечать закону.
- «Сіра» (нелегальна, прихована) економічна діяльність стосується дозволених законом видів діяльності, однак суб'єкти офіційно її не декларують, або доходи отримані від її здійснення занижуються; така діяльність здійснюється найманими робітниками без юридичного працевлаштування. При цьому порушуються вимоги до повноти обліку та звітності (приписки), порушується трудове законодавство. Метою є цілковита або часткова несплата податків та відрахувань, несплата ліцензійних та митних зборів.
- «Чорна» тіньова економіка (економіка організованої злочинності) – заборонена законом економічна діяльність,

яка пов'язана з виробництвом та реалізацією заборонених, або дефіцитних товарів та послуг (контрабанда, наркобізнес, проституція, торгівля людьми, незаконне виробництво та продаж зброї, грошей, коштовностей), а також привласнення та перерозподіл раніше створених благ та доходів злочинними методами (шахрайство, незаконна приватизація, привласнення бюджетних коштів, хабарництво, рекет, рейдерство, «кришування» тощо).

У наукових публікаціях знаходимо класифікацію суб'єктів, що діють в «тіньовій економіці»:

- Наймані робітники (фізичної, розумової праці), державні службовці низового та середнього рівня – мотивація у цієї категорії «тіньовиків» пов'язана з малим розміром офіційної зарплати, тому нелегальна діяльність є їх додатковою зайнятістю.
- Тіньовики-підприємці – мотивація у цієї категорії суб'єктів спричинена нерентабельністю господарської діяльності при дотриманні існуючого законодавства (прибутки менші за витрати), тому вони змушені приховувати свою діяльність. Засобами є: ухилення від сплати податків, службові приписки, порушення обліку результатів господарської діяльності без отримання ліцензій, небажання оформляти трудові договори з працівниками.
- Кримінальні особи та організована злочинність: грабіжники, торговці наркотиків, зброєю, бандити, наймані вбивці; корумповані політики (міністри, депутати), корумповані керівники органів виконавчої влади (державних адміністрацій, прокуратури, міліції, податкової служби, митниці), корумповані судді. Засобами є: ухвалення незаконних рішень, перевищення влади та службового становища, привласнення та протекціонізм у розподілі бюджетних коштів і державних ресурсів, шантаж, вимагання, рейдерські захоплення чужої

власності, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, насильство, «кришування», замовні вбивства.

У контексті економічного аналізу правопорушник оцінює усі здобутки, витрати та ризики від злочинних дій. Особа наважується на злочин, якщо очікувана користь від таких дій є вищою за збитки та ризики. Згідно з Г. Бекером, прогнозована корисність від злочину прямо пропорційна до розміру злочинного доходу (зокрема його грошова і психологічна складова), і обернено пропорційна до вірогідності та важкості покарання [76, с.40]. Аналіз раціонального міркування учасників корупційного злочину перед його вчиненням здійснив С. Роз-Аккерман, з огляду на перевагу очікуваної вигоди від очікуваних витрат та ризиків [205].

Психологічна корупція та фінансово-економічні кризи. Макроекономічними технологіями політичної корупції слід визнати також: різкі коливання (падіння або зростання) курсу національної валюти, утримання прожиткового мінімуму для населення на рівні бідності (100–150\$ на місяць), зростання цін на життєво необхідні товари і послуги. Нерідко названі економічні тенденції є наслідком картельних змов монополістів та корумпованої влади [24].

Політична корупція циклічно переростає у фінансово-банківські кризи, що визначаються як різке погіршення стану економічної системи внаслідок накопичених фінансових ризиків (масовий витік капіталів з країни; падіння обсягів золотовалютних резервів; неконтрольоване падіння курсу національної валюти; переддефолтний стан внутрішнього та зовнішнього боргу; некероване зростання цін із переходом у хронічну інфляцію; різке зниження добробуту населення). Фінансово-економічні кризи виникають через енергозалежність та неефективну структуру економіки, а також через системні прорахунки уряду держави, економічні зловживання олігархічних груп впродовж десятиріч, [92, с. 168-176].

Політична корупція в історичному контексті: від Античності до Нового часу. Політична корупція, як специфічна форма відносин суб'єктів влади та решти суспільства, супроводжує людство з архаїчних часів. Історичний період існування людства в умовах владних зловживань незрівнянно триваліший за лічені десятиріччя, від коли задекларовано наміри обмежувати їх.

Політична корупція була присутня у різних суспільно-політичних формаціях, пристосовувалась до все нових і нових умов, на кожному етапі вона розвивала засоби для виживання і досягла в цьому значних результатів. Щоб мати уявлення про сучасну політичну корупцію слід звернути увагу на історію її розвитку, прослідкувати як вона проявлялася в Античності, Середньовіччі, Новому часі, як впливала на хід історії, на розвиток людини, її світогляд.

Знання ролі корупції в історії розкриває складну психологічну природу цього асоціального суспільного явища, з котрим неможливо боротися лише як з «зовнішнім» злом. Часто ті, хто усували попередню корумповану владу, раніше чи пізніше вдавалися до не менш корумпованих практик, тим самим відтворюючи і продовжуючи її існування.

Розуміння історії позбавляє нас зайвих ілюзій і дає усвідомлення складності обмеження політичної корупції, що невід'ємно вплетена в сутність влади (політичної, адміністративної, економічної), що структурно містить засоби для зловживань.

Історико-психологічні дослідження політичної корупції дають конкретно-історичні приклади того, якими засобами політична корупція оволодівала суспільством, свідомістю та волею людей, якими засобами політичну корупцію намагалися приборкувати і що у результаті цього вийшло. Ми опираємося на наукові праці з історії держави і права, економічної історії, зокрема, класиків Арістотеля, Т. Аквінського, Т. Гоббса, а також

дослідників В. Зомбарта, А. Боннара, Л.М. Брагиної, Е.В. Гутнової, В.С. Макаруча, Ю.В. Кузовкова, С.П. Карпова, Б.Д. Лановика, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко, Ю.М. Саприкіна, А.С. Чистозвонова та ін. [16; 17; 57; 60; 61; 83; 84; 86; 122].

Вплив політичної корупції більш детально нами висвітлено в монографії [115, с. 30-83], нижче ми подаємо головні тези з вказаного джерела.

Висновки з історії політичної корупції в Античності та Середньовіччі мають універсальний характер, їх можна застосовувати до інших історичних епох. Політична корупція була пов'язана зі швидким, несправедливим, незаконним збагаченням та зміцненням нечисленних соціальних груп (олігархії). Джерелами збагачення здебільшого були масштабні завоювання нових земель, військові грабежі, політичне зрадництво на користь ворожих держав, зовнішня торгівля, економічні шахрайські маніпуляції з метою доведення населення і конкурентів до банкрутства та боргової кабали, спекуляції на штучному зростанні цін на харчі. Поширення політичної корупції мало циклічний характер.

Політична корупція справляла вагомую роль у трансформації політичних устроїв стародавньої Греції та Риму, мала значний психологічний вплив на населення. Завдяки владним зловживанням було зруйновано родоплемінні відносини та сформовано спочатку античну полісну, а згодом імперську ідентичність.

Форми урядування в Стародавній Греції змінювалися у такій послідовності: аристократичний олігархат (до реформ Солона) – тиранія (Пісістрат) – аристократична політія (включно з правлінням Перикла) – Афінська полісна демократія, що переросла в охлократичну тиранію – утворення Александром Македонським монархічної імперії – розпад імперії на окремі монархічні держави (еллінізм).

Історія політичних зловживань представниками політичної верхівки в епоху еллінізму – це постійне змагання за владу з використанням усіх можливих засобів: загарбницьких воєн, військових заколотів, громадянських конфліктів, замовних убивств. Крім владних аспектів корупція в часи еллінізму отримувала також економічні форми: масштабні спекулятивні махінації стратегічними ресурсами (зерно, залізо), утворення монополій, притримування стратегічних ресурси з метою штучного збільшення цін на них і отримувати багаторазові прибутки.

Засобами політичної корупції була також державна зрада – партійна протидія на шкоду політичним суперникам під час ведення державами військових дій з зовнішнім ворогом [82, с.5-7].

Висновки з історії політичної корупції в Античності, на думку Ю.В. Кузовкова, мають універсальний характер, їх можна застосовувати до інших історичних епох. Поширення політичної корупції в античності мало циклічний характер (50–100 років) і розгорталось у такому порядку: а) в першій фазі відбувалась концентрація багатства в руках олігархії, це спричиняло наростання соціальної напруженості в суспільстві; б) коли монополізація економіки досягала критичної межі, починалась економічна криза; в) криза переростала в бунти та громадянські війни збіднілих верств.

Форми урядування в Стародавньому Римі змінювались в наступній послідовності: монархічне місто-держава – аристократична республіка та утворення нобілітету – розширення імперії шляхом завоювання провінцій та формування олігархії – громадянські війни та повстання – тріумвірат (Помпей, Крас, Цезар) – обмежена монархія (Октавіан Август) – монархія з циклічним домінуванням олігархії (до розпаду імперії).

Політична корупція в період античності використовувалась як механізм збільшення політичної влади та перерозподілу економічних ресурсів. Військові завоювання Римом спричинили швидке збагачення заможних римлян та шалену корупцію у сфері розподілу завойованих земельних та інших ресурсів [108, с. 41-51].

У зрілому та пізньому Середньовіччі політична корупція забезпечувала перерозподіл власності та влади, суттєво впливала на політичну мотивацію головних політичних гравців. У Середньовічній Візантії політична корупція мала вкрай негативні наслідки, що проявилось: у знищенні опозиційних політичних партій; системному хабарництві в судах, армії; пограбуванні майна десятків тисяч людей завдяки оголошенню їх еретиками; введенню монополії на життєво важливі для існування населення ресурси, чим були спровоковані масові голодомори, епідемії чуми. Влада та економічні ресурси в державі були узурповані нечисленним колом осіб – олігархією та імператорами. Такі обставини спричинили масові заворушення, інтелектуальний занепад, а згодом технічну відсталість Візантії у порівнянні з навколишніми державами [109, с. 243-246].

Політична корупція на етапі утвердження абсолютизму в державах Європи у пізньому Середньовіччі також суттєво впливала на політичні та соціальні процеси. Крім монархічних держав у міжнародній політиці вагому роль відіграла Католицька церква завдяки авторитету та монополії на коронування [60; 61; 174]. Практика політичних підкупів була для монархів засобом залучення союзників на свій бік. Французькі монархи завдяки політичним хабарам забезпечували легітимність своєму правлінню з боку Ватикану. Англійські монархи нарощували свій вплив внаслідок політичних та економічних поступок на користь новоствореної

Англiканської церкви та економічно впливових представників буржуазії [109, с. 246-250].

У пізньому Середньовіччі політична корупція впливала на масову психологію. Завдяки монополізації економічних та політичних ресурсів носії влади нав'язували масам населення (що втратило власність) підданську (рабську, кріпацьку) ідентичність.

Політична корупція доби абсолютизму стала причиною громадянських воєн та буржуазних революцій в європейських державах Нового часу за участі «третього стану», що набрав сил та сформував власні політичні домагання [57; 122].

Політологічно-соціологічні підходи трактування корупції. Політологічне дослідження корупції як форми політичної активності започаткував давньогрецький філософ *Арістотель* (384–322 рр. до н.е.). Ним було зроблено спробу раціонально узагальнити можливі форми державного устрою з врахуванням чинника політичної корупції. Філософ описав шість «чистих» форм правління, з яких три є «оптимальні» – *монархія, аристократія, політія* (що загалом перегукуються з меритократією – владою кращих людей), а решта – *тиранія, олігархія, демократія (перетворюється у деспотію)* – є відхиленням або виродженням названих оптимальних форм [6, с.100-128].

В *монархії* принцип рівності громадян усувається, оскільки управління здійснює лише одна особа – монарх. Освічена і сильна монархічна влада за певних історичних обставин давала позитивний ефект у відверненні зовнішнього вторгнення, подоланні хаосу та феодалної роздробленості, для розвитку економіки та раціоналізації правових відносин. Якщо монарх зловживав владою, дбав лише про власні інтереси, то монархічна форма правління вироджувалась у *тиранію*. При цьому закони скасовувались, а доля більшості людей залежала від бажання однієї людини та наближених до неї осіб.

Чеснотливих громадян в умовах тиранії виганяли, або знищували.

В *аристократіях* державне управління здійснює певне коло людей заможних, освічених, знатного походження, що наділені чеснотливістю. На думку Арістотеля громадяни аристократичного походження з великими статками нерідко схильні до нахабства, чванства, отримавши владу поводяться з рештою як з рабами. Через це аристократія вироджується в *олігархію*, де державну владу та власність узурпує обмежене коло заможних людей, метою яких є привласнення усього, що є у державі найбільш цинічними способами.

У крайній формі демократії (*охлократії*) владу захоплюють під гаслами рівності та свободи демагоги – представники незаможних верств громадян (соціальних низів), котрих Арістотель здебільшого вважав людьми, що позбавлені чеснотливості. Узурпувавши владу, вони (не маючи зовнішніх стримуючих бар'єрів) цілковито проявляють притаманні їм аморальні якості – заздрість, непоміркованість, підлість, злочинні схильності, не визнають будь-яких законів, самосудно знищують громадян, що можуть чинити опір їх необмеженим владним зазіханням, цинічно прикриваючи злочини інтересами демосу. Тому демократія трансформується у *деспотію* – режим тотального винищення інакодумців та усунення свободи.

Політична корупція в підходах Арістотеля є механізмом *виродження* оптимальних форм правління в їх гірші антиподи: *освіченої монархії* в *тиранію*; *аристократії* в *олігархію*, *демократії* в *охлократію* та *деспотію*. Переходи з однієї форми правління в іншу (наприклад з монархії в демократію, демократії в монархію чи аристократію і т.п.) здійснюється шляхом революцій, переворотів, іноземного втручання, реставрації. Водночас у реальному житті «чисті» форми правління зустрічаються рідко, здебільшого в державах на певних етапах їх розвитку поєднуються елементи названих форм: монархія поєднується з

олігархією чи аристократією; демократія з аристократією; олігархія з тиранією і т.п.

Відверто насильницька чи корупційна (прихована) зміна форм державного устрою, на думку Арістотеля, залежить від багатьох причин: зовнішніх умов, в яких існує держава; рівня багатства та розподілу його між громадянами; міри освіченості, моральності, чеснотливості громадян; міри участі різних категорій громадян в державних справах і т.п. Не остатню роль відіграє «людський фактор»: лише невелика частина громадян зичливі та дружні в політичному спілкуванні, рештою керує почуття заздрощів, нищості, небажання коритися, презирство, нахабство [6, с.115]. Теорію форм державного правління, розроблену Арістотелем та аналіз причин «політичного псування» в подальшому розвивали багато мислителів.

Середньовіччя залишило релігійно-політичну доктрину *Томи Аквінського* (1225–1274). Його політичні погляди сформувались у контексті боротьби світської монархічної та церковної (папської) влади. Аквінський, з одного боку, ствердив, що державна влада наділена правом дарувати життя (помилування) та засуджувати карою смерті. Ці питання є прерогативою Бога, а тому держава має, згідно з Т. Аквінським, божественне походження. З цієї причини люди не повинні заперечувати державну владу, мають коритися її волі. Т. Аквінський заперечував соціальну рівність: відмінності, що існують між соціальними станами, на думку мислителя, є вічними. Фізичні, психологічні, розумові, моральні характеристики людей значною мірою закладені в їх генах, тому людей силою, чи вихованням змінити дуже важко.

З другого боку, слід мати на увазі, що метою держави, на думку Т. Аквінського, є досягнення загального блага, забезпечення умов для розумного та гідного життя людей. Мислитель тим самим підтримував поширені у свій час погляди про законність тираноборства, стверджував право людей не

коритися деспотичній владі, що зловживає своїм становищем. Якщо цивільні закони, накази чи вимоги суперечать божественному, природному, моральному праву, то вони є нікчемними. Люди не зобов'язані виконувати протиправні закони та накази. Оскільки державна влада належить уряду чи особі (володарю) лише на тій підставі, що громадяни довіряють їм, тому, коли зловживаннями тиранів та деспотів цю довіру знищено, люди мають законне право повалити тиранію [122].

У майбутні століття доктрину Т. Аквінського було спотворено через акцентування думки про так зване «божественне походження державної влади», тим самим обґрунтовуючи абсолютизм, олігархію, тиранію. Те, що держава може карати смертю і дарувати життя шляхом помилування злочинців очевидно не є підставою говорити про «божественність» природи (суті), а про те, що держава монополізує ці функції (які у додержавних умовах належали людині) і може зловживати ними.

В епоху Ренесансу стали актуальними ідеї про «просвічену» монархію – альтернативної форми державного правління до феодално-олігархічного дроблення державної території. Теоретичне обґрунтування монархічному абсолютизму запропонували італійський політичний мислитель *Ніколо Макіавеллі* (1469–1527) та англійський філософ *Томас Гоббс* (1588–1679) [11, с.161-240; 29]. Головними перепонами для втілення абсолютизму була церковна влада римських пап та феодално-земельна олігархія. У реальності абсолютизм вилився у зрощення спадкової монархії з олігархією та підпорядкування церковної влади світській у їх тиску на суспільства.

Епоха Просвітництва була реакцією на владний абсолютизм та церковний догматизм. Вона принесла значний поступ в інтелектуальний розвиток європейських суспільств, з притаманним критичним поглядом на релігійну догматику та засудження церковної практики (інквізиції). Неминучим

об'єктом для критики стало релігійне обґрунтування державної влади та соціальної нерівності Т. Аквінського, яке використовувалось для підриву протестних настроїв нового прошарку – буржуазії та соціальних низів. Більшість мислителів Просвітництва, відкинувши теологічно-політичні ідеологеми, розроблятимуть світську «договірну теорію» походження держави.

Вольтер, Монтеस्क'є, Руссо, Дідро та ін. мислителі-просвітники, поширюючи ідеї про «природні права» людини, «суспільний договір», рівність усіх людей від народження, свободу людини сприяли поширенню республіканських ідей (з латин. *res public* – справа народу), вбачаючи в цій формі правління можливість гуманізувати суспільні відносини. Однак слід зазначити, що в основі Просвітництва та лібералізму було ідеалістичне уявлення про визначальну роль розуму та свідомості в житті людей та суспільства, намагання пояснити суспільні недоліки лише неосвіченістю громадян, їх нерозумінням власної природи. Просвітники сподівалися, що усунувши церковну та монархічну владу люди зможуть збудувати гармонійне суспільство (у формі республіки), поширюючи освіту та наукові знання.

Ліберальні ідеї про «договірне» походження держави розвивав французький філософ, просвітник *Жан-Жак Руссо* (1712–1778). На його думку, укладаючи суспільний договір, усі люди отримують рівні права, а суспільство повинно стати асоціацією рівних і вільних громадян. Пряме волевиявлення громадян Ж.-Ж. Руссо називав демократією, представницький уряд – «виборною аристократією» [165, с. 571-584].

Ш.-Л. Монтеस्क'є (1689–1755) класифікував форми державного правління на *республіканську, монархічну, деспотичну*. Він пропагував республіканську форму правління, головними принципами її функціонування мали бути *рівність громадян та політична добродесність* (повага до законів,

відданість інтересам суспільства). Слід зазначити, що класифікація Ш.-Л. Монтеск'є безпідставно спрощувала політичні реалії, ідеалізувала республіканську форму урядування. Мислитель знав недоліки та переваги монархічної (абсолютистської) форми правління (англійської, французької), однак щодо республіканської він розмірковував умоглядно.

Порівнюючи з аристотелівською типологією, впадає у вічі те, що так звана республіканська форма правління поширювалась на різні варіанти, зокрема: різновиди демократії (політія, охлократична тиранія), різновиди аристократії (меритократія, олігархія). Тому республіканська форма державного правління є надто широким поняттям, окремі її форми можна вважати більш прийнятними за деспотію та монархію (меритократія, політія), а інші є нічим не кращими за них (охлократична деспотія, фінансово-промислова олігархія).

Ш.-Л. Монтеск'є як більшість мислителів Просвітників у теоретизуваннях не брав до уваги, що особливості людей (девіації, темперамент, характер, рівень домагань, інтереси, жадання влади, кримінальні, садистичні та маніакальні схильності) не змінюються при зміні форми правління. Так само не враховував, що теоретична конструкція про розподіл влади для взаємного стримування діє не автоматично, а лише тоді, коли є на це добра воля політичного класу: коли ж доброї волі немає, то республіканські цінності стають вразливими.

Просвітники проігнорували, що політична корупція (зрощення влади та криміналу) здатна перетворити благий республіканський проект у його неочікувані антиподи: відродити монархічну деспотію, витворити олігархічне автократичне урядування, встановити тоталітарну диктатуру, як це сталось у першій половині ХІХ ст. після Великої Французької революції, а згодом у першій половині ХХ ст. в більшовицькій Росії, нацистській Німеччині, фашистській Італії. Амбіційні, деспотичні особистості та їх угруповання (партії, клани),

скориставшись республіканськими демократичними процедурами приходу до влади, не зважатимуть на егалітаристські ідеологеми і шляхом свавілля, насильства, політичного та економічного шахрайства робитимуть те, що їм заманеться [7, с.25-78].

Відразливий корупційний характер абсолютизму в кінці XVIII–XIX ст. дав поштовх для теоретичних пошуків різноманітних можливих способів перебудови суспільства. Заскорузлість церковної догматики і значний розвиток галузей науки і техніки породили атеїзм та романтичну віру в те, що люди науковими методами зможуть не лише підкорити потенціал природи, але й гуманізувати суспільно-політичні та економічні відносини.

Ліберальні теоретики вбачали вихід у розвалі імперій (як основи деспотії), побудові на їх основі менших за розміром республіканських національних держав (або штатів), розбудові індустріальних суспільств на основі науково-технічних інновацій (О. Конт). Інші ідеологи XIX ст. йшли більш радикальним шляхом. Комуністи (ленінізм) наполягали на збереженні сильної держави, здійсненні революції та встановленні пролетарської тиранії для побудови безкласового суспільства. Анархісти цілковито заперечували державу, вважаючи її інститутом олігархічного насильства, що тримається завдяки обману, розбещенню владоможців, насильству над підданими (В. Годвін) і пропонували замінити державу федераціями на принципах прямої демократії (ухвалення найголовніших рішень на референдумах), колективної власності («приватна власність – це крадіжка»), управління економікою профспілками (П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін).

Дослідники зазначають, що політична думка кінця XVIII – першої половини XX ст. мала спільну ваду – вона міркувала надто *абстрактно*: оцінювала існуючі устрої, моделювала можливі суспільні перебудови (ліберальні, націоналістичні,

комуністичні, анархічні і т.п.) у відриві від психології та екзистенції конкретної реальної людини, котра є початковою ланкою будь-якого суспільства. Результатом відірваності від реальності стало те, що людина стала головною перешкодою у побудові «ідеальних» однак нелюдських політичних проєктів цього періоду. Вказана методологічна вада вилилась у інтенсивну розробку технологій знищення непотрібного «людського баласту», маніпуляцій та визиску енергії з «людських ресурсів». Це стало можливим внаслідок моди на атеїзм та поняттєвий апарат природничих (негуманітарних) напрямків науки – біології, хімії, фізики, а також технічних, інженерних економічних, військових галузей, в яких, по-суті, немає людини як такої, є лише її хімічно-біологічний, фізично-просторовий, ресурсно-економічний, політико-ідеологічний субстрат.

У рамках позитивістської наукової парадигми розвивали свої соціологічні теорії німецький соціолог *М. Вебер* (1864–1920) та французький соціолог *Е. Дюркгейм* (1858–1917). Поняття *легітимності*, запропоноване М. Вебером, окреслює соціальний феномен, який полягає в тому, що політична корупція, будучи незаконною практикою (нелегальною, злочинною, аморальною), водночас може бути широко розповсюдженою, оскільки користується легітимністю (традиційною, харизматичною) у сприйнятті людей. Дюркгеймове поняття *аномії* пояснює політичну корупцію втратою зв'язків корумпованого суб'єкта з рештою суспільства.

Політична корупція у позбавлених людської вартості смислових координатах XIX-XX ст. стала ідеологічним обґрунтуванням, що скеровували діяльність політичних сил, науково-технічних досліджень, економічних технологій.

Наприкінці XIX ст. відродився інтерес до антиліберальних та антисоціалістичних цінностей. У філософії їх артикулював німець *Ф. Ніцше* (1844–1900), а в соціології італієць *В. Парето*

(1848–1923). Вказані мислителі повернули увагу від наукових обезлюднених абстракцій до ролі особистості в історії суспільства. Ніцше зазначав, що людина стала надто духовно убогою, морально-слабкою, це згубно впливає на її дух, інтелект і робить її нездатною творити та діяти [138]. В цьому контексті, корупція закорінена в самій людині, її егоїзмі, гедоністичних установках, жадібності, духовній «приземленості», небажанні працювати над собою, не спроможності сприймати і враховувати інтереси людей інших.

Переосмисливши ідеї Маркса, Ніцше, Фрейда, В. Парето, на межі століть розвинув теорію про значення циркулювання еліт для приборкання політичної корупції та розвитку суспільства. З одного боку елітарній аристократичній меншості протистоїть консервативна плутократична верхівка (змішана з олігархії та буржуазії), що перейнята дріб'язковою буденністю та спекуляціями, а з іншого – радикальні однак інтелектуально слабкі страйкуючі робітничі верстви. Ні ті, ні інші не здатні привнести у суспільство нове дихання, а їх економічне протистояння обертається стихійними бунтами соціальних низів та політики «закручуванням гайок» з боку корумпованого класу, що втратив адекватність і підтримку знизу. Парето констатував неприємний факт – дієвість «залізного закону олігархії», згідно якого попри усякі спроби розширювати принципи демократії все одно в суспільстві керуватиме меншість. Вихід з суспільних тупиків, де розростається політична корупція, є один – змінювати керівників, або шляхом переворотів, або шляхом залучення до еліти найталановитіших представників соціальних низів [7, с.422-495]. Схожі ідеї розвивав німецький економіст, соціолог В. Зомбарт [57].

Англійський соціолог, політолог, економіст *Сіріл Норткот Паркінсон* у другій половині 1950-х років у книзі «Закони Паркінсона, або дорогою прогресу» описав мікросоціальний механізм корупції, що проявляється у діяльності більшості

формальних установ – державних органів влади, органів судочинства, правоохоронних структур, навчальних установ і т.п. Посадові зловживання, засилля бюрократизму та формалізму, застій, приписки, показуха – практично неодмінні атрибути таких інституцій, що приховуються за показовою дисциплінованістю, об'єктивністю їх роботи. Вказані негативні явища виникають з багатьох причин, це зокрема: єдиноначальність, що прагне до усунення творчих, компетентних людей з колективу; рутинний характер праці, відсутність грошової оцінки індивідуальної ініціативи; непотизм у прийомі на роботу, фаворитизм в кадровому просуванні; схильність керівників оточувати себе гіперлояльними і не завжди компетентними заступниками, «чеснотою» котрих є готовність виконувати «брудну» роботу в корупційних махінаціях [204].

У 1970-90-х роках науковий інтерес до явищ корупції посилювався оскільки в багатьох демократичних державах виникли небезпечні зрощення політики та організованої злочинності [153].

Італійський дослідник політичної корупції Розаріо Мінна сконцентрував увагу на дослідженні політичної корупції в Італії 1950–1980-х р., а також на аналізі прихованих зв'язків організованої злочинності (мафії) та легальної влади (правоохоронних органів, судів, політиків), що проявилась у безкарності керівників організованої злочинності. Розаріо Мінна констатував, що в корумпованих суспільствах поряд з державними інституціями лідерство у впливі займає *мафія* (організована злочинність), що забирає свій відсоток від усіх економічних трансакцій на певній території. Приховані домовленості дали сицилійській мафії свободу дій та контроль у сферах, де стабільно обертаються найбільші грошові потоки: будівництво, продаж продуктів харчування, транспортні перевезення, підприємства сфери побуту, ринок праці,

контроль за діяльністю профспілок, ігровий бізнес, наркоторгівля, контрабанда дорогоцінного каміння і т.п. Загалом корупційна політична ситуація спричиняє появу «біполярної» економіки», що ґрунтується одночасно на законній та незаконній (тіньовій) діяльності [131, с.200].

Розаріо Мінна диференціював мафіозні угруповання Італії на «старі» та «нові». «Стара» мафія зайняла вагомі позиції в стратегічних секторах економіки (банківський бізнес, важка промисловість, високотехнологічні галузі) та державного управління, трансформувалась у респектабельну силу «білих комірців». «Нова» мафія змушена пристосовуватись до існуючих умов і збагачуватись завдяки менш «престижним» видам бізнесу.

Заслуговує на увагу ґрунтовне дослідження політичної корупції сучасних італійських політологів Донатели дела Порта та Альберто Ванучі, котрі констатували, що корупція перетворилась на метод злочинних організацій реалізовувати свої інтереси у політиці, правоохоронній системі, судочинстві, економіці. Організовані злочинні холдинги підкуповують політичні партії, профспілкові організації, хабарами «приручають» депутатів, урядовців, суддів, прокурорів, захищаючи свій нелегальний бізнес. Завдяки продажності посадовців оргзлочинність (мафія) може виходити за межі контролю і є загрозою для державного урядування. Дослідники узагальнили широкий фактичний та теоретичний матеріал урядової боротьби з корупцією та організованою злочинністю (мафія «Cosa Nostra») в Італії під назвою «чисті руки» у 1992–1996 р. Донатели дела Порта звернула увагу, що в корумпованих суспільствах держава втрачає позицію єдиного центру прийняття управлінських рішень [157].

Сучасні вітчизняні дослідники Ф. Абрамов, Б. Арутюнян, Д. Боровик, В. Бушанський, С. Головка, М. Данчук, О. Карпенко, Д. Клименко, В. Козак, А. Макарін, В. Мілер, О. Міхеєва, І.

Костенко, Г. Сатаров, І. Скіфський досліджують корупцію в контексті явищ на пострадянському просторі [1; 8; 18; 31; 38; 39; 63; 67; 69; 77; 121; 128; 136; 150; 151; 152; 173; 175].

Економічні мотиви співучасників корупційних змов досліджує Ф.Абрамов для *бюрократичних* та *кримінальних* видів корупційних зловживань. У випадку бюрократичної корупції мотивом клієнта є спрощення проходження бюрократичних процедур. У випадку ж кримінальної корупції мотивом клієнта є уникнення санкцій за незаконну діяльність [1].

Типологію корупціонерів запропонував український дослідник М.Ф. Данчук (на прикладі працівників силових структур):

1. *Ситуативні корупціонери* – епізодично сприяли, з використанням службового становища та можливостей, задоволенню чужих інтересів (начальства, колег родичів, знайомих) чи отримали незаконні доходи в результаті певної неправомірної дії.

2. *Системні корупціонери* – цілеспрямовано використовували свої службові повноваження та можливості для особистого матеріального збагачення чи задоволення інших власних потреб. Серед них є:

- «зрадники» – розголосили за матеріальні чи інші вигоди службову інформацію представникам іноземних спецслужб чи організацій або комерційним та банківським структурам;
- «хабарники» – вимагали чи отримали хабарі;
- «розкрадачі» – розкрадали довірене їм державне майно чи майно, передане на відповідальне зберігання;
- «лобісти» – лобіювали з корисливою метою інтереси комерційних структур;
- «бізнесмени» – займались безпосередньо чи через підставних осіб комерційною діяльністю;
- «бандити» – сприяли діяльності організованих злочинних

груп, контрабандистів, організаторів каналів нелегальної міграції та незаконного збуту й виготовлення наркотиків» [39, с.10-11].

Політична корупція та процеси олігархізації в суспільстві. Аналіз політичної історії дає можливість визначити тенденції змін політико-економічних систем у державах та виявити роль політичної корупції в суспільних процесах. Однією з достатньо стабільних соціальних тенденцій впродовж двох останніх тисячоліть науковці визначають *олігархізацію* суспільних відносин, тобто тяжіння до концентрації стратегічних ресурсів у сфері впливу обмеженого кола осіб.

Роберт Міхельс у 1911 р. сформулював так званий «залізний закон олігархії», згідно з котрим будь-яка форма соціальної організації з часом вироджується у *владу небагатьох осіб* – олігархію [55]. Дослідник зауважив, що прагнення до олігархії міститься у природі будь-якої соціальної організації (що має бюрократичний апарат для ухвалення поточних рішень), а також у прагненні лідерів підпорядковувати соціальні цілі своїми власними інтересами: «Кажучи «організація» – маємо на увазі «олігархія» (Р. Міхельс). Якщо в соціальній структурі виникає організація з бюрократичним органом, то головним його завданням буде самозбереження та централізація владних повноважень. Результатом буде те, що влада опиниться в руках небагатьох, що намагатимуться і надалі концентрувати владу та ресурси. Природа бюрократії полягає у централізації влади формальними лідерами, котрі монополізують також засоби громадського контролю за своїми діями.

З огляду на соціально-психологічні закономірності слід мати на увазі, що формальні лідери володіють різноманітними засобами впливу на оточення, однак вони не завжди є найбільш здібними людьми, не є найбільш компетентними у своїй сфері. Формальні лідери також схильні оточувати себе людьми схожого рівня компетентності, що демонструють лояльність.

Такого плану кадровий підбір спричиняє самовідтворення бюрократичної олігархії.

Політична корупція при цьому стає технологією підміни суспільних інтересів (які мали б ставити собі за мету бюрократичні інституції) інтересами впливових посадових та політичних гравців та усунення решти громадян та груп від можливості обмежувати подібні зазіхання небагатюх (олігархів).

Олігархія (від грец. – влада небагатюх) – форма владарювання, за якої владні ресурси (політичні, економічні та ін.) належать невеликій, закритій групі осіб. Олігархію вперше описали давньогрецькі філософи Платон, Арістотель поряд з монархією (моно-архія – владою однієї особи), аристократією (влада кращих, влада представників освіченої меншості, що рекрутується з знатних родин), демократією. В історії держав світу домінування олігархічних груп не було і не є винятком.

Олігархія неможлива без політичного панування, тому політична корупція стає технологією встановлення прихованої або зухвалої диктатури небагатюх. У контексті підходів Р. Міхельса слід внести ясність щодо декількох питань [116, с.50-59].

По-перше, розмежовують поняття «багаті бізнесмени», «підприємливі люди» та «олігархи». Олігархи це особи, що: володіють великою власністю в країні та за її межами; володіють багатоманітними суспільними ресурсами: промисловими, фінансовими, інформаційними; мають вагомий вплив на державні органи влади та мають доступ до політичних ресурсів (партій, парламентських груп); використовують владу та посадові можливості у власних та кланових інтересах; використовують монополізовані ними сектори економіки для концентрації політичної влади, а політичну владу – для збільшення власних капіталів; демонструють політичну непоступливість та вдаються до використання силових методів.

По-друге, розрізняють декілька видів олігархії: а) *адміністративна олігархія* – група людей, яка має доступ до головних державних посад країни, при цьому використовує владу для привласнення економічних та інших ресурсів; б) *фінансова олігархія* – група людей, яка володіє значною часткою банківського та промислового капіталу та завдяки фінансуванню політичних гравців домагається збільшення своїх владних можливостей; в) *військова олігархія* – (хунта) верхівка силових структур (армії, спецслужб, поліції), що намагається конвертувати свою військово-політичну вагу – в економічно-фінансові ресурси; г) *кримінальна олігархія* – представники організованої злочинності, які змогли легалізувати ресурси та впливають на політичні процеси, починаючи з локального та регіонального рівня.

По-третє, олігархи та олігархічні групи існують у більшості країн з приватною формою власності у сфері економіки. Водночас дослідники вказують на відмінності між країнами щодо міри політичного домінування одної олігархічної групи над рештою. Рівень олігархізації вимірюють *індексом концентрації економічної влади Ванганена*, що характеризує міру контролю небагатьох взаємопов'язаних монополістів над економічними ресурсами країни – державними, приватними, іноземними. Якщо ресурси розподілені між кількома олігархічними групами, то влада розподілена між ними. Якщо індекс Ванганена високий (вищий за 75), то має місце «автократія», якщо індекс Ванганена низький чи середній, то в державі «демократія»:

- автократія трактується як ситуація, коли ресурси концентруються у руках однієї групи олігархів, при цьому решта груп не здатні істотно впливати на політичні рішення;
- демократія трактується як ситуація розподілу ресурсів між різними групами, коли ресурси розподілені так, що жодна

група не здатна виступати в ролі гегемона, а тому не може усунути вплив конкуруючих груп на політичні рішення.

Як зазначає А. Колодій, коли майнове розшарування набуває критичного рівня, то олігархічна група повністю узурпує владу, засилаючи своїх людей на чільні державні посади, навіть не імітуючи виборів. У пострадянських державах олігархічні групи є достатньо молоді, а тому їх поведінка в політиці є гіперагресивною та безкомпромісною. Це спричинено тим, що природа їх швидкого збагачення є здебільшого кримінальною й для забезпечення бізнес-безпеки вони обирають шлях монопольного оволодіння державними структурами. Лише у такий спосіб вони гарантують для себе уникнення кримінальної відповідальності та подальше збагачення. Наслідком такої стратегії є звуження сфери демократії, брутальне ігнорування законів та суспільних інтересів, орієнтація олігархічних гравців у зовнішній політиці на схожі автократичні держави [70].

У сучасній літературі олігархічні угруповання часто називають іншими поняттями – бізнес-еліти, фінансово-політичні групи інтересів, *rent-seeking* (тобто групи, що шукають шляхів збагачення, займаючись політичним лихварством та отримують прибутки без участі в оновленні та відтворенні ресурсів) [146; 166].

На думку дослідників, в Україні та інших пострадянських державах сформувалися дві групи інтересів – корумповане чиновництво та новий великий капітал. Оскільки обидві групи інтересів намагаються забезпечити собі тіньову ренту, то між ними сформувалась система взаємовідносин (олігархічна система відносин). Діяльність цих неформальних об'єднань має ознаки: а) контроль над промисловими та фінансовими активами; б) управління фінансовими потоками через власні банки; в) наявність власних депутатських фракцій у Верховній Раді для лобіювання інтересів; г) делегування своїх представників

у структури виконавчої, судової влади; д) володіння засобами масової інформації. Механізмами впливу олігархічних груп на політику держави є: вплив на Президента та адміністративну вертикаль влади; особиста участь у Парламенті, Уряді; вплив на керівництво Уряду; лобіювання інтересів через політичні партії і громадські рухи; підкуп чиновників, суддів, виборців; маніпулювання масовою свідомістю в ЗМІ; силовий тиск та залякування суб'єктів, що чинять опір планам фінансово-політичних груп інтересів [166].

Висновки до першої частини

У першій частині розглянуто поняття, юридичні, економічні, політологічні підходи до тлумачення політичної корупції. Проаналізовано етимологію поняття, що передбачає розуміння політичної корупції як форми економічних зловживань та зловживання владою її суб'єктами. Розглянуто мету, засоби (політичні, юридичні, адміністративні, економічні, кримінальні), суб'єкти та рівні, на яких проявляється політична корупція.

У контексті юридичних підходів політичної корупції проведено зв'язок політичної корупції із злочинами у сфері службової діяльності. Підкреслено, що в рамках вітчизняного законодавства відсутнє поняття «політична корупція» (Є.В. Невмержицький).

У рамках економічних підходів (В. Зомбарт, В.М. Лісовицький, І. Полулях) корупцію трактують як різновид хремастики (Арістотель, Т. Аквінський) – аморальних економічних правил та недозволеної законом економічної діяльності: влаштування монополій, картельні змови, нечесна економічна конкуренція, нав'язування «залізного закону заробітних плат», макрофінансові зловживання (фіктивні гроші, зловживання інфляційними процесами та борговими зобов'язаннями держави), отримання корупційної ренти від

“тіньової економіки”, адміністративний тиск на бізнес тощо. Окремі з названих корупційних економічних стратегій розроблялись в теоріях меркантилізму (У. Стаффорд, Т. Ман, А. де Монкретєн, Ж. Кольбер, П. Буагільбер), класичної школи економіки (В. Петті, Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо), маржиналізму (У. Джевонс, К. Мангер, Е. Кондільяк, В. Парето, Г. Госсен), кейнсіанства. У працях Г. Бекера, С. Роз-Аккерман, Ю.І. Кіржецького, В.І. Мельникової, З.С. Варналія розкрито зв'язки політичної корупції з «тіньовою економікою».

Історичні прояви політичної корупції висвітлені в працях Арістотеля, Т. Аквінського, Т. Гоббса, В. Зомбарта, А. Боннара, Л.М. Брагиної, Е.В. Гутнової, В.С. Макарчука, Ю.В. Кузовкова, С.П. Карпова, Б.Д. Лановика, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко, Ю.М. Саприкіна, А.С. Чистозвонова. На думку названих дослідників політична корупція від античності до Нового та Новітнього часу була пов'язана зі швидким, несправедливим, незаконним збагаченням та зміцненням нечисленних соціальних груп (олігархії).

У рамках політологічних підходів політична корупція інтерпретується як процес деградації оптимальних форм правління в тиранію, олігархію, охлократичну деспотію (Арістотель), щодо яких громадяни мають моральне право на непокору та бунт (Т.Аквінський). Мислителі Нового часу (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс) та доби Просвітництва (Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є) пропонували шляхи подолання політичної корупції: монархія як засіб подолання олігархії; республіканська форма правління як альтернатива абсолютизму. У ХІХ ст. виникли ліберальні, анархістські, комуністичні проекти для усунення політичної корупції. Наприкінці ХІХ ст. мали місце антиліберальні та антисоціалістичні теорії соціального реформування (Ф. Ніцше, В. Парето), що акцентували увагу на визначальному впливі особистості (цінності людини; якість еліти) на хід історії, зокрема у подоланні політичної корупції.

Скептичну позицію щодо можливості подолання політичної корупції зайняв на початку ХХ ст. Р. Міхельс («залізний закон олігархії»). В другій половині ХХ ст. корупцію в контексті бюрократизму проаналізував С. Паркінсон. У 1970–90-х рр. корупційні зв'язки організованої злочинності та легальної влади дослідили Р. Мінна, Д. дела Порта, А. Ванучі. Корупцію на пострадянському просторі досліджують вітчизняні дослідники Ф. Абрамов, Б. Арутюнян, Д. Боровик, В. Бушанський, С. Головка, М. Данчук, Д. Клименко, А. Макарін, В. Мілер, О. Міхеєва, І. Костенко, Г. Сатаров, І. Скіфський та ін.

Беручи до уваги висновки вказаних теоретичних підходів, політична корупція є складним, циклічним соціальним явищем, що істотно впливала на суспільні процеси впродовж історії. Складність подолання політичної корупції полягає в тому, що її ініціатори (політичні, посадові особи та групи), зловживаючи владою та службовим становищем, вдаються до різноманітних технологій (маніпулювання, шахрайство, психологічний тиск, вимагання, шантаж, насильство) з метою завоювання та втримання влади та отримання корупційної ренти.

У табл. 1. представлено висновки чільних економістів, політологів, соціологів щодо детермінант політичної корупції.

Таблиця 1. Причини та прояви політичної корупції

Причини та прояви корупції	Концепції, дослідники
ПОЛІТОЛОГІЧНІ, СОЦІОЛОГІЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТЛУМАЧЕННЯ КОРУПЦІЇ	
Індивідуалістично-гедоністична етика, гедонізм	Епікуреїзм
Тиранія, деспотія, знищення будь-якої опозиції, релігійне обґрунтування державної влади	Арістотель, Т. Аквінський,
Абсолютизм	Н. Макіавеллі, Т. Гоббс
Лихварство (позика грошей під відсотки)	Меркантилізм
Купівля державних посад	
Визначальна роль розуму та свідомості в житті людини та суспільства	Просвітництво, лібералізм
Криміногенна сутність політичних гравців, організована злочинність, мафія, утворення монополій, зрощення оргзлочинності з політичною владою	Н. Макіавеллі
«Залізний закон заробітної плати»	Меркантилізм, класична школа економіки
Хабар як маргінальна причина для прийняття корумпованим політиком або посадовцем рішення	Маржиналізм, В. Парето

ЧАСТИНА 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Вилучення справжніх грошей з грошового обігу та заміна їх фіктивними (паперовими) грошима	П. Буагільбер, кейсіанство, «новий курс» Ф. Рузвельта
Різкі коливання (падіння або зростання) курсу національної валюти	Картельні змови
Монопольне зростання цін на харчі, енергоносії та інші життєво необхідні товари і послуги	
Абстрактність політичних теорій (ліберальної, націоналістичної, комуністичної і т.п.) у відриві від психології та екзистенції конкретної реальної людини	Популізм
Легітимність корупції	М. Вебер, Е. Дюркгейм
Роль особистості в історії суспільства, антиліберальні, антисоціалістичні ідеї	Ф. Ніцше, В. Парето
«Залізний закон олігархії»	Р. Міхельс
Закони бюрократії	С. Паркінсон
Приховані зв'язки мафії та легальної влади (правоохоронних органів, судів, політиків), безкарність керівників організованої злочинності	Р. Мінна
Контроль сфер, де стабільно обертаються найбільші грошові потоки: банківська діяльність, важка промисловість, високотехнологічні галузі, будівництво, продаж продуктів харчування, транспортні перевезення, підприємства сфери побуту, ринок праці, контроль профспілок, ігровий бізнес, наркоторгівля, контрабанда	
Фінансування злочинними холдингами політичних партій, політиків, депутатів, урядовців, суддів, прокурорів для захисту тіньового бізнесу	Д. Порта, А. Ванучі
Системні та ситуативні корупціонери	М. Данчук

Частина 2. ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ: ВІД АНТИЧНОСТІ ДО НОВОГО ЧАСУ

Політична корупція, як специфічна форма відносин суб'єктів влади та решти суспільства, супроводжує людство з архаїчних часів. Історичний період існування людства в умовах владних зловживань незрівнянно триваліший за лічені десятиріччя, від коли задекларовано наміри обмежувати їх.

Політична корупція була присутня у різних суспільно-політичних формаціях, пристосовувалась до все нових і нових умов, на кожному етапі вона розвивала засоби для виживання і досягла в цьому значних результатів. Щоб мати уявлення про сучасну політичну корупцію слід звернути увагу на історію її розвитку, прослідкувати як вона проявлялася в Античності, Середньовіччі, Новому часі, як впливала на хід історії, на розвиток людини, її світогляд.

Досліджуючи історію держав та їх правових систем ми маємо можливість помітити, що причиною більшості революційних історичних епізодів (бунтів, повстань, переворотів, революцій) були політичні та економічні зловживання чинної на той час влади. Знайомство з політичною історією розкриває методи, якими неодноразово намагались приборкати політичну корупцію, дає можливість оцінити наскільки вони були ефективними.

Водночас знайомство з місцем корупції в історії розкриває складну психологічну природу цього асоціального суспільного явища, з котрим неможливо боротися лише як з «зовнішнім» злом. Часто ті, хто усували попередню корумповану владу,

раніше чи пізніше вдавалися до не менш корумпованих практик, тим самим відтворюючи і продовжуючи її існування.

Розуміння історії позбавляє нас зайвих ілюзій і дає усвідомлення складності обмеження політичної корупції, що невід'ємно вплетена в сутність влади (політичної, адміністративної, економічної), що структурно містить засоби для зловживань.

Історико-психологічні дослідження політичної корупції дають конкретно-історичні приклади того, якими засобами політична корупція оволодівала суспільством, свідомістю та волею людей, якими засобами політичну корупцію намагалися приборкувати і що у результаті цього вийшло.

Метою цього розділу є аналіз психологічних засобів впливу політичної корупції на формування суспільних відносин від Античності до Нового часу.

В цьому розділі нами використано наукові праці з історії держави і права, економічної історії, зокрема, класиків Арістотеля, Т. Аквінського, Т. Гоббса, а також дослідників В. Зомбарта, А. Боннара, Л.М. Брагиної, Е.В. Гутнової, В.С. Макаруча, Ю.В. Кузовкова, С.П. Карпова, Б.Д. Лановика, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко, Ю.М. Саприкіна, А.С. Чистозвонова та ін. [12; 57; 60; 61; 82; 84; 86].

Політична корупція в часи Античності

Корупція та античний міфологічний світогляд

Прототип корупції (як незаконне, непоміроване, надмірно жорстоке використання влади) був поширеним явищем з часів первісних та античних суспільств. В мирних умовах формувалася внутрішній порядок співжиття людей (рід, плем'я, етнос, держава): звернення до жерців, вождів, впливових осіб

супроводжувалось принесенням дарунків, пожертв, данини. Завдяки такій поведінці виникали патрон-клієнтистські взаємовідносини між людьми: одні намагались заручитись підтримкою впливових осіб у вирішенні власних справ, інші посилити свою владу. З розвитком торгових контактів звичай обдаровування володаря, господаря дому (до якого прибували) існував поряд з «законом гостинності». Водночас у стосунках з конкуруючими спільнотами владні зловживання проявлялись у масових винищеннях окремих категорій переможених (керівників, військових, релігійних представників, дорослих чоловіків, дітей чоловічої статі), на решту населення могли накладатись важкі покарання і повинності (вигнання, продаж в рабство, закріпачення, ув'язнення).

У міфологічні сюжети та літературні твори античності вплетені мотиви, що відображають, з одного боку, способи персонажів розв'язувати дилеми владних зловживань у їх взаємодії з конкурентами, ворогами, силами природи (богами), а, з другого боку, зафіксували наслідки непослуху, непокори таким вимогам. В античному міфологічному світогляді існувало явище «жертвоприношення», здійснення якого вважалось необхідною умовою людського існування (людини, групи людей, роду, племені), способом умилоствити ставлення до себе богів, долі. Жертвоприношення богам розрізнялись за значимістю: рослинні, тваринні, грошові пожертви.

У виняткових випадках вдавались до людських жертвоприношень. Міфологічна пам'ять зафіксувала такого плану драматичні випадки. У давньогрецькій культурі явище виконання немилосердної повинності – людського жертвоприношення – спостерігаємо, зокрема, у відомому сюжеті про початок Троянської війни: за для майбутньої перемоги цар Агамемнон повинен принести в жертву власну доньку Іфігенію [42, с.285-339] Водночас в давньогрецькій культурі існував інший міфологічний мотив – звільнення від

немилосердних повинностей (скасування залежності; відміна людських жертвоприношень, їх заміна тваринними чи рослинними принесеннями). Звільнення визнавалось героїчним вчинком. Міфологічні герої (Тесей, Персей, Геракл та ін.) викупляли людей від нещасливої участі, звільняли від немилосердних повинностей, змінювали долю свого народу.

В античному міфологічному світогляді виконання надмірних повинностей чи випробувань інтерпретувалось або як *покарання* за слабкість (гріх), колишню поразку, переступ (Прометея, Сізіфа покарано за вчинки, заборонені богами), або ж як *аванс* заради майбутнього звільнення, успіху, перемоги.

Окрім негативу шлях несприятливих обставин мав також стимулюючий вплив. Більшість героїчних персонажів неодмінно мали пройти важкі випробування і здолати їх. Долання перепон спонукало кращих людей до активності, розвитку, максимального виявлення потенційних можливостей. У мирний час участь у випробуваннях (святкових обрядах, театралізованих діях, спортивних змаганнях) сприймалась як жертвоприношення богам, що давало можливість людині виявити себе, здобути повагу та соціальний статус.

Вагому роль в античній культурі відігравали інтелектуальні випробування, зокрема, методом логічно-мотиваційних пасток. Давньогрецький драматург Евріпід (народився в 484 р. до н.е.) в трагедії «Іфігенія в Авліді» відтворив приклад такої ситуації: вожді Троянського походу Агамемнон і Менелай – незмірно владо- і себелюбні володарі – виявились безсилими розв'язати дилему оракула (за для перемоги у війні з Троєю мали принести в жертву власну доньку), побоялись піти всупереч волі демосу, не знайшли способів зберегти життя невинної Іфігенії [17, с.32-47; 192, с.51-68]. У таких жорстких випробуваннях виявлялась людська сила чи безвольність, мудрість чи нікчемність, відвага чи підлість, великодушність чи себелюбство.

Корупція в стародавній Греції

Історичний розвиток Стародавніх Афін є взірцем протистояння сил, що, з одного боку, корумпували суспільство, а з іншого, протидіяли цьому. Розпад родового ладу спричинив структурування суспільства на аристократів, землеробів, ремісників. Політичні права щодо управління Афінами належали аристократії, решта мали лише громадянські права. Іноземці правами не надіялися. Окремою категорією були раби, які не прирівнювались за статусом до людей. Існував територіальний поділ території. Кожна одиниця мала своє представництво в законодавчому органі – ареопазі, де більшість складали вихідці з аристократії, що мала обов'язки поставляти озброєння, піхотинців та кавалерію у випадку війни. Такий стан неминуче вів до прибирання аристократією економічних ресурсів, зубожіння незаможних, їх закабалення боргами, що вилилось врешті у масові заворушення з метою звільнення від боргів.

З метою відвернути громадянську війну Солон в 594 р. до н.е. провів антиаристократичну реформу, що скасувала борги боржникам, забороняла боргове рабство, надавала політичні права громадянам згідно їх майнового становища. Відновлено скликання Народних зборів, засновано законодавчий орган Раду чотирьохсот, до якої мали право обиратись вільні громадяни, створено суд присяжних – гілею. В Раді чотирьохсот переважали вихідці з аристократії, в гілеї – решти верств, оскільки туди потрапляли шляхом жеребкування. Модель, створена Солоном, дала можливість на гаслах перерозподілу землі на користь селян в 561 р. до н.е. прийти до влади Пісістрату і запровадити тиранію на наступних 50 років.

З поваленням диктатури реформи в Афінах були скеровані на відвернення двох джерел політичної корупції, що загрожували демократії: по-перше, зменшення впливу олігархів-аристократів у парламенті, по-друге, унеможливлення появи

тиранії. Першу загрозу подолали шляхом зміни територіального устрою – в нових округах сила аристократії під час виборів до законодавчого органу була суттєво зменшена, тому в Раді п'ятисот перестали домінувати олігархи-аристократи. Другу загрозу подолали, надавши народним зборам право проголошувати *остракізм* (виселення з Афін на 10 років) надто популярним політичним діячам, котрі шляхом популістських реформ намагались запровадити тиранію. Ця модель афінської демократії виявилась життєстійкою, оскільки без надмірних потрясінь проіснувала 150 років, забезпечила перемогу Афін у війнах, розширення їх впливу над іншими містами-державами.

Реформи Перікла скеровувались на подальше зведення до мінімуму політичної корупції. Проблему підкупу населення олігархами чи родовою аристократією під час виборів було розв'язано, запровадивши процедуру жеребкування для проходження в парламент – Раду п'ятисот. Запроваджено процедуру затвердження нових законів на принципах змагальності: попередній розгляд на Раді п'ятисот, схвалення на народних зборах, затвердження в гілеї (суді).

Постійно діючим державним органом була Рада п'ятисот, обрання до якої відбувалося шляхом жеребкування. Вона розпоряджалася державною скарбницею, попередньо розглядала питання, що мали виноситись на народні збори. Схвалення законів та рішень, усунення з посади осіб за зловживання ними владою відбувалось на народних зборах. Важливі, складні політичні та релігійні справи розглядав суд на відкритих засіданнях колегією (від 200 до 6000 членів гілеї), котру вибирали шляхом жеребкування. Суд також затверджував або відкидав закони та рішення народних зборів. Вердикт суду ухвалювався шляхом таємним голосуванням шляхом кидання камінців в урни. Виконанням ухвалених рішень займались колегії, що обирались Радою п'ятисот. Члени Ради п'ятисот та

гілеї, а також учасники народних зборів отримували платню за роботу.

Ця модель практично прямої демократії мала свої позитивні, однак і негативні наслідки.

По-перше, громадяни (передовсім незаможні) втрачали мотивацію працювати, оскільки прожитковий мінімум можна було забезпечити собі, беручи участь в названих колегіальних органах. Зрозуміло, що за те чи інше голосування зацікавлені сторони підплачували хабарі учасникам зібрань, що приносило додаткові доходи. Праця стала вважатись чимось принизливим.

По-друге, багаті громадяни, боячись звинувачення в зловживаннях, також втратили особисту мотивацію займатись продуктивним виробництвом, бізнесом. Значну частину доходів змушені були витратити на благочинні акції, підплачування незаможним учасникам зібрань, а не на розвиток економічних засобів – будівництво кораблів, розробку копалень і т.п.

Ці чинники загальмували економічний та інтелектуальний розвиток Афін. Крім того метод жеребкування спричинив люмпенізацію, зниження інтелектуального та морального рівня рішень, які ухвалювалися. Оскільки корупція може псувати не лише монархів, тиранів, аристократів, але й демос, то дійшло до того, що появилася нова професія – сикофант (професійний донощик). Завдяки клепам, маніпулюванню пристрастями учасників зборів почали досягати абсолютно негідних цілей, усувати опонентів, знищувати мудрих і авторитетних людей. Трагічна доля давньогрецького філософа Сократа ілюструє негативну сторону такого стану справ.

Давньогрецькому мислителю Сократу (бл. 470–399 рр. до н.е.) довелось стати свідком політичного розквіту та занепаду Афін. Явище політичної корупції мало безпосереднє відношення до його громадянської позиції і трагічної долі. Сократ був носієм світогляду, в основі якого була ідея справедливості. Цей світогляд розвивали творці давньогрецької

літератури Есхіл, Софокл, в їх творах людина живе для того, «щоб не ставалась несправедливість..., аби у людей було більше мужності і ясності духу, що допомагає їм жити» [16, с.213]. Ця етична позиція спонукала Сократа публічно дискутувати на вулицях Афін з представниками демократичної еліти, що отримали більшість у державних органах Афін, виявляючи їх невігластво, необґрунтовані владні амбіції. Ненависть з боку впливових політичних супротивників спричинила те, що в 399 р. до н.е. Сократа притягнули до суду за сфабрикованим звинуваченням у державній зраді, невизнанні існуючої релігії і присудили до страти [163, с.80-89]. Розуміючи, чим імітація правосуддя завершиться, Сократ у промові у суді наголосив, що його вбивством суд більшої шкоди завдасть не йому, а громаді, бо вбиваючи таких людей як Сократ вони прискорюють наближення занепаду Афін.

Давньогрецький філософ *Арістотель* (384–322 рр. до н.е.) спробував раціонально узагальнити можливі форми державного устрою з рахуванням чинника політичної корупції. Ним було виокремлено три так звані «правильні» форми правління – *монархію, аристократію, політію*, та форми правління, що «відхиляються» – *тиранію, олігархію, охлократію*. Для уточнення аналізу мислитель запропонував критерії оцінки громадян: *статки* (дуже заможні, бідні, середнього достатку), *знатність походження, чеснотливість*. У найзагальніших рисах всі форми устрою філософ описав поняттями *олігархія* (до управління мають доступ лише заможні) і *демократія* (до управління мають доступ незаможні).

В *монархії* принцип рівності громадян усувається, оскільки управління здійснює лише одна особа – монарх, котрий здебільшого зловживатиме владою, дбаючи лише про власні інтереси. Ця форма часто вироджується в *тиранію*, коли закони скасовуються, а доля більшості людей залежить від примх

обмеженої групи людей. Чеснотливих громадян в умовах тиранії або виганяють, або знищують.

В *аристократіях* управління перебуває в руках людей дуже заможних та знатного походження. Громадяни аристократичного походження з великими статками, на думку Арістотеля, схильні до нахабства, чванства, отримавши владу поводяться з рештою як з рабами. Через це аристократія вироджується в *олігархію*, де владу узурпує невелика група заможних людей, метою яких є привласнення усього, що є у державі найбільш цинічними способами.

В *охлократії* (крайній формі демократії) владу захоплюють під гаслами рівності та свободи незаможні громадяни – демагоги, яких Арістотель здебільшого вважав людьми, що позбавлені чеснотливості. Узурпувавши владу, демагогічні деспоти цілковито проявляють власну підлість, злочинну подобу, не визнаючи будь-яких законів. Демос за для втримання влади руками демагогів знищує кращих громадян, як це сталося у випадку з Сократом

На думку Арістотеля, лише за умови присутності у владі оптимальної частки чеснотливих громадян з середнім достатком демократія підпорядковується законам і має шанс стати найбільш оптимальною формою правління – *політією*. Коли ж таких людей у владі недостатньо, то закони втрачають дієвість, їх підмінює сваволя більшості і настає час *тиранії* [6, с.100-128].

Швейцарський професор-еллініст Андре Боннар, досліджуючи причини занепаду Афінської цивілізації, вказав серед інших – *корупцію*, що пронизала життя афінян у IV ст. до н.е. [17, с.85-103]. Дослідник опирався на Демосфена – давньоафінського політичного діяча, який усіма силами намагався морально мобілізувати співвітчизників до збройного захисту Афін. У публічних промовах Демосфен докоряв співвітчизникам за те, що корумпований спосіб їх життя (на відміну від їх видатних предків) став дріб'язковим і нікчемним, а

це зробило нікчемним спосіб їх мислення та існування: «А тепер ви, афінські громадяни, обираєте до влади негідних людей..., і отримуєте за це плату (хабарі – О.Л.), ...ці люди розпоряджаються всіма благами і за їх посередництва провадяться всі справи». Більшість мешканців Афін «... заздять тому, хто отримав хабара, насміхаються, коли він зізнається, співчують тим, кого впіймали на хабарництві, ненавидять, коли будь-хто спробує дорікати» [17, с. 165-176, с.110-112].

На цьому історичному прикладі бачимо соціально-психологічні передумови занепаду афінської полісної форми державного урядування в IV–III ст. до н.е., симптомом якого було поширення в суспільстві *евдемоністичних* ідей, що в пасивній їх інтерпретації притаманні передовсім для демосу. Людина пізньої античності перестала мислити етичними та героїчними категоріями (цінності аристократичної людини). Відчувши свою мізерність та смертність в існуючому світі, переповненого несправедливості, фізичних страждань, це зробило індивіда нечутливим до таких понять як *чесність, обов'язок, гідність, честь*. Стали домінувати цінності індивідуальної вигоди, безтурботного життя, безпеки ціною втечі, внутрішнього комфорту в обставинах, коли немає достатніх на те передумов. Такі обставини давали зелене світло зловживанням особам, котрі були наділені хоча б невеликою владою чи посадами.

Корупція періоду еллінізму

Пізню античність потрясли радикальні зміни, що були спричинені розширенням території держав, ускладненням суспільств і структур, що здійснювали державне управління (намісники, армія, податкові служби). Утворення велетенської за розмірами монархії Александром Македонським, а також її розпад (у 323 р. до н.е.) на окремі монархічні держави після смерті Александра; швидке територіальне зростання Стародавнього Риму (починаючи з середини III ст. до н.е.)

вимагали потужного бюрократичного апарату для утримання земель. В умовах монархічних або тиранічних рабовласницьких, багатоетнічних суспільств титул *громадянина* належав невеликій частині населення, решта вважалась *підданими* (мали окремі права), безправні – були *рабами*.

Поряд з аристократією сформувалася окрема категорія людей *посадовців, чиновників*, які від імені носіїв влади (монархів, імператорів) керували в провінціях, розпоряджались майном, населенням та іншими ресурсами. За службу вони отримували платню та інші привілеї. Володарі були зацікавлені, щоб їх піддані не мали змоги отримувати якісь непередбачені доходи (хабарі чи крадіжки ввіреного їм майна), а задовольнялись призначеною їм платнею: у такий спосіб можливо було збільшувати державні доходи, позбавляти потенційних конкурентів економічних можливостей.

Час еллінізму був похмурою епохою. В державах убивства, бунти, війни, перевороти, насилля були постійним явищем. Перенаселення міст спричиняло спалахи епідемій, що змітали маси населення.

Такі умови руйнували соціальну структуру, моральні критерії людських відносин. Традиційні релігії не задовольняли духовних запитів населення тому домінували індивідуалістичні настрої. В культурі набрали популярності різноманітні форми «*втечі від реальності*»: скептицизм (кініки), епікуреїзм, стоїцизм, неоплатонізм. Серед письменного населення мала популярність «*лубкова*» література, в котрій описувалась «*сільська ідилія*» (Феокрит), або відтворювались сцени життя звичайних людей: побутові розмови про ревності, плітки, мандрівки, виховання дітей, з'ясування стосунків між коханцями (Герод).

Історія зловживань представниками політичної верхівки в епоху еллінізму – це постійне змагання за владу з використанням усіх можливих засобів: загарбницьких воєн, військових заколотів, громадянських конфліктів, замовних

убивств. Тенденція політичної корупції найвищого рівня була однотипною: лідер приходив до влади внаслідок війни чи вдалого заколоту, опираючись на підтримку певного обмеженого кола наближених людей. Для наведення жаху на потенційних заколотників і забезпечення покори новий володар показово вщент знищував якесь поселення чи місто. Отримавши перемогу над ворогами він офіційно здобував титул монарха. З того часу починався зворотній відлік для людей з його найближчого оточення: одних звинувачували у підготовці заколоту, других – у розкраданні майна, третіх відсиляли на службу в далекі провінції, де вони гинули або випадково, або знищувались таємно за вказівкою володаря. Таким чином в оточенні володаря залишались менш виразні фігури, які не могли скласти йому конкуренцію.

Щодо корупції чиновників середнього рівня говорили: він приїхав бідним у багату провінцію, а поїхав багатим з бідної провінції [82].

Здебільшого чиновниками ставали люди з реалістичним поглядом на життя, прагматичні, необтяжені моральними умовностями. Зловживання посадовими можливостями, хабарництво й корупція були відображенням їх світосприйняття.

Крім владних аспектів корупція в часи еллінізму отримувала також економічні форми. Дослідники наводять приклади масштабних спекулятивних махінацій такими стратегічними ресурсами, зокрема, як зерно чи залізо в торгівлі. Владних та олігархічних можливостей у той час вже вистарчало, щоб утворювати монополії, притримувати стратегічні ресурси з метою штучного збільшення цін на них і отримувати багаторазові прибутки. Свідомо притримуючи експорт зерна до материкової Греції (де його не вистарчало), єгипетський намісник Александра Клеомен спричинив гостру його нестачу в

грецьких містах. Ціни на збіжжя стрімко зросли, що дало можливість йому неймовірно збагатитись.

Засобами політичної корупції була також партійна протидія на шкоду політичним суперникам під час ведення державами військових дій з зовнішнім ворогом. Зокрема, дослідники наводять приклад держави Карфаген в IV-III ст. до н.е. Незважаючи на існування сенату (ради старійшин), головну роль там відігравала «корпорація ста чотирьох» (тобто найбагатших людей), через що Карфаген вважався державою з олігархічною формою правління. У Другій Пунічній війні Карфагену з Римом війська Ганнібала під час військової експедиції в Італію не отримували підкріплень з тої причини, що олігархічна «корпорація ста чотирьох» блокувала допомогу, оскільки, з одного боку, не була зацікавлена у веденні цієї війни (війна представникам цієї партії приносила економічні збитки в міжнародній торгівлі з Римом), а, з другого боку, Ганнібала вони ненавиділи як керівника ворожої партії. Причиною цієї поразки Карфагену була політична корупція, що спонукала політичну верхівку діяти в інтересах зовнішнього ворога [82, с.5-7].

Політична корупція в Стародавньому Римі та ранньому Середньовіччі

Корупція у Стародавньому Римі

Впродовж VIII-VI ст. до н.е. Рим існував як типове монархічне місто-держава. Згодом утвердилась аристократична республіка, котру змінив у I ст. до н.е. імперський період.

Після знищення монархії у VI ст. до н.е. було встановлено аристократичну республіку з жорстким розподілом прав, з огляду на майновий стан. Обмежені в правах *плебеї* домоглись для себе більших прав в управлінні державою у 494 р. до н.е. під час облоги Риму ворогами. Озброєні війська плебеїв відмовились обороняти Рим доки патриції не гарантують

збільшення їх прав. Патриції змушені були піти на поступки. Впродовж 200 років плебеї домагались збільшення своїх прав: запроваджено посаду народного трибуна для відстоювання інтересів та прав плебеїв, дозволено шлюби осіб з аристократичних та плебейських родин, згодом дозволили плебеям обіймати будь-які посади, земельні наділи обмежили верхньою межею, відмінено боргову кабалу (за борги можливо було втратити майно, але не свободу), зрівняно повноваження трибутних та центуріальних зборів. Це спричинило злиття близько 290 р. до н.е. плебейської та патриціанської верхівки у так званий *нобілітет*, котрий заволодів політичною владою у Римі.

У Римі було створено систему стимулювання громадян і осіб без громадянства розвивати економіку та служити державі. Раби мали можливість викупити себе з рабства шляхом праці на орендованій землі чи в ремісничій майстерні. Іноземці також могли отримати громадянство за заслуги перед державою, наприклад, продаючи в Римі пшеницю за нижчими ціна ніж у провінціях, привезену на власному кораблі. Громадяни не отримували платні за виконання громадських обов'язків, вони ризикували стати рабами за злочини.

Органами державного управління були Сенат, до якого входили спочатку лише представники аристократії, а згодом і відомі, заможні плебеї. Також на Форумі проходили народні збори, рішення на яких ухвалювали публічно. Існувала система *патронату*: патрони (освічені, заможні, впливові добродійники) були зацікавлені мати не лише рабів, але й залежних від себе незаможних громадян – клієнтів (осіб, що потребували їх захисту чи допомоги). Для проведення свого рішення патрон приводив своїх численних клієнтів на народні збори, які кількісно впливали на прийняття рішення.

Така система управління дала позитивні результати: спроб з боку аристократії встановити тиранію не було, а до середини

III ст. до н.е. навіть серед заможних римлян домінував скромний, аскетичний спосіб життя (у порівнянні з Карфагеном), а корупція не мала істотного значення. Однак за наступні сто років ситуація радикально змінилась: відбулося різке майнове розшарування, модно стало зовнішніми атрибутами демонструвати свій статус, заможна частина римлян проводила час в бенкетах, пристрасть до розкоші заволоділа уявою, для здобуття багатства не соромно було використовувати усі методи.

Були намагання певними обмеженнями зупинити розростання явища корупції: сенаторам заборонено було займатись веденням підрядних робіт за державний кошт, мати бізнес в сфері морської торгівлі, експорту-імпорту зерна чи металів, фінансових операцій; були спроби ввести податки на володіння предметами розкоші (дорогоцінне каміння, метали тощо). Однак ці обмеження долались шляхом непрямого ведення вказаних видів бізнесу (через третіх осіб, завдяки участі в якості акціонерів).

Однак військові завоювання Римом навколишніх народів спричинили швидке збагачення заможних римлян та шалену корупцію у сфері розподілу завойованих земельних та інших ресурсів. Оскільки згідно закону всі землі Риму та його колоній перебували в державній власності, то політична верхівка їх брала безкоштовно і розпоряджалась ними, не сплачуючи податків. Жодних запобіжних механізмів для унеможливлення такого сценарію в римській республіканській моделі державного устрою не було: заможні й впливові громадяни Риму мали більше прав, ніж решта прошарків суспільства, тому ніхто не міг протистояти цьому перерозподілу економічних ресурсів.

Спробу змінити привласнення сенаторами завойованих земель в 133 р. до н.е. зробив Тіберій Гракх, який домогся всенародного прийняття закону, що обмежував володіння землею та створив комісію контролю за її розподілом. Тіберія Гракха було вбито, така ж доля підстерегла кількох голів вказаної

комісії. Однак земельне питання стало головним конфліктогеном в I ст. до н.е. між партіями оптиматів (земельних олігархів-латифундистів) та популярів (представників решти населення). Цю проблему силою зброї та законів намагались розв'язувати Марій (80-і роки до н.е.), Юлій Цезар (в 50-40-і роки до н.е.) на користь ветеранів, селян, неімущих громадян. Октавіану Августу в 43 р. до н.е. вдалось у ході громадянської війни усунути опір партії оптиматів: знищивши декілька тисяч земельних олігархів, він розподілив їх землі між рештою римлян.

Другою за розмахом корумпованою сферою були спекуляції на зборі податків на приєднаних до Риму територіях. Необмежену владу в провінціях мали римські консули, збір податків був їх безпосередньою функцією. Зловживання виникали з боку місцевих олігархів – «публіканів», котрі, сплативши консулам хабарі й авансом суму передбачених податків з окремої території, брали на себе посередництво у сфері податкових зборів з місцевого населення. При цьому «публікани» отримували можливість вводити високі проценти і штрафи на тих, хто не міг у повному обсязі виплатити необхідні платежі. Завдяки зростанню боргів посередники врешті конфісковували майно у боржників, а прибутки від цієї діяльності в декілька разів перевищували суми сплачених податків і хабарів.

Політична корупція існувала також на штучно спровокованих недопостачаннях продовольства (хлібні кризи) у великі міста держави (передовсім Рим), що спричиняло стрімке зростання цін і значні прибутки сенаторів-латифундистів. Такі спекулятивні операції були спричинені начебто об'єктивними обставинами: недостатньою кількістю зерносховищ, що не справлялись зі стрімко зростаючим населенням міст, а також систематичними піратськими нападами на судна, оскільки основні перевезення зерна та інших товарів здійснювались

морським шляхом. Однак сенатори усіма силами протистояли будівництву додаткових зерносховищ, а також будівництву військового флоту для приборкання піратів, що підтверджує їх зацікавленість у нестабільних умовах у постачанні продовольства.

В Римі хабарництво настільки поширилося, що в I ст. до н.е. Сенат скасував закон, що забороняв його. За спробу відновити дію цього закону в 91 р. до н.е. народний трибун Лівій Друз поплатився життям.

Політична корупція спричинила різке розмежування населення на невелику кількість неймовірно багатих людей (сенаторів-олігархів) та практично злиденні верстви. Невдоволення у середині I ст. до н.е. вилилось у громадянські війни, в яких, за приблизними підрахунками, воювали з обох сторін 1 млн. мешканців Римської імперії. Після придушення повстань (60 р. до н.е.) республіканський період історії Риму завершується *тріумфіратом* Помпея (приєднав до Риму Понтійське царство), Краса (придушив повстання Спартака) і Цезаря. Соціальні суперечності дійшли до тієї межі, що єдиним виходом для аристократії (не вплутану в корупційні схеми) зберегти свою власність було погодитись змінити республіканську форму правління на *монархічну*.

Першим імператором було проголошено Юлія Гай Цезаря (100-44 рр. до н.е.) у 46 р. до н.е., влада якого опиралась спочатку на значну підтримку партії пупулярів та народу. Він отримав сильне військо, власну казну, постійний державний апарат. Роль Сенату істотно зменшилась, сенаторами від тоді могли стати не лише аристократичні римляни, а й вожді провінцій. Цезар провів низку реформ, метою яких було зменшення корупції, зокрема, заборонив посередництво в зборі податків в провінціях, державні землі скерував на потреби 80 тис. малозабезпечених громадян та ветеранів, заборонив позики під проценти, вищі за 1% в місяць, увів податок на розкіш і т.п. Зміни безпосередньо

шкодили економічним інтересам корумпованих впливових і заможних римлян, перекривали їм можливість корупційними методами досягати значних прибутків. Тому внаслідок заколоту Цезаря було вбито у 44 р. до н.е. в стінах Сенату Брутом та Кассієм.

Невдоволення вбивством Цезаря поширилось не лише серед незаможного населення, а й на військо, тому через рік влада в Римі знову опинилась у прихильників Цезаря – Марка Антонія, Октавіана Августа, Лепіда. Було знищено близько 300 сенаторів і 2000 представників корумпованої римської олігархії, замішаних у вбивстві Цезаря. Землі заколотників було роздано ветеранам і незаможним італікам. На думку дослідників, частина багатих римлян підтримувала антикорупційні реформи Цезаря та його наступників, оскільки не була вплутана в корумпований бізнес, а їх інтереси не суперечили інтересам держави [82].

Октавіан Август (27-14 до н.е.) продовжив реформи, розпочаті Цезарем: навів лад зі злочинністю (бандитами в містах, піратами на морі), увів жорсткий контроль за зловживаннями сенаторів-намісників у провінціях, половину земель провінцій перевів під керування імператора. Це суттєво знизило рівень корупції в Римській імперії. Сенат втратив колишній вплив, більшість політичних важелів у державі опинились в руках цезарів.

Однак з середини I ст. н.е. вплив Сенату зріс, в ньому знову домінували олігархи – найбагатші і найкорумпованіші особи, в руках яких перебувала монополія у морській, міжнародній торгівлі, зернопостачанні міст, влада визначати цінову політику на більшість товарів.

Дослідники вбачають декілька циклів в історії імперського Риму, які в розпал громадянських війн приводили «імператорів-тиранів», котрі приборкували корупцію, поводитись жорстко стосовно сенатської олігархії, конфісковували їх власність (середина I ст. до н.е. – Цезар, Октавіан Август; друга половина I

ст. н.е. – Нерон, Доміціан; кінець II ст. н.е. – Коммод, Септімій Север, Каракала). «На думку американського історика А.Джонса, поділ імператорів на «хороших» и «поганих» відображало лише те, як вони поводитись стосовно Сенату, тобто до античного «клубу мільйонерів», а не те, чи були вони дійсно лихими чи хорошими імператорами» [82, с.53-58].

Корупція у Візантії

Останніми володарями Римської імперії були імператори Константин (313-337 р. н.е.) та Феодосій (379-395 р. н.е.). Константин легалізував християнство як державну релігію, переніс столицю з Риму на узбережжя Босфору. Запроваджені ним реформи заборонили селянам покидати землю своїх господарів, а ремісникам залишати міста та корпорації. Це дало поштовх до розвитку феодалних відносин. Після смерті Феодосія імперія розпалася. Західна її частина зникла у 476 р. н.е. внаслідок завоювання Риму готами та германцями.

Східна частина імперії – Візантія проіснувала з 395 по 1453 р. Будівництво столиці Константинополя розпочалось з масового пограбування Риму, звідки було вивезено багато золота, культурних цінностей. Панівне становище отримали греки. Для утвердження влади над багатоетнічними територіями Візантії було розроблено доктрину божественного походження влади візантійського імператора, повелителя усіх християнських народів, в руках котрого зосереджувалась законодавча і виконавча влада. Формально існував сенат, державна рада, організації вільних громадян (діми), однак вони могли виконувати лише обмежені функції. Управління здійснювалось призначеними імператором чиновниками, повноваження яких були чітко регламентовані.

Найбільшого впливу Візантія досягла за правління Юстиніана I (527-565 рр. н.е.), котрий у внутрішній політиці централізував владу (законодавчо закріпив необмежену владу

імператора), обмежив владу сенаторської аристократії, зміцнив правове становище християнської церкви, мав право відпускати на волю рабів, а в зовнішній політиці перетворив Візантію на наймогутнішу державу того часу, що підпорядкувала собі Балкани, Малу Азію, Сирію, Єгипет, Карфаген, південь Іспанії, Італійський півострів.

Паралельно з вказаними успіхами при Юстиніані I розпочались внутрішні проблеми: на тлі недостачі хліба виникають масові голодомори, громадянські заворушення, а також епідемії чуми. Дослідники припускають, що ці лиха не були стихійними, а стали наслідком цілеспрямованих дій влади і корумпованої олігархії, котра хоч і була позбавлена можливості безпосередньо впливати на законодавчу і судову сфери, однак скупилася в сенаті, державній раді, хабарами купувала лояльність військового керівництва, тримала контроль над економікою, морською та сухопутною торгівлею (зокрема, продуктами харчування).

Роль сенату, державної ради (а отже і олігархії) зростала під час зміни імператорів: новий монарх у IV-VI ст. мав бути затверджений сенатом, армією, підтриманий народом. Лише з VII ст. цю процедуру було ліквідовано і владу у Візантії монархи почали передавати по спадковості, або ж здобувати силою, що було спричинено намаганням зменшити вплив олігархії на політику держави.

У IV-VI ст. зафіксовано реальні випадки впливу олігархії на формування політичної влади в імперії. Посадження на престол свого ставленика Юстиніана було рішенням сенаторської аристократії. Завдяки цьому імператору аристократична верхівка добилася заборони опозиційної партії *прасинів* (що представляла інтереси середнього класу – ремісників, торговців) і знищення її керівників та прихильників. Посади в судах і судові рішення продавались практично неприховано. Попри так звану кодифікацію римського права, здійснену при Юстиніані I, цей

монарх, як стверджують історики, остаточно зруйнував у Візантії правову державу.

Політика гонінь продовжилась у створенні монополії на продаж хліба і товарів щоденного вжитку. Було ліквідовано продаж дешевих сортів хліба, відмінено державну харчову допомогу біднякам. До муки додавали наповнювачі, щоб отримувати додаткові прибутки. Крім того влада нічого не робила для підтримки інфраструктури в Константинополі та інших містах, міські водогони виходили з ладу, населення переживало нестачу води. До всього переліченого держава відмінила платню лікарям. В комплексі політика «закручування гайок» спричинила спалахи голоду, а згодом епідемій чуми та масовий голодомор. Лише під час голоду в 542 р. загинула половина мешканців Константинополя.

Гоніння Юстиніаном I продовжились також під приводом знищення релігійних ересей, а фактично для грабежу церковних коштовностей в Сирії, Палестині, Греції, Малій Азії. Від каральних заходів загинуло близько 100 тис. осіб, а їх майно перейшло в державну власність. Стихійні хвилі повстань жорстоко придушувались військами найманців.

Корупція перекинулася також на армію та суди. З метою так званої економії грошей високим військовим функціонерам обіцяли частину зекономленої суми. Це спричинило масове приховання фактів смерті військових та наповнення війська «мертвими душами», платню яких відсилали як економію, за що чиновники отримували свою частку. Армійські харчі та обмундирування розкрадалось, платню військових присвоювала військова верхівка. Все це підірвало бойовий дух війська.

Тиранію Юстиніан I вміло прикривав лицемірним виданням «благих» законів та указів, в яких високопарними словами забороняв монополії, засуджував корупцію, напучував чиновників, як вони повинні поводитись. У житті ж монарх оточив себе кримінальними за нутром та діями чиновниками,

віроломно насаджував монополії, торгував посадами, відводив від відповідальності за скоєні злочини найвищих функціонерів влади і війська, поставляв армії зіпсуті харчі, винищував сотні тисяч своїх підданих. Олігархічна влада породжує такого типу дволиких, цинічних тиранів, які використовують приємну для слуху моральну риторичку, а натомість діють шахрайськими і нелюдськими засобами.

Використовувались у Візантії також посадження на монархічний престол недієздатних осіб (малолітніх, перестарілих, психічно неадекватних). Тим самим аристократична верхівка отримувала можливість безконтрольно діяти для збільшення власних політичних та економічних ресурсів. Зокрема, після смерті Юстиніана I в 565 р. було вбито головного претендента на престол Юстина (племінника покійного імператора), що прославив себе як бойовий генерал і головнокомандуючий армією. Це було зроблено для того, щоб поставити на трон неповносправного Юстина II, що спровокував програшну війну з Персією, і в принципі не був здатний керувати державою. У схожий спосіб у 641 р. був посаджений на трон молодший син імператора Іраклія 11-річний Константин II, що впродовж 7 років перебував на утриманні і не міг самостійно управляти державою. Натомість старшого сина імператора 16-річного Іракліона ув'язнили і відрізали ніс, щоб спотворити йому обличчя.

Політична корупція спричинила не лише моральну, але й інтелектуальну деградацію суспільства. Не залишилося освічених людей, на більш як сторіччя завмирає літературне і художнє життя, посади в державному апараті посідали малописьменні особи, без підготовки, без моральних чеснот (такими згори легко маніпулювати).

Корупційні методи в політиці олігархічної та чиновницької верхівки у Візантії спричинили у VII ст. громадянські бунти по всій території держави. Спочатку наслідками заворушень у

провінціях скористались араби і відвоювали території Сирії, Палестини, Єгипту, північної Африки, Півдня Іспанії на користь Ісламського Халіфату. З північного Причорномор'я на Візантію рушили слов'янські завойовники, авари.

Невдоволення низів переповнило межі від нечуваного цинізму імператора Маврикія (582-602 гг.), який всі військові трофеї почав ділити на три частини: одну забирав особисто собі, другу – своєму синові, а третю – своїм родичам. Ні для державної скарбниці, ні для солдат, офіцерів і генералів нічого не залишав. А коли Маврикій відмовився виплатити нечувано низьку ціну викупу аварському кагану за більш як 10 тисяч візантійських полонених (внаслідок чого всіх було убито), військо вчинило переворот, вбило імператора і його сім'ю, обрали нового імператора.

Катаклізми VII-VIII ст. пройшли під гаслом експропріації великої приватної власності, терору щодо олігархів та корумпованих верхів, ґрунтовних реформ соціального укладу та економіки. Це відвернуло на кількасот років занепад Візантії і дало можливість їй вижити поміж таких могутніх сусідів як Аварський Каганат, Персія, Ісламський Халіфат.

В економіці було реформовано ремісничу та сільськогосподарську галузі. Запроваджено *професійні корпорації* (цехи). Формування цехів мало за мету зменшення корупції, що виникала від підпорядкування виробників і торговців олігархічним групам. Цехи повинні були діяти згідно встановлених правил, скерованих на унеможливлення *спекуляцій*: заборонялось притримувати товари для створення штучного дефіциту і підняття цін, торгівлі заборонено виходити за межі встановленої торгової націнки на товари. Впродовж VII ст. у латифундистів відбирали землі, котрі передавали общинам, котрі сплачували податки і під час війни мали надсилати до війська певну кількість воїнів у повному озброєнні. Ці заходи зменшили рівень корупції у Візантії, стабілізували

ціни, зробили стабільним постачання населенню продуктів харчування. Держава до X ст. захищала професійні корпорації перед заможними людьми, на два століття поставивши бар'єр перед формуванням феодалських відносин.

Надмірне державне регулювання та зрівнювання мало негативний бік: приватна ініціатива у Візантії не мала підтримки ні в сільському господарстві, ні в ремісництві; не з'являлось ні наукових, ні технічних інновацій; суспільство перестало розвиватися. В західноєвропейських країнах з X-XII ст. невід'ємним елементом будь-якого містечка був вітряний млин запозичений з Персії, натомість у Візантії зерно продовжували молоти, використовуючи силу коней чи биків, що обертали жорна. Розвитку економіки не давали розвиватись державні заборони на розвиток приватної власності. Це спричинило економічне відставання від навколишніх держав.

Однак з X ст. після двохсотлітньої перерви активізується зовнішня морська торгівля, котра була головним механізмом розвитку олігархії. Цехово-общинний уклад Візантії почав розкладатися з середини завдяки узалежненню членів професійних корпорацій та сільських общин від грошей торгових олігархів. Активізація морської торгівлі дала знову поштовх для штучних перебоїв у постачаннях зерна, спекулятивному зростанню цін на хліб. З 927 року Візантія вкотре почала потерпати від голодоморів. Імператор Нікіфор Фока (963-969) неабияк збагатився на кількарізовому підвищенню цін на хліб. На тлі нестачі продовольства фінансові ділки масово почали скуповувати землі у селян, викупувати цехи та устаткування в ремісників, взяли під контроль торгівлю у містах.

Імператори, що правили в Візантії впродовж 900-1025 рр., намагались завадити скуповуванню селянських земель, вкотре конфісковували власність магнатів. Однак зовнішні напади на Візантію впродовж X-XI ст. та економічний занепад більшості

селянських та ремісничих господарств і цехів послабили владу імператорів. Це спричинило більшу автономію фінансової олігархії, котра перетворювалась на феодалів. Наступним їх кроком було часткове перебирання права збору податків, здійснення судочинства та озброєння власними військами.

Обмежити зростання могутності феодалів спробував імператор Андронік I Комнін (1183-1185), однак внаслідок змови його було усунуто від влади. Імператором став Ісаак II Ангела (1185-1195), з його правлінням розпочинається остаточний занепад Візантії, сплеск хабарництва, невдачі у зовнішній політиці.

Остаточно підточили існування Візантії походи хрестоносців, які у 1095 році благословив папа Урбан II, що завершилися захопленням Константинополя (1202-1204) та його цілковитим пограбуванням. Візантія перетворилася на Латинську імперію, в якій все більше занепадала економіка, ослабла армія та центральна влада, розпочалися внутрішні суперечності. Феодали вже не були зацікавлені зберігати Візантію сильною державою, вони неодноразово у вирішальні моменти війни переходили з частиною військ на сторону ворога, доводячи візантійську армію до поразки.

Ослаблення Візантії відкрило шлях до вторгнення в 1352 р. османів та васальне підпорядкування Константинополя їх владі. Ситуації не врятували переговори про перехід Східної Церкви під владу римських пап. Декілька походів хрестоносців завершилися поразкою. У 1453 році Султан Мухаммед II захопив Константинополь і завершив існування Візантії.

Неймовірно зростання політичної корупції в X-XII ст., як стверджують дослідники, було притаманне не лише для Візантії. Явище корупції зачепило більшість держав, котрі вели морську і річкову торгівлю (Хазарський Каганат, Київську Русь, країни Скандинавії, Середземномор'я, Середньої Азії), підштовхнувши

їх до громадянських заворушень, голодоморів, епідемій, війн, релігійної ненависті й сотень тисяч винищених людей.

Здійснений вище історико-психологічний аналіз політичної корупції дає можливість виявити її роль у політичних процесах у Візантії. Політична корупція забезпечувала перерозподіл власності та влади, суттєво впливала на політичну мотивацію головних політичних гравців, формувала притаманну їм соціально-майновому статусу ідентичність. У Середньовічній Візантії політична корупція мала вкрай негативні наслідки, що проявилось: у знищенні опозиційних політичних партій; системному хабарництві в судах, армії; пограбуванні майна десятків тисяч людей завдяки оголошенню їх єретиками; введенню монополії на життєво важливі для існування населення ресурси (хліб, товари щоденного вжитку), чим були спровоковані масові голодомори, епідемії. Влада та економічні ресурси в державі були узурповані нечисленним колом осіб – олігархією та імператорами. Такі обставини спричинили масові заворушення, інтелектуальний занепад, а згодом технічну відсталість Візантії у порівнянні з навколишніми державами.

Корупція у ранньому Середньовіччі

Корупція в Західній Римській імперії. Впродовж перших століть нової ери на території Західної Римської імперії розпочалось інтенсивне переміщення народів, що змінило етнічний склад її населення. Головними загрозами Риму в I-II ст. н.е. були германські племена. В IV ст. імперія відбивала напади вестготів, що вимагали нових територій для свого проживання. Після знищення Риму в 412 р. вестготи зайняли територію Південно-Західної Галії (захід теперішньої Франції) і в 418 р. на правах федератів утворили першу варварську державу в Західній Римській імперії.

Впродовж 406-442 рр. по територіях сучасної Франції, Іспанії, Португалії пройшли вандали. В 435 р. вони захопили

Карфаген і морським шляхом почали нападати на Рим, Сицилію, Корсику. У 442 р. влада Риму була змушена визнати владу вандалів у Північній Африці.

В 430-450-х рр. Рим воював з гунами. У 455 р. столиця була захоплена і пограбована вандалами, яким дістався контроль над морською торгівлею в Середземномор'ї. Внаслідок сепаратизму племен саксів та англів від Риму 440-х р. від'єдналась територія теперішньої Великобританії. А в 476 р. у результаті державного перевороту був вбитий останній імператор Західної Римської імперії Ромул Августул, після чого Рим прийняв підданство Константинополя, що означало зникнення його як окремої держави.

В 470-х р. на східних територіях колишньої імперії у подунав'ї утворився Аварський каганат. Тоді ж почали рух на Балкани та до ріки Ельби слов'янські племена. Територію Єгипту зайняли араби. У V ст. за Юстиніана I північна Африка підкорилась Візантії, а з VII ст. її знову повернули собі араби.

Франкська держава. На кінець V ст. на території колишньої Західної Римської імперії утворилося декілька держав, найстійкішою з яких виявилась Франкська монархічна держава (займала територію теперішньої Франції).

У політичному управлінні головну роль відігравав король, народні збори вже не мали жодного впливу, народне ополчення було замінене регулярною армією. Дружинники у випадку захоплення нових територій отримували від короля титули і землі, що були помістями колишньої римської знаті з будівлями, рабами, колонами (селянами). Швидкими темпами більшість орних земель перейшла у власність знаті, тому домінуючими стають феодалні відносини. Безземельні люди змушені були проситись до власників, щоб ті виділили їм для прожиття землю, або якесь ремесло. Процес закріпачення з стихійного перетворився у системний – із застосуванням адміністративного примусу. Одним із засобів забрати землю у

селян було введення військової повинності для усіх, хто мав у власності землю. Ухилення від військової повинності каралось великим штрафом. Уникнути військової служби можна було, передавши «добровільно» новому власнику (графу, монастирю) свій маєток і отримати його зразу назад уже як орендований з обов'язком сплачувати оброк. Втративши землю, селяни втратили свободу: з VIII ст. селянам та ремісникам було заборонено переходити від одного феодала до іншого. Феодали перебрали від короля адміністративну та судову владу на своїй території.

Від королів військові отримали землю за умови несення ними військової служби в якості кіннотників, самостійно забезпечуючи повне військове спорядження з доходів від володіння землями (котру здавали селянам в оренду). Цей принцип дав змогу створити міцну професійну армію, здатну відбивати агресію зовнішніх ворогів та завойовувати нові землі.

Вказана система влади мала свої негативні риси, бо з часом привела до феодалної роздробленості. Тому наступні королі зміцнювали центральну владу, здійснювали новий адміністративний поділ території держави, усуваючи основу для сепаратизму. Однак у VIII ст. після смерті Карла Великого величезна територія Франкської держави, що поширювалася на теперішню Францію, Німеччину, Іспанію, Північ Італії, розпалася на окремі герцогства.

Політична корупція в Античності та зрілому Середньовіччі, на думку Ю.В. Кузовкова, проявилась в інтенсивному, несправедливому, часто злочинному збагаченні та зміцненні нечисленного кола олігархів. Коли монополізація економіки олігархами досягала критичної межі, починались економічні кризи, що переростали в бунти та громадянські війни збіднілих верств проти олігархії.

Політична корупція у формуванні феодалізму та абсолютизму в Європейських державах

У міжнародній політиці у пізньому Середньовіччі крім окремих держав вагому роль починає відігравати Католицька церква. Папа Римський отримав значний вплив, оскільки мав право коронувати королів та імператорів, втручався у внутрішню політику держав, отримував землі та гроші від монархів за підтримку у їх конфліктах з феодалською опозицією.

Корупція у тогочасному теологічному сенсі визнавалася гріхом, спокусою, зваблюванням диявола. Однак у Середньовічній Європі практика вчинків представників церкви нерідко суперечила основам християнського віровчення і була пронизана корупцією. Це проявлялось, зокрема, у торгівлі індульгенціями, продажі церковних санів, а також *інквізиції* впродовж XIII-XVIII ст. Корупційна сутність *інквізиції* суперечила християнському віровченню про християнське прощення, навернення заблукалих душ, милосердя, однак вона стала зручним механізмом знищення не лише ідейних опонентів (єретиків, «чаклунів») католицькою церквою, але знищення світською владою виразників та учасників антифеодальних рухів, прихильників Реформації, гуманізму, вільнодумства, носіїв ідей Просвітництва [174].

Політична корупція у формуванні феодальних відносин

Франція. Після розвалу Франкської держави у 840-х р. територія Франції була роздробленою на герцогства. Влада короля була слабкою, його обирали на з'їзді духовних і світських феодалів. Обраний у 987 р. король *Гуго Капета* та його спадкоємці головним завданням визначили укріплення королівської влади. Цього вдалося досягти завдяки низці реформ.

По-перше, при королі було сформовано орган – королівську Раду (входило керівництво армії, державної канцелярії, королівського суду), до якої монарх обирав відданих йому людей. Була здійснена адміністративна реформа, в доменах адміністративні повноваження було передано від графів до королівських намісників. Графське судочинство було замінено на королівське.

По-друге, було введено заборону на війну, як спосіб з'ясування конфліктів між феодалами. Дозволявся лише судовий спосіб розв'язання суперечок. Введено подушний податок, за рахунок якого формувалась підконтрольна королеві армія.

По-третє, здійснено грошову реформу, королі почали чеканити золоту монету, це пожвавило торгівлю та зміцнило економічну єдність держави.

По-четверте, завойовані території автоматично приєднувалися до королівського домену, сюди ж приєднувались землі збанкрутілих землевласників і найбільш непокірних герцогів, підконтрольні землі збільшувались також завдяки шлюбом королівських дітей. Все це підсилювало становище короля в державі.

У результаті цих змін феодална знать стала лише крупними землевласниками, однак без адміністративних повноважень, це викликало їх супротив, до котрого активно почали залучати церкву в особі папи Римського. Однак на присуджену папою анафему один з французьких королів виплатив Ватикану значну грошову компенсацію, чим владнав конфлікт.

Політику загравання з римськими папами продовжив король *Людвік IX* (1226-1270), якого Ватикан приєднав до лику святих. Король подарував папі одне з графств, що суттєво поповнювало казну Ватикану. Тактика «підгодовування» була добре продуманою політикою, що забезпечила Людвіку IX

невтручання з боку Святішого престолу у внутрішню політику Франції.

Під час конфлікту з римським папою у 1303 р. король *Філіпп IV* скликав Генеральні штати (представницький орган держави). Роль цього органу була не надто значна і служила здебільшого для узаконення непопулярних рішень монарха (введення нових податків, фінансування регулярної армії). На боці короля опинилась буржуазія, що допомогла йому подавити бунти низів і запровадити *абсолютизм*. Починаючи від *Климента V* (1308-1314), римські папи перебували у залежності від Франції (авіньйонське полонення пап), тому конфліктів у цій площині деякий час не виникало.

Англія. Після завоювання Англії герцогом Вільгельмом I Завойовником англосаксонська знать була знищена, головні важелі впливу в державі перебрав новий монарх. Згідно з його розпорядженням земля перейшла до володіння короля, підданам надавалось право лише брати землю у користування. Земельний домен короля складав одну сьому всіх земельних володінь в Англії, жоден з феодалів не міг порівнятися зі статками з монархом.

Все населення потрапило у безпосередню васальну залежність від короля (всупереч феодальному правилу «васал мого васала – не мій васал», що діяв у материковій Європі) і змушене було у 1086 р. присягнути на вірність королю.

Управління в графствах отримали королівські намісники (шерифи), у повноваження котрих входило адміністративне управління, збір податків, судочинство.

За *Генріха I* центральну владу було ще більше укріплено завдяки королівській раді та відновленню органів місцевого самоврядування, що також обмежило можливості місцевих баронів. Однак через відсутність у короля безпосередніх спадкоємців після смерті розпочалась боротьба за престол, внаслідок якої барони відновили частину своїх вольностей.

Генріх II свою владу зміцнював, опираючись на розбудову судочинства. Спори між вільними людьми розглядались тепер лише у судах королівської курії, це зміцнювало авторитет монарха і поповнювало казну судовими митами. Кримінальні справи почали розглядатися не за позовом потерпілої сторони, а як злочини проти «королівського миру» з ініціативи уповноважених на те осіб в кожному населеному пункті.

Було запроваджено військову реформу, згідно якої кожна вільна людина мала придбати зброю, відповідно до свого майнового статусу. Ополчення вільних людей було у підпорядкуванні шерифів. Їх король міг використати як для військових походів за межами Англії, так і проти непокірних баронів. Давалось право феодалам платити податок замість несення військової служби. За ці гроші почали формувати регулярну армію.

Неодноразово англійські монархи мали конфлікти з римськими папами через намагання призначати на церковні посади вигідних їм осіб. Короля *Іоанна Безземельного* (1199-1216) було позбавлено корони, внаслідок чого монарх змушений був визнати себе васалом Ватикану і сплачувати щорічно великий відкуп. Це принизливе становище підірвало його авторитет серед знаті, змусило йти на значні поступки на їх користь. Зокрема, у 1215 р. було ухвалено *Велику хартію вольностей*, що захищала інтереси церкви, баронів, рицарства, вільного селянства, міського самоврядування і суттєво урізали королівську владу. Цей правовий документ ніс багато прогресивних ідей, однак не міг бути виконаний в умовах монархічного Середньовіччя (папа Інокентій III піддав хартію анафемі після зверненню монарха).

У 1258 році в Англії парламент був скликаний феодалською аристократією для відміни додаткових податків, введених королем *Генріхом III*. Цей парламент був розігнаний монархом, однак через 40 років робота парламенту відновила за участі

баронів, рицарів, духовенства, міщан. Парламенту відводилось право розгляду нових податків та контроль за використанням бюджету. Парламент відіграв важливу роль в утворенні англіканської церкви після невдалої спроби папи Григорія XI покарати богослова Уїкліфа за обґрунтування ним незалежності британського духовенства від Ватикану (1365 р.). Король і парламент не лише не підтримали таке рішення римського папи, але й конфіскували значні земельні володіння римо-католицької церкви на території Англії, від яких вона мала великі прибутки (зокрема від продажу вовни).

Німеччина. Процес формування феодальних відносин у Німеччині йшов зі значним запізненням у порівнянні з іншими державами Європи. Причин такого стану було багато, зокрема: селяни-общинники зберігали власність на землю, графи не мали озброєних загонів для застосування силового примусу, обірвалась королівська династія Каролінгів (911 р.), тривали міжусобиці претендентів за престол та ін.

Однак було достатньо сил, які були зацікавлені в появі міцної централізованої королівської влади: середні і великі землевласники, а також церква потребували підтримки у закріпаченні селян-общинників та розширенні своїх володінь; для відсічі вторгнень з боку мадярів та вікінгів потрібна була професійна армія. Цими передумовами скористався в першій половині 900-х р. Генріх I, перемігши завдяки королівській кінноті армію уторців і добився від решти племінних герцогів визнання своєї зверхності. Однак знать чинила збройний опір намаганням короля втручатись в їх внутрішні справи.

Тому нащадки німецьких монархів оперлись на церковну ієрархію, впроваджуючи королівську владу і здійснюючи адміністративні реформи. Зокрема, король *Оттон I* (936-973) наділяв єпископів і монастирі землями з правом здійснювати від імені короля адміністративну та судову владу в рамках адміністративних територій. Король отримав право

затвердження на церковні посади, церковні сановники здійснювали дипломатичні завдання монарха.

Було створено потужну армію рицарів-кіннотників, котрі поповнювали стан феодалів. Зазначені зміни спричинили швидкий розвиток феодальних відносин, закріпачення селян.

Значні зовнішні перемоги (розгромлено уторців, обкладено даниною сербів, приєднано північно-західні слов'янські племена, французькі та північно-італійські території) змусили римського папу у 962 р. коронувати Оттона I імператором (у XIII ст. німецька держава отримала назву «Священна Римська імперія»), а підпорядковане становище Італії давало право німецьким монархам впливати на церковні призначення.

Від вимушеного підпорядкованого становища римокатолицька церква звільнилася під час правління імператора Генріха IV у 1059 році. Папа Григорій VII в 1076 р. позбавив Генріха IV титулу імператора під приводом розповсюдження з його вини *корупції* в церкві: монарха було звинувачено, що церковні посади надавались за гроші. Імператор змушений був капітулювати перед владою римських пап і надав їм право на територіях, що перебували за межами Німеччини, самостійно призначати єпископів та інших церковних сановників.

Королівська влада в Німеччині втратила силу в конфліктах з римськими папами. Це зменшило владу німецького монарха, натомість збільшило владу Ватикану і укріпило позиції представників великокнязівської олігархії.

Монархія не стала тут спадковою, імператорів продовжували обирати на з'їздах *курфюрстів* (олігархічна рада, до якої входили три найвпливовіші духовні та чотири світські особи держави). Різноманітні закордонні сили (представники Ватикану, Франції та ін.) не шкодували значних хабарів для підкупу членів ради *курфюрстів* з метою обрання лояльного до них монарха. Рада *курфюрстів* була корумпованим олігархічним

органом, що не допускала, щоб міста та монархи в Німеччині знайшли спільних інтересів.

Таким чином, на початку становлення німецької імперії церква була головним союзником монархів у побудові централізованої влади у державі, однак конфлікт з Ватиканом (що був лояльним до Франції – головного конкурента Німеччини в Європі) спричинив відмову церкви допомагати німецьким імператорам, результатом чого стала роздробленість феодалської держави.

Європейські міста і станово-представницькі органи в державному управлінні. Хрестові походи на Близький Схід впродовж 1095-1291 рр. відіграли важливу роль для розвитку Європи: європейці познайомились з вищою культурою, предметами розкоші (на котрі виникла мода). Найбільше від цього збагатились міста, що займалися оснащенням військових експедицій (виготовляли кораблі, зброю, предмети розкоші). Натуральна форма товарного обміну стала неефективною і була витіснена грошовою. Жвава торгівля, виробництво ремісників, карбування грошей, лихварство збагачувало міста.

Міста поступово звільняються від феодалської залежності. Прагнення міст до незалежності (від феодалів) стали підтримувати монархи, бо вбачали в містах основу єдності держави. Міста в обмін на права самоуправління надавали монархам грошові позики. Міста стали середовищем для виникнення *третього стану* (міська буржуазія – найбагатші купці і ремісники, що представляли гільдії та цехи), який став відігравати вагомий роль у протистоянні монархів з феодалами та церквою. В містах та на державному рівні виникають станово-представницькі органи, котрі зміцнювали єдність держав.

Таким чином, політична корупція на етапі утвердження абсолютизму в державах Європи (пізні Середньовіччя) суттєво впливала на політичні та соціальні процеси. Крім монархічних держав у міжнародній політиці вагомий роль відігравала

Католицька церква завдяки авторитету та монополії на коронування. Практика політичних підкупів (політичне хабарництво) була для монархів засобом залучення союзників на свій бік. Французькі монархи завдяки політичним хабарам забезпечували легітимність своєму правлінню з боку Ватикану. Англійські монархи нарощували свій вплив завдяки політичним та економічним поступкам на користь новоствореної Англіканської церкви та економічно впливових представників буржуазії.

Політична корупція мала значний психологічний вплив на масову психологію. Завдяки монополізації економічних та політичних ресурсів носії влади нав'язували масам населення (що втратило власність) підданську (рабську, кріпацьку) ідентичність. На противагу домінуючим негативним соціальним тенденціям у пізньому Середньовіччі виникла релігійна доктрина томізму, що обґрунтовувала ідею тираноборства (право на повалення тиранії), непокори людей владі, котра своєю реальною політикою суперечила божественному, «природному», моральному праву. Саме ці ідеї Т. Аквінського через п'ять століть дадуть поштовх розвитку ліберальних доктрин в епоху Просвітництва.

Політична корупція у формуванні абсолютизму та колоніальної системи

В європейських державах у XV-XVI ст. виникли умови для абсолютизму – концентрації усієї влади в руках монархів. Поява технічних нововведень (водяний млин, ткацький верстат, металургійні печі з механічним піддувом, поява вогнепальної зброї) дали початок мануфактурному виробництву товарів, дешевших за цехові. Прибутки від бурхливих географічних відкриттів, морської торгівлі, мануфактурного виробництва укріпили позиції третього стану. Економічні зміни спричинили появу великої кількості збанкрутілих колишніх селян та

ремісників. Стали частішати випадки погромів, вбивств власників бізнесу. Буржуазія усвідомила потребу в міцній владі для забезпечення власної безпеки та безпеки свого бізнесу. Абсолютизм сприяв подоланню феодальної роздробленості у державах, уніфікував законодавство та технічні стандарти, уможливив побудову транспортних шляхів загальнодержавного значення. Іншими словами пропонував те, що очікувала нова буржуазна еліта.

Нові технічні засоби ведення війни (арбалети, мушкети) зробили неефективним використання рицарських військових обладунків та важкої кавалерії, а це зменшило роль дворянства. Спадкова аристократія змушена була поступитися представникам «ненависної буржуазії» в питаннях державного управління. Оскільки дворянство і духовенство не сплачували податків (їх сплачували селяни, ремісники, буржуазія), то монархи залежали від «третього стану», як важливого джерела податкових надходжень.

Теоретичне обґрунтування абсолютизму знаходимо у італійського політичного мислителя епохи Відродження *Ніколо Макіавеллі* [11, с.161-216], а також у англійського філософа *Томаса Гоббса* [29]. Головними проблемами для втілення абсолютизму у зовнішній політиці була влада римських пап та зовнішня агресія, а у внутрішній політиці – олігархія.

У XV-XVII ст. здійснено великі географічні відкриття, лідерство в котрих було за Португалією, Іспанією. Освоєно морські шляхи навколо Африки до Індії, а також відкрито Америку. Португалія витіснила арабів з морської торгівлі з Індією, влаштувала монополію у торгівлі прянощами, що давало їй значні прибутки. Колоніями стають західноафриканські території, Бразилія, Мексика, Куба, Австралія, Полінезійські острови та інші нововідкриті землі. З другої половини XVI ст. до колонізації Північної Америки приєдналась Франція. З початку XVII ст. Англія мала свої колонії

в Північній Америці, Західній Африці, Індії. Колонізація спричинила швидкий розвиток капіталістичних відносин, розвиток промисловості, банківської справи.

Франція. Політична корупція стала головним засобом утвердження абсолютизму у Франції. Монархи запроваджували абсолютизм шляхом присвоєння собі законодавчої, виконавчої та судової влади. Монарх у 1688 р. забрав у парламенту право вето королівських законів. З 1771 р. парламент був розігнаний, а його члени арештовані. З 1602 р. всі виборні посади у виконавчих органах комплектувались шляхом їх продажу фактично на аукціоні. Суттєво було обмежено повноваження місцевого самоуправління. Значно посилились репресивні дії влади: засобами судової системи ув'язнювались і знищувались політично неблагонадійні особи. У карному процесі було дозволено застосування тортур. Французький абсолютизм не рахувався з економічними наслідками власної репресивної політики (зокрема, переслідування підприємливих протестантів завдало значних економічних збитків). У середині XVII ст. державний борг у десятки разів перевищував розміри річного прибутку держави. Вислів короля *Людвіка XV* влучно відображав сутність політики абсолютизму: «Після нас хоч потоп».

Англія. Англійський абсолютизм, попри негативні явища, мав чимало позитивних наслідків. Монарх *Генріх VIII* для укріплення абсолютизму у 1534 р. пішов шляхом підпорядкування церковної влади королю і утворення незалежної від Ватикану Англіканської церкви, що укріпило авторитет і владу монарха. Англійський парламент зберігся, органи самоврядування теж. Значна частина єпископів стали членами палати лордів у парламенті. Армію було реорганізовано за найсучаснішими на той час технологіями, її головною силою стали рекрутовані з вільного селянства піші арбалетники, а згодом мушкетери. Потенціал дворянства було

спрямовано у сферу промисловості й торгівлі, що сприяло економічному зростанню Англії. Не було нездоланної перешкоди для заможних представників буржуазії отримати дворянські титули (продаж дворянських патентів давав доходи монаршій казні), а тому знімалась ворожнеча між цими двома верствами.

Польща. Політична система в Польщі з XII ст. розвивалась не в бік посилення монаршої влади, а укріплення позицій олігархії (магнатів, церковних феодалів), а також шляхти. Селян з XIII ст. закріпачено. Користуючись хиткістю позицій королів, феодали з XIV ст. звільнились від податків на користь корони, не несли військових та будівельних повинностей. Це спричинило розвиток олігархічного абсолютизму (15-20 магнатів-олігархів) та залежної від них королівської влади. Влада олігархії здійснювалась у польському Сеймі – незалежному від короля політичному органі. Олігархи отримали право самостійно вести закордонну торгівлю, послаблюючи доходи міст, цехове виробництво в яких не витримувало конкуренції з дешевими імпортованими товарами. Збіднілі міста втратили вплив на державну політику і не були представлені в жодних політичних органах. У середині XVI ст. відбулось об'єднання Польщі і Литви в Річ Посполиту – найбільшу в Європі державу, в котрій владу мали олігархи. Функції короля стали представницькими, він не мав права видавати закони, укази, наділяти землями. На королівську посаду олігархія з XVI ст. все частіше почала обирати іноземців, що були слабкими політичними фігурами, бо не користувались підтримкою в польському середовищі.

Олігархічна влада в Речі Посполитій мала фатальні наслідки для держави: вона залишалась феодално-роздробленою, економічно відсталою, буржуазні відносини не розвивались. Влада олігархів (графів) на їх території була практично абсолютною, без їх протекції неможливо було займатись

жодною діяльністю чи бізнесом. За протекцію магнатів треба було віддячувати їм васальною залежністю та щедро платити.

Роль міського самоуправління олігархія звела до нуля, його спочатку замінили в нижній палаті Сейму представниками середньої і дрібної шляхти (залежних від магнатів), однак згодом вплив шляхти також було економічно нівельовано шляхом заборони її представникам займатися торгівлею, а на інші види підприємництва (ремесла, землеробство, що складала основу економічного існування шляхти) було накладено податки.

Обрання королів виродилось в аукціон іноземних претендентів, які хабарами намагалися схилити на свою сторону членів Сейму. З XVIII ст. Франція, Росія, Прусія, Австрія, Швеція через польських олігархів або військовою силою втручалися у призначення польських королів. Крах Речі Посполитої наступив у 1795 р. внаслідок поділу території Польщі між Росією, Пруссією та Австрією.

Німеччина. Абсолютизм у Німеччині також виродився в олігархічний абсолютизм, що спричинив розділ імперії на близько 300 князівств, котрі мали різний уклад, віросповідання, закони. Посада імператора була виборною корумпованим органом – *радою курфюрстів* (9 наймогутніших світських та церковних олігархів). Загальнодержавні справи вирішував *рейхстаг*, до якого входила палата *курфюрстів*, палата князів, палата міст (не впливала на рішення).

Найбільшими суб'єктами в межах Німеччини були Пруссія та Австрія. Протестантська Пруссія виникла у середині XVII ст., її монархи створили зразок *поліцейської держави*, що контролювала більшість сфер життя громадян. Австрійські монархи підтримували католицизм і з другої половини XVII ст. проводили політику *освіченого абсолютизму*, мода на який поширилась завдяки Просвітництву.

Політична корупція Нового часу

Політико-корупційні аспекти передумов буржуазних революцій

Абсолютизм з XVI ст. піддавався критиці з боку низки ідейних течій (лібералізм, анархізм, соціалізм). В основі ліберального світогляду була ідея свободи (третього стану), невторчання держави в економіку, максимальна економічна вигода. Ліберальні ідеї стали популярними серед представників аристократії. Впливові аристократи підтримували теоретиків ліберальної філософії та економіки *Адама Сміта, Девіда Юма*, популяризували ідеї економічного лібералізму. Буржуазія перейняла ці ідеї не лише щодо влаштування економіки, але й для подальших політичних змін. Розбагатівши часто на аморальних видах бізнесу (використанні рабської праці на плантаціях, фінансових спекуляціях, работоргівлі, торгівлі зброєю, алкоголем і т.п.), третій стан прагнув більшого – політичного визнання та впливу. Перепоною до втілення політичних домагань були станові бар'єри та монархія.

«Лівішою» була критика абсолютизму з боку *Ж.-Ж. Руссо, Т. Мора*, які намагалися запропонувати альтернативні моделі суспільного ладу, які б унеможливили соціальне насилля одних людей над іншими. Ж.-Ж. Руссо заперечив релігійні ідеологеми про божественне походження держави і монарха, запропонував ідею про світське її виникнення у результаті «суспільного договору». У Т. Мора «ідеальний суспільний лад» поєднував консервативні ідеї про «освіченого правителя», соціалістичну державну власність та анархічні принципи народного самоврядування. Політичний проект, згідно ідей Ж.-Ж. Руссо, Т. Мора намагались втілити у життя керівники Паризької Комуни (1871).

Буржуазна революція в Англії. Впродовж XVI-XVII ст. неймовірно зміцнила свої економічні позиції буржуазія, прибутки якої формувались з нових галузей промисловості: видобутку вугілля, виплавки металів, виробництва пороху і скла, кораблебудування, торгівлі з колоніями.

Протистояння третього стану з дворянською олігархією та монархом вилилось у громадянську війну (1642-1648 рр.) і буржуазну революцію, страту короля *Карла I* (1649 р.), проголошення Англії республікою, диктатуру *Кромвеля* (1649-1658). Англійська буржуазна революція завершилась у форматі конституційної монархії, в котрій *буржуазія* (віги) та *дворяни-землевласники* (торі) дійшли компромісу щодо формування владної еліти. Інтереси решти суспільних станів враховані не були.

Впродовж XVIII ст. роль монарха в управлінні державою значно зменшилась, парламент отримав автономію на формування уряду, а уряд (представники коаліційної більшості) отримав право розпуску парламенту у разі парламентських розколів. Уряд став найстійкішим центром політичного впливу у державі. До середини XIX ст. сформувалась двопартійна система (торі-консерватори та віги-ліберали). Водночас несправедлива виборча система давала право голосу лише приблизно 2% громадян з високими річними доходами (переважно дворянам землевласникам), що не дозволяло буржуазії впливати на формування державної політики в сфері економіки. Така ситуація грала на руку спадковій аристократії та аграрній й фінансовій олігархії з метою запровадження монополій та диктування високих цін на власну продукцію.

Шляхом організацій масових протестів та актів непокорі (несплати податків, масового вилучення вкладниками внесків з банків) віги у 1832 р. добилися зміни до виборчого законодавства і збільшили свою присутність у парламенті. До середини XIX ст. під тиском масового чартистського (робітничого) руху (що

завершився репресіями робітничих активістів) уряд змушений був демократизувати виборче законодавство, поступово збільшуючи кількість громадян з правом голосу, легалізувати профспілки, що врешті у 1905 р. утворили Лейбористську партію. Після першої світової війни двопартійна система в Англії змінилася: торі-консерватори протистояли лейбористам.

Третій стан суттєво розширив свої політичні позиції та економічні можливості. Консервативні уряди були змушені йти на поступки, зокрема, зменшувати ввізні мита на окремі види сировини та продовольства (зерна), що знижувало ціни на товари щоденного вжитку. Ці зміни були вигідні не лише для малозабезпечених верств населення (працівників), але в першу чергу для власників підприємств (буржуазії), бо давало їм можливість знижувати рівень оплати праці без загрози появи протестів з боку найманих працівників.

Важливим економічним та політичним чинником в позиціях Англії XVII-XIX ст. було зростання її колоніальних володінь у світі, що умовно ділились на *переселенські* – більшість населення їх були вихідцями з Англії (Північна Америка – США, Канада, Австралія); *автохтонні* – більшість складало місцеве населення, що перебувало на відносно нижчому щаблі суспільного розвитку (Індія, Південна Африка та ін.); *сепаратистські* – більшість місцевого населення перебувало приблизно на тому ж щаблі розвитку (Ірландія). Щодо цих категорій колоній уряд Англії повинен був здійснювати окремі типи управління: а) надавати більше автономії для переселенських колоній; б) грати на внутрішніх суперечностях та застосовувати репресії щодо автохтонних колоній; в) послаблювати економічну та політичну базу тих категорій громадян (земельної аристократії, згодом буржуазії), що були схильні до радикального сепаратизму для сепаратистських колоній.

Буржуазна революція у Франції. У Франції напередодні революції 1789 р. накопичилось стільки нерозв'язаних соціально-політичних проблем, що вирішити їх мирним способом вже було неможливо. Непомірні витрати на утримання королівського двору та апарату, система корупції в державних органах та судах, монопольне право аристократії на землеволодіння, станові привілеї, купівля посад та їх унаслідування, олігархічна сутність виборчого законодавства, розкрадання зібраних податків, масове безробіття, періодичні сплески голодоморів – це далеко неповний перелік проблем, вирішення котрих назріло. Величезний дефіцит бюджету доводилось покривати надзвичайно дорогими кредитами та розплачуватись падінням життєвого рівня більшості населення. Ціни на продукти першої необхідності швидкими темпами зростали, а через лібералізацію торгівлі зерном виникали продовольчі кризи і масові голодомори серед міського населення (1770-1771, 1774-1776, 1788-1789 рр.). У спекуляціях з продовольством були зацікавлені земельні власники і торгові посередники, оскільки це давало їм неймовірні прибутки від зростання цін на харчі. Крім того ліберальна модель капіталізму породила зростання безробіття, що вкупі з голодоморами виливались у масові заворушення. Врешті у 1789 р. Франція була доведена до банкрутства.

З метою виходу з кризи король Людовік XVI зібрав Генеральні штати. Однак нижня палата оголосила себе Національними зборами (згодом Установчими зборами) і спробувала реорганізувати владу у державі з абсолютистської монархії на конституційну монархію. Спроба короля розігнати Національні збори спричинила революцію і взяття влади представниками великої фінансової буржуазії (члени клубу *фелъянів*). У вересні 1791 р. король змушений був підписати конституцію на засадах конституційної монархії. До новоствореного уряду крім *фелъянів* король увів *жирондистів* –

представників середньої буржуазії. У квітні 1792 р. монарх розпочав вигідну для себе і згубну для Франції війну з Австро-угорською імперією. Численні військові поразки французької армії стали причиною арешту короля Людовіка XVI у серпні 1792 р., ліквідації монархії і проголошення 21 вересня 1792 р. Франції республікою. 17 січня 1793 р. короля було страчено.

Військові поразки французької армії проти коаліційних сил (Австро-Угорщина, Англія, Іспанія, Голландія та ін.) спричинили усунення жирондистів з тимчасового уряду *якобінцями* (лівих за політичними поглядами представників буржуазії, лідерами котрих були Робесп'єр, Дантон, Марат та ін.) та запровадження ними диктатури. Однак успішне завершення влітку 1794 р. Францією війни обернулось для лідерів якобінців стратою.

До влади прийшли фельяни і жирондисти, котрі ухвалили конституцію, привели до влади Директорію. Цей період увійшов в історію засиллям банківських спекуляцій, казнокрадства, урядового хабарництва. У 1799 р. під приводом відвернення нового якобінського перевороту влада запровадила режим Консульства і привела до влади Наполеона Бонапарта. Було скасовано свободу друку і створено потужне міністерство внутрішніх справ з репресивними повноваженнями. Наполеон у 1800 р. успішно завершив війну з Австрією та Англією, був проголошений імператором французів і коронований римським папою. Причиною успіхів в війнах з феодально-абсолютистськими європейськими державами було, зокрема, те, що Франція була носієм більш прогресивних буржуазних відносин, що позбулась віджилих на той час феодальних порядків. Кар'єра Наполеона Бонапарта почала згасати після поразки під Бородіно восени 1812 р. і завершилась актом його зречення у 1814 р.

Влада у Франції після 1814 р. переходила з рук в руки. Після відновлення монархії Францією керували *Людовік XVIII, Карл X, Луї-Філіпп Орлеанський (1814-1848)*. Спровоковані *третім станом*

продовольчі кризи, сплеск безробіття, падіння рівня життя, голодні бунти та масові заворушення спричинили втечу монархістів за кордон.

Після придушення лівих восени 1848 р. було проголошено буржуазну республіку, в Законодавчих зборах якої конкурували республіканці та монархісти. У грудні 1851 р. президент *Луї-Наполеон* здійснив державний переворот і через рік був проголошений імператором (Наполеон III). Друга Імперія опиралась на представників великого бізнесу і відстоювала їх інтереси. Через економічну кризу та програшну війну з Пруссією влада Наполеона III у вересні 1870 р. капітулювала.

На декілька місяців до влади в Парижі прийшли ліві анархісти, що проголосили Паризьку Комуну, влада якої протрималась до 28 травня 1871 р. Восени 1871 р. у Франції було відновлено Республіканську форму правління.

Під час революційних подій промислові власники отримали значні прибутки, продукуючи зброю, порох, даючи грошові позики воюючим сторонам. Переможці розраховувалися з кредиторами податковими пільгами, конфіскованими землями та нерухомістю. Буржуазна еліта, навіть не перебуваючи безпосередньо при владі, отримувала економічну вигоду від кризових явищ свого часу.

Німеччина. Після перемоги над Наполеоном у 1814 р. Росія намагалася зайняти провідну роль в європейській політиці. У цих планах вона намагалась опертись на Пруссію. З метою недопущення подібних сценаріїв Англія, Австрія та переможена Франція уклали таємний союз. Пруссії було дозволено розширити свої території в обмін на розрив з Росією. Також було створено *Німецький союз*, в котрому спочатку домінувала Австрія, а з 1818 р. *Митний союз*, що зменшив торговельні внутрішні бар'єри між 18 німецькими монархічними державами. Однак наступні революційні події в Європі 1848 р. переорієнтували представників буржуазії на коаліцію з

дворянством і монархістами та об'єднання Німеччини навколо Пруссії. В об'єднаній Німеччині (федерації монархій) конституція встановила сильну монархічну владу прусського імператора та двопалатний парламент (рейхстаг).

З 1866 р. був утворений Північно-німецький союз, з котрого було вилучено Австрію. Після перемоги над Францією у 1871 р. імператор Німеччини отримав головні важелі політичного впливу: був командиром армії, мав право назначати канцлера (канцлер був підзвітний лише кайзеру) та усіх вищих чиновників та депутатів верхньої палати парламенту. Була дозволена багатопартійність, однак уряд практично не зважав на парламентські дебати. Були випадки ув'язнення соціал-демократів. Профспілкові організації та опозиційні газети були дозволені, однак було дозволено розпускати їх під приводом «порушення карного законодавства» (пропаганда класової боротьби визнавалась кримінальним злочином).

Економіка, транспортна інфраструктура, правове унормування в Другому Рейху до початку ХХ ст. значними темпами розвивались завдяки ефективній державній та адміністративній системі.

Сполучені Штати Америки. Колонії Великобританії з'явилися у Північній Америці у 1607 р., управління ними здійснювали назначені королем губернатори. Мешканці вважалися громадянами Англії. Їх соціальний склад від початку мав відмінності: на півночі селились селяни та ремісники, що розвинули фермерські господарства та ремісничі підприємства і симпатизували республіканським та сепаратистським ідеям; на півдні – дворяни організували плантації з використанням праці темношкірих рабів, і були прихильниками монархічних ідей. Колонії не мали представництва в Англійському парламенті, вони користувались певною автономією, однак мали значні обмеження щодо міжнародних, зокрема, економічних питань.

У 1748 р. вперше було створено проект конфедерації колоній, цей рух вилився у визвольну війну 1774-1776 рр., проголошення Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки, розпочато буржуазно-демократичну революцію, що почала ліквідацію пережитків феодальної форми землеволодіння та відміну рабства. Було прийнято конституцію, згідно якої держава була конфедерацією штатів, кожний з яких мав свій парламент, конституцію, уряд. Щорічно збирався Конгрес, у компетенцію котрого входило оголошення війни та миру, збройні сили, карбування грошей, державний бюджет тощо. У 1783 р. європейські держави визнали суверенітет США.

Слідом за цим загострилися гострі соціальні протиріччя, що спричинили озброєнні бунти колишніх військових та соціальних низів.

З метою приборкати стихію бунтів у режимі секретності влітку 1787 р. пройшла нарада найзаможнішого кола депутатів (55 фінансистів, судновласників, рабовласників), котрі вирішили посилити центральні органи держави, змінити її конституційний лад до форми федерації, ввести посаду президента як керівника виконавчої влади, його вплив зрівноважити законодавчою та судовою гілками влади.

Олігархічний південь США мав до 1860 р. більшість своїх представників у федеральних відомствах – Сенаті, Верховному Суді, президентській гілці влади. Однак у 1861 році президентом було обрано А. Лінкольна – представника півночі. У відповідь 10 південних штатів оголосили вихід з федерації, а впливові федеральні посадові особи (прихильники рабовласницької олігархії) сприяли цьому сценарію терміновою відправкою зброї та скерування фінансів у банки півдня, що вилилось у тривалу громадянську війну (1861 - 1865 р.).

Висновки до другої частини

Здійснений вище історико-психологічний аналіз політичної корупції дає можливість виявити її роль у політичних процесах впродовж історії.

Висновки з історії політичної корупції в Античності та Середньовіччя мають універсальний характер, їх можна застосовувати до інших історичних епох. Політична корупція була пов'язана зі швидким, несправедливим, незаконним збагаченням та зміцненням нечисленних соціальних груп (олігархії). Джерелами збагачення здебільшого були масштабні завоювання нових земель, військові грабежі, політичне зрадництво на користь ворожих держав, зовнішня торгівля, економічні шахрайські маніпуляції з метою доведення населення і конкурентів до банкрутства та боргової кабали, спекуляції на штучному зростанні цін на харчі. Поширення політичної корупції мало циклічний характер.

Політична корупція в античні часи мала значний психологічний вплив на населення. Завдяки владним зловживанням було зруйновано родоплемінні відносини та сформовано спочатку античну полісну, а згодом імперську ідентичність.

Політична корупція справляла вагому роль у трансформації політичних устроїв стародавньої Греції та Риму.

На тлі рабовласницького ладу форми урядування в Стародавній Греції змінювалися у такій послідовності: аристократичний олігархат (до реформ Солона) – тиранія (Пісістрат) – аристократична політія (включно з правлінням Перикла) – Афінська полісна демократія, що переросла в охлократичну тиранію – утворення Александром Македонським монархічної імперії – розпад імперії на окремі монархічні держави (еллінізм).

Форми урядування в Стародавньому Римі змінювались в наступній послідовності: монархічне місто-держава – аристократична республіка та утворення нобілітету – розширення імперії шляхом завоювання провінцій та формування олігархії – громадянські війни та повстання – тріумвірат (Помпей, Крас, Цезар) – обмежена монархія (Октавіан Август) – монархія з циклічним домінуванням олігархії (до розпаду імперії).

Політична корупція в період античності використовувалась як механізм збільшення політичної влади та перерозподілу економічних ресурсів.

Попри негативні явища, про котрі йшлося вище, відбувались вагомі зрушення, зокрема, в формуванні правосвідомості на основі Римського права, принципи якого («рівності сторін», «справедливості») знайшли подальший свій розвиток в ранньому Середньовіччі у тих державах, що виникли на територіях, котрі належали до Римської імперії.

У зрілому та пізньому Середньовіччі політична корупція забезпечувала перерозподіл власності та влади, суттєво впливала на політичну мотивацію головних політичних гравців. У Середньовічній Візантії політична корупція мала вкрай негативні наслідки, що проявилось: у знищенні опозиційних політичних партій; системному хабарництві в судах, армії; пограбуванні майна десятків тисяч людей завдяки оголошенню їх еретиками; введенню монополії на життєво важливі для існування населення ресурси, чим були спровоковані масові голодомори, епідемії чуми. Влада та економічні ресурси в державі були узурповані нечисленним колом осіб – олігархією та імператорами. Такі обставини спричинили масові заворушення, інтелектуальний занепад, а згодом технічну відсталість Візантії у порівнянні з навколишніми державами.

Політична корупція на етапі утвердження абсолютизму в державах Європи у пізньому Середньовіччі також суттєво

впливала на політичні та соціальні процеси. Крім монархічних держав у міжнародній політиці вагому роль відіграла Католицька церква завдяки авторитету та монополії на коронування. Практика політичних підкупів була для монархів засобом залучення союзників на свій бік. Французькі монархи завдяки політичним хабарам забезпечували легітимність своєму правлінню з боку Ватикану. Англійські монархи нарощували свій вплив внаслідок політичних та економічних поступок на користь новоствореної Англіканської церкви та економічно впливових представників буржуазії.

Політична корупція впливала на масову психологію. Завдяки монополізації економічних та політичних ресурсів носії влади нав'язували масам населення (що втратило власність) підданську (рабську, кріпацьку) ідентичність. У пізньому Середньовіччі виникла релігійна доктрина томізму, що обґрунтовувала ідею тираноборства, котра своєю реальною політикою суперечить природному, моральному праву.

Політична корупція монархів та родової олігархії стала причиною буржуазних революцій в європейських державах Нового часу. Зростає рівень політичних домагань «третього стану», що зміцнив свої економічні можливості.

Зокрема в *Англії* протистояння «третього стану» з королем та парламентом вилилось у буржуазну революцію, громадянську війну та страту короля. Англійська буржуазна революція завершилась у 1689 р. формуванням конституційної монархії, в котрій два суспільні стани (буржуазія та дворяни-землевласники) дійшли компромісу.

У *Франції* гострі соціально-політичні проблеми виплеснулись у революцію 1789 р. Її причиною були непомірні витрати на утримання королівського двору, корупція в державних органах та судах, монопольне право аристократії на землеволодіння, станові привілеї, купівля посад та їх унаслідкування, олігархічна сутність виборчого законодавства,

розкрадання зібраних податків, величезний дефіцит бюджету, масове безробіття, голодомори. Короля Людовіка XVI було страчено (1793), а Францію проголошено республікою. Впродовж наступних 80 років Франція пережила *диктатуру*, революції, відновлення монархії і врешті відновлення *Республіки* (осінь 1871), опорою якої стала економічно сильна буржуазія.

Частина 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Психологічне підґрунтя політичної корупції

Психологічний підхід звертає увагу на взаємопов'язаності політичної корупції у суспільстві з психологією особистості та масовою психологією, акцентуючи увагу на взаємозумовленості двох реальностей – психологічної та соціальної. У психологічних підходах політична корупція є формою комунікації публічних осіб, специфічним способом ухвалення ними рішень, різновидом прихованої діяльності, що потребують певного психологічного налаштування учасників взаємодії.

Позитивістський підхід в аналізі політичної корупції (та протидії їй), який ґрунтується, зокрема, на Просвітницькій вірі в розумність людини та моделі «раціональної економічної людини» (класична економічна теорія), не є достатньо ефективним. До нього апелюють юридичні, політологічні, економічні, історичні галузі знань.

Психологічні підходи вбачають причини корупції – в людині, в індивідуальній та масовій психології. Тому актуальною є і залишатиметься психологічна методологія у дослідженні цього явища.

Ще немає одностайності з приводу «природи», структури та специфіки корупційної поведінки. Одні дослідники вважають корупцію та посадові зловживання як вид «відхильної», «девіантної» поведінки (Р. Мертон, Р. Блумер, Г. Зімел). З ними не погоджуються дослідники, які тлумачать посадові зловживання як поведінку, що не можна трактувати як девіантну, а як вид економічної поведінки суб'єктів, з

організаційно-розпорядчими функціями, що супроводжується ризиками, пов'язаними з незаконністю, злочинністю методів, які вони використовують (С. Роуз-Екерман, 1975) [167].

У рамках позитивістсько-функціоналістських підходів діяльність політиків та чиновників необґрунтовано спрощується, їм відводять лише функцію виконання посадових обов'язків від імені носія влади: в монархічних режимах – монарха, в республікансько-демократичних – народу в особі демократично обраної влади. Популістськи наївно проголошується, що посадовець робитиме лише те, що йому дозволено його повноваженнями. Очевидно, що таке спрощене тлумачення політики та управління позбавлене об'єктивності. Функціоналізм не враховує системного і мінливого характеру феномену влади, ігнорує вплив на дії політиків та державних посадовців багатьох соціальних та психологічних агентів: впливових політичних гравців (таких як фінансово-промислові групи, регіональні еліти, організована злочинність); зовнішньополітичних центрів впливу (наддержав, міжнародних блоків та організацій, міжнародних фінансових інституцій, впливових політичних персон). Редується також цілий комплекс чинників мікросоціального середовища, що також неминуче чинять тиск на рішення політичних та посадових осіб – зобов'язання перед їх «патронами», партійцями, колегами, друзями, родичами і т.п. Абстрактний функціоналістський підхід недооцінює також індивідуально-психологічні чинники, що стимулюють життєдіяльність кожної людини – владні, кар'єрні, фінансові, вітальні мотивації особистості політика, судді, держслужбовця, управлінця тощо.

Адекватно аналізувати політичну корупцію як явище можливо лише в комплексі з усвідомленням її психологічних передумов, враховуючи так званий «людський фактор», який в даному випадку є вирішальним. Лише на рівні людської екзистенції розв'язується дилема: публічна особа (політик чи

посадовець) приймає законне рішення, зважаючи на суспільні інтереси, або ж впроваджує корумповане рішення, скероване на його особистий чи корпоративний інтерес.

На думку вітчизняного психолога М.Ф. Данчука, домінуючим поштовхом до корупційних діянь посадовців низового та середнього рівня є матеріальний мотив: «домінуючою метою корупційної поведінки правоохоронців є отримання додаткових прибутків, головною формою яких власне є гроші» [38; 39].

Водночас корупційні та посадові зловживання є більш складними психологічними явищами, а тому не слід звужувати мотивацію корупціонерів лише до отримання грошей. Через це триває дискусія навколо питання: чи індивідуальні, чи соціальні чинники більшою мірою спричиняють владні зловживання, яка вага в них політичних та економічних інтересів?

Більшість людей публічно засуджують корупцію, висловлюються про те, що необхідно боротися з нею, однак у реальних життєвих обставинах нерідко виявляють психологічну толерантність до посадових зловживань, пояснюючи свої дії неможливістю досягти поставлених цілей легальними способами. Це визначає корупцію та посадові зловживання (попри їх значну шкоду) як ціннісно-амбівалентні явища, з якими суспільство начебто намагається боротися, однак повністю їх усунути не зацікавлене [135, с. 138].

Причини низової корупції та посадових зловживань можуть бути різноманітні, це: низькі соціальні стандарти в державі (безробіття, низький рівень матеріального становища більшості населення); корумпованість судів та правоохоронної системи (вибірковість правозастосування в державі); неналежний рівень фінансування діяльності установ; відносно невисокий розмір зарплат керівників та службовців, відсутність контролю за законністю їх діяльності; відсутність чітких процедур ухвалення рішень; нестабільність працевлаштування службовців (висока

ймовірність втратити роботу); відсутність у підлеглих можливостей протистояти протиправним вимогам керівництва. За таких умов у посадовців з'являється можливість здійснювати корисливі маніпуляції та зловживання.

Перелік мотивацій, що штовхають посадовців до зловживань та корупційних дій Б. Арутюнян пропонує розширити [8]. Поряд з найбільш значущими *владними* чи *корисливими* мотивами не менш поширеними є мотиви особистої зацікавленості під час ухвалення рішень у формі (мотиви афіліації): *клієнтизму* (намагання догодити вищому керівництву), *протекціонізму* (зацікавлена підтримка партійців, земляків), *непотизму* («кумівства»).

Політична корупція відіграє багато функцій у суспільстві. Завдяки підступкам (якими є хабар) суб'єкти (хабародавці) намагаються «виділити» себе з поміж решти претендентів, відкупитись, самоствердитись, досягти поставлених цілей у конкурентних умовах. Особа розуміє, що конкуренти даватимуть хабарі, а тому аби уникнути не вигідного становища також формує у собі готовність давати хабарі. Водночас тема боротьби з корупцією є однією з скандальних тем, тому її часто використовують в піар-кампаніях з метою покращення іміджу, збільшення популярності телеканалу, газети, політичної персони, партії, що виголошують гасла боротьби з корупцією.

Для аналізу політичної корупції, як складного, прихованого соціального явища методологічний інструментарій дає *структуралізм*. Як напрям гуманітарних наук першої половини ХХ ст. структуралізм зробив акцент на дослідженні прихованих явищ (*структур*), які істотно визначають логіку розвитку соціальних явищ. Методологічним завданням структуралізму є виявлення прихованих *елементів* (суб'єктів) та *зв'язків* (сил), які поєднують ці елементи у цілісні, стійкі утворення (*структури*) та впливають на процеси розвитку у певному заданому напрямі.

Вагомий внесок у структуралістичну інтерпретацію ментально-культурних чинників суспільних явищ зробили філософи, психологи, психіатри, антрополози, культурологи XIX-XX ст. Г. Тард (1843–1903), З. Фрейд (1856–1939), Дж. Мід (1863–1931), Й. Гейзінга (1872–1945), К.-Г. Юнг (1875–1961), Г. Маркузе (1898–1979), Ж. Лакан (1901–1981), Г. Лассвелл (1902–1978), Б. Скінер (1904–1990), Дж. Кемпбелл (1904–1987), Дж. Келлі (1905–1966), К. Леві-Стросс (1908–2009), М. Фуко (1926–1984), С. Жижек (1949 р.н.).

Структуралізм досліджує приховані і символічні явища та процеси. Істотною особливістю політичної корупції є прихованість, замаскованість дій. Корумпована влада засобами пропаганди та цензури нав'язує населенню та міжнародній громадськості міфи, що у державі з демократією та законністю все в порядку, факти владних зловживань старанно приховуються, інформація про неї піддається цензурі (або самоцензурі). Більшість корупційних оборудок залишаються не поміченими суспільством. І лише окремі факти корупції набувають розголосу завдяки інститутам громадянського суспільства, таким як опозиційні партії, засоби масової інформації, громадські організації [103, с. 90-96].

Водночас окрім прихованості політична корупція діє демонстративними насильницькими методами. У рамках структуралізму хабар або перевищення влади трактується як *символи* влади суб'єкта. Без демонстративного насилля, або демонстративного виставляння на показ свого багатства (нерухомості, предметів розкоші), безкарності політичні гравці намагаються нав'язати масовій свідомості власний авторитет і покору.

Тому давання людиною хабара інтерпретується як вияв підвладності щодо хабарника, як висловлення поваги до його статусу, чим задовольняється емоційний рівень комунікації. Хабар сприймається не лише як матеріальна цінність, він набуває якостей «символу» (подарунка, пожертви, знака поваги

чи подяки) для налагодження і скріплення стосунків осіб з різним соціальним статусом.

Лише після цього хабар оцінюється в категоріях його грошової вартості, як адекватна подяка за послуги (посередництво, протекцію, заступництво, кар'єрне просування, доступ до ресурсів). Розмір хабара відіграє роль «візитної картки» хабародавця, його соціальної ваги. Якщо суб'єкт робить значні фінансові «ін'єкції» на ті-чи-інші справи (благодійні акції, пожертви, подарунки, хабарі), то тим самим він демонструє свій особливий майновий та соціальний статус. На символічному рівні він вимагає, щоб корумповане соціальне середовище «прийняло» його як «впливового гравця», зважало на його інтереси. Хабароспроможність стає перепусткою для суб'єкта у вищій ешелон корумпованого суспільства, яке, з свого боку, захищає своїх «членів» від відповідальності за порушення законів. Корупція, таким чином, стає привілейованим видом діяльності для певного рангу гравців (політиків, посадовців, депутатів), яких за їх протиправні діяння рідко притягують до юридичної відповідальності.

Особистісно-психологічні передумови політичної корупції. Політичні зловживання мають певне пояснення в контексті психоаналізу *З. Фрейда*, котрий використовував поняття «психологічний комплекс», «психологічний захист». Корупційна поведінка є формою ствердження людиною свого Его, реалізацією едіпового комплексу. У рамках фрейдистського розуміння людської психіки індивід інстинктивно-інтуїтивно вибирає стратегію поведінки за принципом «я їх – або вони мене», оскільки якщо він не діятиме в рамках едіпової стратегії («він не зловживатиме владою», «він не братиме хабарі», «він не знищить конкурентів»), то його змусять давати хабарі, його змусять терпіти чийсь владні зловживання. Фрейд відтворив дискурс автократичного суспільства, в якому місце для

консенсусу відсутнє, а є лише деспотичне домінування одних та рабське підкорення інших.

Політична корупція – як вітальна жага усіма засобами отримати перемогу над конкурентами та зайняти зверхню позицію – має фрейдистське тлумачення. Цей несвідомий потяг до влади, згідно з З. Фрейдом, на:

- оральному щаблі розвитку людської психіки проявляється в бажанні брати, красти, відбирати (клептоманія), позбавляти життя;
- на анальному щаблі – у пристрасті контролювати інших людей, робити їх залежними, керувати і маніпулювати ними;
- на фалічному щаблі – вимагати від інших поваги, визнання, захоплення, поклоніння (нарцисизм), покори [164, с. 8, с. 114].

Поряд з комплексом Едіпа засновник психоаналізу згадує ще один – «комплекс кастрації», що супроводжується страхом суб'єкта зазнати поразки, визнати інтереси іншого, його правоту. Цей страх поразки штовхає індивіда (групу) з подвійною пристрастю змагатись за владу, а здобувши – деспотично узурпувати її, усуваючи й винищуючи тих, хто потенційно здатний на опір [164, с. 231-232; 188].

Юнгіанські наукові ідеї широко відомі й корисні для структуралістичного розуміння явищ політичної корупції. К.-Г. Юнг розглядав суспільні процеси як відображення глибинних «етнопсихологічних деструкцій» (архетипів, комплексів, психічних травм), які за певних соціальних обставин спричиняють масові соціальні психози, істерії, манії, фобії. Політична корупція (тенденція до зловживання владою) є відображенням своєрідної макросоціальної манії (патології, девіації), що може за певних умов перерости у гіперболізовану форму – авторитаризм, тоталітаризм. Саме травмованістю масової психіки швейцарський психолог інтерпретував прихід

комуністичної тиранії в СРСР, у Німеччині націонал-соціалістичної, а в Італії фашистської диктатури [140; 202].

Згідно з К.-Г. Юнгом, людина ХХ ст. попри поверхову «цивілізованість» приховує у своїй глибинній сутності «дикі», ірраціональні, «хтонічні» сили («тінь»), що прагнуть вирватись на зовні. За несприятливих умов колективна психологічна деструктивність може спричинити масову психічну інфляцію – тобто регресію до примітивних форм поведінки (насильницької, брутальної). К.-Г. Юнг стояв на консервативних позиціях в оцінці людини, її обмежених можливостей, поводитись психічно-, інтелектуально-, морально відповідально. Потрапивши з авторитарних монархічних умов у демократію духовно незрілі маси не обрали свободу, пов'язану з індивідуальною відповідальністю, а привели до влади демагогічних диктаторів, котрі улаштували, як передбачав ще Арістотель, тиранію, масові репресії, прицільне винищення непересічних людей, спричинили криміналізацію і деградацію суспільства.

Політична корупція у контексті поглядів К.-Г. Юнга є поведінковою *регресією* духовно і психологічно незрілих людей, які здобувши владні повноваження, зухвало зловживають ними, виявляючи садистичні схильності. У соціологічному плані, політичні корупціонери є здебільшого вихідцями з «соціальних низів», яким доводилось розвиватися в жорстких соціальних умовах (авторитарна сім'я, військова муштра, ув'язнення, кримінальний клан). У таких осіб функція Его є гіперболізованою, а ціннісно-світоглядна складова психіки (самість, почуття гідності, інтелект, моральний самоконтроль) непропорційно збіднена та слабка. Вони не є духовно інтегрованими (підсвідомо відчують і приховують власну особистісну примітивність), тому вкрай невротично та амбіційно ставляться до критики та зовнішніх атрибутів домінування – звань, титулів, відзнак, посад, іміджу, уваги, майна тощо. Такі особи можуть більш-менш пристойно існувати лише за умов

жорсткого зовнішнього контролю. Але отримавши свободу у формі влади чи посади, не розуміють «обмежень» своїх вчинків, стають безконтрольними, зухвалими, жадібними та садистично жорстокими. З свого оточення усувають сильних і фахових особистостей для того, щоб краще виглядати на фоні слабкіших людей (нарцисизм) [35, с. 92-96; 113, с. 35-45].

У рамках *когнітивних* підходів, поширенню корупції сприяє недостатня правова освіта чи непоінформованість людей. Саме через недостатню поінформованість, компетентність громадян, управлінці отримують значну перевагу над ними. По-суті, чиновник, замість займати «нейтральну» позицію, переймає на себе непригаманні для його посади функції: помічника-експерта одного з клієнтів, посередника в налагодженні неформальних зв'язків з «потрібними» людьми, довіреної особи, юриста. Корупційна рента (у формі хабара) покриває, зокрема, ці непригаманні для діяльності «нейтрального» чиновника види його діяльності.

Нерозв'язаним є питання, чи поведінка посадовця-хабарника, корупціонера є «девіантною» (такою, що не відповідає «нормі»). У рамках психологічних підходів О.В. Ванновська зауважує, що якщо індивід щоденно має справу з фактами давання чи отримання хабарів, неприхованого зловживання посадовим становищем, службовими приписками, то корупція перестає сприйматись як девіація, відхилення, злочин, а, навпаки, – сприймається як буденна, звична річ, «норма» поведінки [19]. В умовах корумпованої реальності (коли більшість людей неприховано зловживають) відмова людини від хабарництва чи корупційних зловживань може сприйматися як «відхилення», «девіація».

Опираючись на аналіз *індивідуальних властивостей суб'єкта* посадових зловживань, О.В. Ванновська подає психологічний портрет «корупціогенної особи», для якої характерні: *відсутність етично значущого сенсу власного існування; осмислення*

життя в категоріях набуття матеріальних благ; низький рівень задоволеності життям; негативна самооцінка; екстернальний локус контролю; імпульсний тип реагування.

Схожі висновки пропонує також М.Д. Данчук, досліджуючи виникнення і подолання корупційного делікту правоохоронців. Дослідник, в контексті теорії рис, зазначає: «...схильність до корупційної поведінки обумовлена індивідуальною корупційною спрямованістю правоохоронців. Вона віддзеркалюється характерологічними рисами: невміння розмежувати ідеальні та реальні цілі; неадекватна віку наївність та відвертість; егоцентризм; формалізоване відношення до виконання службових обов'язків та правил субординації; небажання й невміння прогнозувати можливість майбутніх негативних наслідків; надмірна образливість, схильність до різких коливань настрою; брак духовного розвитку; пріоритет матеріальних цінностей; потреба в задоволеннях; енергійність; прагнення до влади й грошей; схильність до ризику; агресивність; бездушність, байдужість; задрісність; образливість, мстивість; амбіційність; користолюбство; відсутність самокритики; кар'єризм [38; 39].

Із наведеними вище висновками О.В. Вановської та М.Д. Данчука можемо погодитися лише частково. На нашу думку, висновки зазначених дослідників опираються на кримінальні чи адміністративні справи, більшість з яких торкаються *найнижчого рівня* посадових оборудок, у котрих задіяні не надто кваліфіковані суб'єкти (без достатньої фінансової, юридичної, владної підтримки), що дійсно можуть проявляти *імпульсивність, недалекоглядність*. Однак посадові зловживання вищих суспільних рівнів більш ретельно плануються, корупціонери можуть мати крім корисливих мотивів також *ігрові або владні мотивації*, злочини здійснюють цинічно («макіавеллізм»), професійно, на систематичній основі, опираючись на ретельне планування, солідну юридичну і

технічну оснащеність, заручившись партійною чи владною підтримкою («кругова порука»).

Важливим психологічним засобом вчинення посадових та корупційних злочинів є вплив їх ініціаторів на *когнітивну* та *мотиваційну* сферу осіб, що стають причетними до протиправної події. До суспільної активності людину, згідно А. Маслоу, стимулюють: фізіологічні потреби, мотиви безпеки, мотиви причетності до групи (афіліація), мотиви поваги (самоповаги), мотиви самореалізації. Кожна людина, беручи участь у суспільній діяльності, має свій резон: одні прагнуть перебувати в колі однодумців, інші – проявити себе, отримати гарантії безпеки та стабільності, відко покращити своє матеріальне становище, бути лідерами, керувати колективами.

Характер впливу на *когнітивну* сферу особистості під час посадових зловживань наближається до маніпулятивного – ініціатори обуродок створюють сприятливі для себе ситуації (інсценізація псевдореальності), генерують різноманітні «стимули», що скеровані на: «клієнтів» (залякування, обман, вимагання, тиск, зволікання, ігнорування); «співучасників» (залучення до співробітництва, матеріальне зацікавлення); «виконавців» (стимулювання, примушування, залякування, усунення, вбивство); «суб'єктів контролю» (примушування до бездіяльності шляхом підкупу, залякування, насилля).

Формування особистості корупціонера за своєю сутністю є процесом *деструктивної соціалізації*. Перш ніж остаточно інтеріоризувати злочинну систему цінностей особа, яка виконує посадові функції, вдається до захисних стратегій за для розв'язання морально-етичного дискомфорту від власної протиправної поведінки. Особа, причетна до корупції, захищає власне «Я» завдяки різноманітним інтерпретаціям свого негідного вчинку, використовуючи механізми: *раціоналізації* – «мушу зловживати, бо зарплата не відповідає рівню моєї кваліфікації та рівню видатків», «якщо не візьму я, то візьмуть

інші»; *регресія* – «вдаюсь до порушень, бо не можу відмовити впливовій особі»; *ідентифікація* – «світ не зміниш, успішні люди так діють»; *проекція* – «я в цьому не замішаний, мені підсунули фіктивні документи»; *сублімація* – «частину хабара пожертвую на благі справи»; *витіснення* – «це був наче не я»; *гальмування* – «після успішного завершення цієї справи без спиртного не обійтись» [107, с.48-49; 164, с.46].

Дослідниця корупції Донатела дела Порта описує приклад морального дискомфорту одного з корупціонерів, який соромився брати гроші за порушення закону: «...йому було дуже соромно йти до офісу компанії з набитими грішми конвертами. Тому він почав приносити золоті вироби й відчув психологічне полегшення...» [157, с.61-62].

Коли межі сумління знівельовано, то корупціонер починає діяти як сформована злочинна особистість. Суб'єктивні інтерпретації в даному випадку стають агресивнішими: *ізоляція* (корупціонер подумки в бік підлеглого): «ти виконаєш те, що я вимагаю, бо покараю» (понижу у посаді, звільню з роботи); *компенсація* (корупціонер подумки в бік клієнта): «я примушу тебе прогнутись, інакше залишишся з нічим».

У даному випадку, як підтверджує Донатела дела Порта, «...хабар стає не лише певною сумою грошей, але передовсім *поступкою* з боку клієнта, *символічним* еквівалентом влади корупціонера, що підвищує його самооцінку. В умовах повсюдної корупції передача хабара затверджує неписану угоду між хабародавцем і корупціонером. Останній починає усвідомлювати свою вагу, свою причетність до виняткової групи, оскільки в корумпованих реаліях або людина просить грошей в інших, або їй їх приносять» [157, с.61].

Дослідниця ілюструє «неписані» правила корумпованого суспільства, на прикладі італійського функціонера Лікандро: «...згода на менші хабарі може стати перешкодою для можливості просуватися на вищі політичні посади... особу за

таких обставин вважатимуть «дрібною» й просто забудуть про неї. Що стосується політика, який відмовився від хабара, вважаючи його неадекватним своєму становищу, то Лікандро сказав таке: «Я розумію складність ситуації. Вага кожної особи залежить від розміру запропонованого хабара, і, побачивши 10 мільйонів, він відчув, що його просто не поважають» [157, с.62-63].

Когнітивні дисонанси і політичні зловживання. Засобом вчинення корупційних злочинів та їх не розкриття є використання ініціаторами мотиваційних чи рольових конфліктів, когнітивних дисонансів у людей, які з тих-чи-інших причин стають причетними до справи (протиріччя між Супер-Его, Его, Ід). Стимулювання мотиваційних конфліктів (дисонансів) у психіці людей є вагомим психологічним засобом вчинення корупційних злочинів. У психологічній науці проблематиці мотиваційних конфліктів приділяли увагу відомі дослідники, такі як Леон Фестінгер, Курт Левін, Абрахам Маслоу [93, с. 76-77; 100; 123; 161; 186]. Мотиваційний конфлікт у психології визначається як різновид внутрішньоособистісного конфлікту, що виникає внаслідок появи в індивіда протилежних й приблизно рівних за силою мотивів [203]. При цьому людина переживає різноманітні негативні стани: розгубленість, нерішучість, невпевненість, зниження самооцінки, підвищена тривожність, пасивність, конформізм, бездіяльність, зневіру у власні сили, депресія, страх, паніка, нервове та фізичне виснаження, ідеї про вчинення суїциду.

Згідно досліджень, людина внаслідок суперечливих мотивів може стати на певний час бездіальною, конформною, покірною, втратити здатність чинити опір зовнішньому тиску, оскільки не може вибрати: а) з двох рівносильних «позитивних» мотивів (ця суперечливість вирішується найлегше, оскільки в будь-якому випадку буде позитивна розв'язка); б) з поміж рівносильних «позитивного» та «негативного» мотивів (людина стоїть перед

дилемою: у випадку певного покращення в одному важливому для неї питанні у неї неодмінно станеться погіршення в інших важливих для неї питаннях); в) з двох рівносильних «негативних» мотивів: людина коливається між неприємними альтернативами і намагається або нічого не обирати, або максимально зволікати з вибором. Когнітивні дисонанси провокують різноманітні форми конформізму.

Мотиваційні протиріччя виникають між потребами сфери *Ід* (бажане), домаганнями сфери *Его* (корисне, амбіції), вимогами *Супер-Его* (належне).

У сфері службової діяльності конфлікти виникають, з одного боку, між вимогою *Супер-Его*, тобто вимоги діяти згідно закону, моралі, а з другого боку сферою *Ід* (небажанням діяти, піддавати ризику себе, свою кар'єру, своїх близьких; небажанням брати відповідальність, привертати увагу, йти всупереч звичному ходу подій; неготовність руйнувати позитивні стосунки із посадовцем-хабарником); сферою *Его* (корисливими мотивами, бажанням отримати певні блага в обмін за певні дії або бездіяльність; корпоративними інтересами – виявлення злочину, або бездіяльність у пособництві злочину завдасть збитки важливому корпоративному інтересові, корпоративним цілям).

Мотиваційні конфлікти у ситуаціях зловживань та корупції змушують співучасників (навіть всупереч їх бажанню) виконувати незаконні розпорядження та накази, а суб'єктів контролю (правоохоронців, суддів і т.п.) всупереч вимогам закону – не протидіяти злочинам, не карати правопорушників.

У рамках теорії когнітивного дисонансу *Леона Фестінгера* (1920–1989) особа, проявивши конформізм, вчинивши всупереч закону, чи всупереч власному сумлінню або бажанню (порушила логічний закон тотожності), відчуватиме тривогу, сором чи невдоволення лише у тому випадку, якщо її вчинок був недостатньо обґрунтований, недостатньою оплачений, здійснений під тиском недостатньо вагомого покарання (закон

достатньої підстави). На когнітивному рівні людина оцінює свої протиправні дії з огляду, зокрема, на так звані закони логіки: закон тотожності, закон достатньої підстави. Якщо власний вчинок особа може пояснити хоча б одним із них, тим самим вона подолає внутрішню дисгармонію і не турбуватиметься з приводу вчиненого.

У корупційній практиці необхідну поведінку посадовця чи клієнта досягають завдяки погрозам, шантажу, вимаганню від особи дій (бездіяльності, поступок), вигідних ініціатору.

Протиправна технологія шантажу також ґрунтується на дії когнітивного дисонансу. Засобом при цьому є погроза завдати опоненту значних збитків. Ініціатор розраховує, що опонент, розуміючи вкрай негативні для своїх інтересів наслідки в разі відмови чи спротиву, погодиться на виконання не вигідних для нього, чи заборонених законом вимог як на менше зло.

У корупційній практиці *ультиматум* (з латин. *ultimus* – «досконалий», «вища міра покарання», «помста») використовується як форма тиску в дистрибутивних (нерівноправних) переговорах сторін: державного посадовця з клієнтом, вищестоящого посадовця з підлеглим, представника оргзлочинності та державного службовця чи політика. Завдяки цьому комунікативному прийому позиційно сильніша сторона констатує конфліктну ситуацію, висуває категоричні *вимоги* до опонента, за невиконання яких погрожує застосувати жорсткі санкції, покарання. Коли перевага сил є на боці сторони зі злочинними мотивами, то завдяки ультимативній вимозі змушують опонента (політичну чи посадову особу, клієнта) ухвалити незаконне рішення, підписати фіктивні документи, надати конфіденційну інформацію. Технологія ультимативної вимоги перегукується з *шантажем* (з франц. *chantage*), що згідно з Кримінальним кодексом України є злочином (як форма *вимагання*), котрий карається позбавленням волі (терміном від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна).

Мотиваційні конфлікти утруднюють правову поведінку людини. Завдяки актуалізації когнітивних дисонансів, мотиваційних конфліктів корумпованим посадовцям вдається змушувати співучасників (навіть попри їх небажання) виконувати незаконні розпорядження. З цих причини співучасники, клієнти мовчатимуть і приховуватимуть злочинне діяння. Когнітивно-мотиваційні конфлікти у ситуаціях посадових зловживань та корупції змушують суб'єктів контролю (податківців, митників, працівників міліції, прокуратури, суду і т.п.) не протидіяти корупційним злочинам [93, с. 76-78].

Описані психологічні механізми здійснення корупції частково знайшли своє відображення, у законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» (№3206-VI, від 07.04.2011 р.) [52], у якому є низка понять («безпосереднє підпорядкування», «близькі особи», «конфлікт інтересів», «неправомірна вигода», «протиправне використання службових повноважень»), що окреслюють описані вище явища когнітивних дисонансів та мотиваційних конфліктів у вчиненні корупційних злочинів.

Дослідники правової свідомості приділяють значну увагу мотиваційним та когнітивним конфліктам, при цьому відзначають не лише їх негативну дію на свідомість та поведінку людини, але й позитивний вплив. Зокрема зазначається, що лише зустріч людини з «проблемою вибору», коли необхідно самостійно обирати та брати усю важкість відповідальності за рішення на себе – у такій ситуації реального життєвого ризику людина може подолати власний інфантилізм, сформувані власні життєві принципи.

З часу появи давньогрецької трагедії в культурі акцентується увага на значенні морально-етичних суперечностей для формування психологічно зрілої людини. Переживання людиною моральних вагань (когнітивного дисонансу) та розв'язання трагічних життєвих суперечливих реалій шляхом

боротьби, згідно з Арістотелем, згодом І. Кантом, Г. Гегелем, В. Франклом, здійснює потужний психотонізуючий вплив на особистість, виводить її свідомість з ілюзорно-ідилічного, самовдоволеного, «напівдрімаючого стану» до надзвичайно чутливого і глибокого відчування пульсації життя, робить реальними переживання індивідом моральних почуттів.

Г. Гегель зробив спробу класифікувати типи людської самосвідомості, що зазирнула за «куліси» яскравої життєвої видимості й пережила когнітивний дисонанс між «тим, що належить» і «тим, що є»: стоїчний, скептичний, нещасливий, розірваний типи свідомості [12, с.310-311; 25].

Стоїчний тип свідомості виникає у випадку, коли людина прагне до свободи (тобто діяти у відповідності з сумлінням), однак існуючі соціальні реалії роблять це прагнення неможливим для здійснення. Людина віддаляється від соціального довкілля у свій внутрішній світ, це дає можливість їй зберігати душевну рівновагу, незворушність, або хоча б їх видимість. Такий тип свідомості характерний в умовах владного деспотизму, політичного свавілля і терору, несправедливості і рабства.

Скептичний тип свідомості, на думку Г. Гегеля, притаманний людині, що, з одного боку, прагне свободи думки, суверенності власної позиції, намагається уникати конформізму, на комунікативному рівні наважується не погоджуватися з владним дискурсом чи «загальною» думкою. А з другого боку, скептицизм особи щодо зовнішніх обставин не гарантує їй індивідуальної самототожності та готовності діяти відповідно до переконань. Така скептична настанова може проявитись у критиканстві, неусвідомленому намаганні уникнути відповідальності й може нічим реально не завершитись крім безрезультатних балачок.

Нещасливий тип свідомості притаманний індивіду, котрому не вдалось розв'язати моральні суперечності, а змістовну

різноманітність цінностей життя принесла в жертву абстрактним ідеям.

Крайнім випадком наслідків когнітивного дисонансу на особистість Г. Гегель визнав так званий *розірваний тип свідомості*, наслідком якого є втрата людиною ціннісних орієнтирів, духовна порожнеча, нудьга. Наслідком цього психологічного стану може бути кримінальний та насильницький спосіб існування людини, без найменшого бажання обтяжувати себе моральними обмеженнями. І. Кант зазначав, що такого типу особи «... не стільки зневажають, скільки заздять тій породі більш простих людей, яка набагато більше керується природним інстинктом і не дає розуму набувати великого впливу на їхню поведінку [12, с.308-309].

Продуктивним виходом для особистості з стану когнітивного дисонансу, на думку В. Франкла, є самовідповідальність людини за все, що стається з нею та довкіллям: «Я вважаю небезпечною помилкою припущення, що в першу чергу людині потрібна рівновага... Насправді людині потрібне змагання за якусь мету, знаходження потенційного змісту, призначення, яке обов'язково буде здійснене» [12, с.307; 187].

Соціально-психологічні передумови політичної корупції. Структуралістичне розуміння людини та суспільства знаходимо ще у видатного англійського філософа Нового часу *Томаса Гоббса* (1588–1679), який з позицій механістичної антропології стверджував, що закони людської поведінки є настільки ж необхідними, як і природні сили [37, с. 354-362]. Згідно механістичного погляду на суспільство людина є його «атомом», який пов'язаний з іншими людьми силами *тяжіння* (потреби, довіра, симпатія, договір) та *відштовхування* (ворожнеча, страх, ненависть, недовіра), внаслідок яких між людьми вибудовуються певного типу стосунки. Вся соціальна реальність конструюється з цих двох структурних елементів – егоїстичних індивідів (елементів) та відносин між ними (зв'язків).

Егоїстична природа індивіда (прагнення задовольнити матеріальні потреби та честолюбство) породжує агресію, конкуренцію, владні стосунки, політику (стосунки домінування-підпорядкування). Однак, на думку Гоббса, егоїзм індивідів є джерелом не лише ворожнечі та протиборства, але також їх кооперування. Утилітарна етика виражає міру поваги до іншої людини, а точніше вартості, яку ми готові заплатити за використання сил, умінь, можливостей іншої людини. Повага до іншого (як оцінка цінності іншої людини, здатності бути корисним нам) стає соціальним вираженням його влади: «коритися комусь – означає виказувати йому повагу» [28, с.105].

Політична корупція в даному контексті є прихованим вираженням забороненої законом співпраці індивідів різного соціально-символічного статусу, вмонтованих у владні відносини. Політична корупція виникає, зокрема, тоді, коли позитивістська юридично-правова дійсність, описуючи лише їх формально-посадові функції, ігнорує *символічну* вагу учасників соціальної взаємодії (їх владні можливості: «дати – не дати», «карати – не карати»).

Формально політична чи посадова особа (суб'єкт владних повноважень) має приймати певні рішення на користь громадянина, однак у нього є арсенал прихованих владних ресурсів – може зволікати з прийняттям рішення у зв'язку з неналежним оформленням документів, відмовити у прийнятті рішення через дефіцит бюджету, прийняти рішення на користь іншого претендента, завдати шкоду в майбутньому (помста) тощо. Через це формальні (явні, однак фіктивні) і символічні (приховані, але реальні) можливості учасників взаємодії в структуралістичному аналізі не є тотожними. Попри формальне лицедійство саме символічний рівень відносин, визначає структуру вчинків людей. Особливо це стосується політики, що афішує явні, однак фіктивні смисли, за якими приховується політична корупція – як прихована реальність.

У рамках *біхевіористських* підходів (Б. Скінер) звертають увагу на наявні у державі соціальні та правові умови та систему боротьби з корупцією, як стимули до корупційної поведінки. Якщо влада дає можливість досягати успіху в правовий спосіб, то цим самим вона зменшує *стимули* для корупції. Якщо ж вона блокує легальні шляхи досягнення успіху, то тим самим вона заохочує посадовців та політиків до збільшення рівня корупції. Аналізуючи створені владою правові та економічні «стимули» для суспільства, можна визначити чи політична верхівка спекулює на темі боротьби з корупцією, чи все ж таки рухається в бік її зменшення.

У підходах *гештальтпсихології* законослухняна чи корупційна поведінка чиновника визначається загальною правовою ситуацією в спільноті. Якщо корупція набула значного поширення, то деструктивний правовий клімат («фон», «тло») штовхає людину до потакання корупційним практикам, конформізму щодо владних зловживань. На тлі корумпованих стосунків людина змушена вибирати: бути «білою вороною», «посміховищем» в очах корумпованого соціального довкілля, або ж прийняти поширені правила гри і «не виділятися». Аналізуючи приклади успішної кар'єри в бізнесі, політиці, чи в інших сферах, особа доходить висновку: «знакові» успішні люди досягли фінансового та статусного зростання завдяки корупційним діям. А це значить, що корупція буде прийматись прийнятною життєвою стратегією.

Політична корупція, як діяльність не однаків, а груп знайшла психологічне тлумачення у теоріях Е. Фромма та Г. Лассвелла. Американський психолог-неофрейдист *Гарольд Лассвелл* досліджував особливості соціальної комунікації та взаємодії. Запропонована ним типологія політичних лідерів (лідери адміністратори, агітатори, теоретики) розкриває головні соціальні функції, які вони виконують, а також їх типові психологічні характеристики. Тип *лідера-адміністратора*

найтісніше наближається до корупціогенної особистості, оскільки такі індивіди ототожені з «анальним» шаблоном розвитку особистості, мають пристрасть до наведення соціальної ієрархії, керування, маніпулювання, тотального контролю інших людей (підлеглих, клієнтів), отримують задоволення від узалежнення інших людей від себе. «Анальним» індивідам осоружною є нестабільність, конкуренція, творчий підхід. З недовірою та ревністю вони ставляться до людей індивідуалістичних, що мають лідерські задатки, особистий авторитет. Не дарма першими кроками корумпованої влади є «зачистка» території від людей, котрі не «прогинаються», оскільки існує психологічна несумісність людей «анального» та «генітального» (гармонійна, творча, вільна особистість) психотипів. Корумпована соціальна матриця вимагає людей, схильних до покори («мазохізму»), що готові прислуговувати, коритися, давати хабарі, плазувати, «не висовуватися», виконувати будь-які накази «анального» вожака. Оскільки політична корупція є колективною діяльністю, то описаний «анальний» психотип є неодмінно присутній на чолі корумпованих груп.

В рамках теорії Г. Лассвелла знаходимо пояснення залежності «низової» та «політичної» корупції. Важко сказати, котра з них є первинною, а яка похідною: чи корумповане суспільство, чи авторитарна корумпована влада. Ми висловлюємо припущення, що «анальні» корумповані мікрогравці психологічно потребують корумпованої влади як «фалічного» владного центру (котрого Жак Лакан називав Великим Іншим), на якого проектується, з одного боку, захоплення і поклоніння, а з другого боку, страх перед покаранням [47]. Давньоримський мислитель Сенека (4–65 рр. н.е.) з цього приводу висловився: «Лише негідними способами можна отримати прихильність негідних людей». Буденною мовою це звучить приблизно так: для малих хабарників

потрібен ще більший хабарник, якому вони могли б присягатися у відданості, давати «відкати» в обмін на політичну протекцію та юридичну недоторканність. Слід мати на увазі, що некорумпована влада є психологічно травмуючою, чужою, ворожою, «беззубою» для корумпованого соціуму, її не сприйматимуть серйозно і не коритимуться їй. Тому саме «низова» корупція формує запит на політичну корупцію, авторитарну владу, що діє брутально і демонстративно.

На глибинно-психологічному рівні корупційний досвід засвоюється у *садистсько-мазохістських моделях* соціальних стосунків. Це стосується, зокрема, посттоталітарних спільнот, де соціум десятиліттями привчався до владних зловживань як соціальної норми. Значна частина населення на підсвідомому рівні ідентифікує себе не як відповідальних та гідних «громадян», а як «підданих», «гвинтиків», «людей, з котрими влада не рахується». Такого роду деформована громадянська ідентичність населення уможлиблює існування корумпованої влади.

Політична корупція задовольняє садистсько-мазохістську установку соціуму і скеровує розвиток у категоріях *затребуваності владної злочинності*. Політична корупція стає не випадковістю, а наслідком неоголошеного консенсусу суспільства і влади для відтворення корумпованого контексту. Влада породжує соціальні реалії, за якими люди змушені корумпуватися, зловживати, оскільки інших варіантів у них практично немає. Корумповані умови не залишають громадянам легальних «соціальних ліфтів», унеможлиблюють їх нормальне існування поза «тіньовою» сферою відносин.

Корупціонери діють за схожим принципом як кримінальні угруповання, в них є ієрархічна структура та чіткий розподіл ролей. Відмінністю є те, що корумповані групи мають легальний статус. Колективність дій корупціонерів звільняє членів від психологічного дискомфорту за скоєні злочини, від

індивідуальної моральної відповідальності. Корумповані керівники міркують приблизно так: «я лише реалізую волю групи, захищаю її інтереси, я змушений це робити; я лише віддаю накази, тому безпосередньо злочинів не вчиняю». А члени корумпованої групи захищають своє Я від морального дискомфорту приблизно так: «я лише виконую накази та вимоги керівництва, їм видніше». В злочинній або корумпованій групі і керівники, і виконавці втрачають своє індивідуальне Я, його замінює колективний інтерес, спільна необхідність виживати у протистоянні з «чужим» середовищем, «іншими» конкуруючими групами, ворогами.

Структуралістична в своїх принципах теорія соціального наuczіння А. Бандури розкриває процес адаптації людини до корумпованої діяльності. Будь-яка поведінка (корупційна зокрема) засвоюється внаслідок наслідування, молодше покоління вчиться зловживанням від своїх попередників (батьків, наставників, керівників). Старше покоління привчає, заохочує, змушує людину прийняти аморальні соціальні стандарти як «норму» і поводитися певним чином: одних – зловживати владою, інших – терпіти аморальність функціонерів. Корумповані спільноти (групи, установи, партії і т.п.) стають середовищем для корупційних ініціатив: новобранців тут психологічно налаштовують протиправно діяти, вплутують у злочини. Ритуалізація щоденного існування в групі та страх покарання за непослух полегшують звикання її членів до виконання протиправних наказів керівників.

У крос-культурній психології засвоєння індивідом моделей поведінки, прийнятних для соціальної групи описують двома поняттями – *соціалізація, інкультурація*. В рамках соціалізації передача моделей поведінки здійснюється під час навчання людини, зокрема, професійного навчання. Механізм інкультурації є більш непомітний: індивід «занурюється» в існуючу культуру, при цьому моделі поведінки йому не

нав'язують, а він неначе їх самостійно знаходить і присвоює собі, оскільки і він, і громадська думка вважають їх необхідними [81, с. 31-42].

Схожі висновки демонструє М.Ф. Данчук, звертаючи увагу, що одним із соціально-психологічних чинників корупційного делікту правоохоронців на мікрорівні є «негативна соціально-психологічна атмосфера в колективі: орієнтація на збагачення, кругова порука, замкнутість, витіснення тих, хто не сприймає встановлених у колективі корупційних норм, «заразливість» прикладу корумпованого керівництва (колег), втягування останніми підлеглих (колег, товаришів) у корупційні схеми, приховування керівниками-правоохоронцями фактів вчинення корупційних деліктів підлеглими, несправедливість в оцінці результатів службової діяльності, протекціонізм» [39, с. 10].

Посадові оборудки, в яких задіяні відповідальні посадові особи державних інституцій, можуть переростати у ретельно сплановані та регулярно здійснювані протиправні дії, ставати засобом впливу організованої злочинності на ухвалення владних рішень.

Корупційні правопорушення «посадового», «відомчого», «владного» рівнів мають здебільшого організований *груповий* характер, у них задіяні організатори, співучасники (вище стояче керівництво, заступники, бухгалтери), посередники, виконавці (підлегли), клієнти. Корупція стає ретельно спланованими, регулярно здійснюваними протиправними операціями за участі представників організованої злочинності та тіньової економіки.

Корупційна діяльність рідко завершується лише одним фактом, організатори налагодженої корупційної схеми намагаються її вдосконалювати, шукають засоби забезпечення її безперебійного функціонування.

Організований характер посадових та корупційних правопорушень скеровується на координацію дій співучасників та зменшення ризиків на шляху досягнення поставлених

протиправних цілей під час реалізації складної, розтягнутої в часі обфудки, зокрема: а) опрацювання соціального середовища (пошук і втягування посередниками клієнтів у злочинну обфудку); б) юридичне прикриття протиправних дій (пошук «слабких місць» в правових нормативах та процедурах); в) вплив на суб'єктів соціального опору (партії, ЗМІ, профспілкові, громадські організації, постраждалі особи, свідки); г) вплив на суб'єктів соціального контролю (ОВС, ДП, КРУ, прокуратура, суди).

Якщо корупційні дії очолює один *організатор*, то його протиправна діяльність тотожна діяльності бандитського угруповання. Коли ж політичну корупцію очолює *колегія організаторів*, то це перетворює злочинну організацію у мафію. В першому і в другому випадку керівники рідко беруть безпосередню участь у виконанні злочинних дій, їх функція – приймати рішення. Виконання цих рішень є прерогативою *співучасників* (заступників, підлеглих осіб). Крім того в політичну корупцію залучені *посередники* (політичні партнери, вище стояче керівництво, корумповані керівники правоохоронних структур), котрі вчиняють вплив на суб'єктів соціального контролю з метою приховання правопорушень [13, с. 150-152; 33, с. 194-195; 43].

В корумпованій організації може бути запроваджена *колегіальна* форма управління протиправними діями. В такому випадку, корупційні дії коректніше описувати не стільки як дії злочинної групи, а як злочинної *асоціації*, в якій поряд з «вертикальною» структурою (керівник – виконавці) існує розвинута «горизонтальна» структура зв'язків між рівними за статусом гравцями (співорганізаторами), які забезпечують на різних напрямках системність злочинної діяльності: *господарюючі суб'єкти* – депутати (члени партій) – посадовці правоохоронних органів – судді – власники ЗМІ – профспілкове керівництво – кримінальні елементи... і т.п.

Оскільки корупційні дії здійснюються в офіційно діючих установах поряд з їх статутною діяльністю, то їх організатори та виконавці змушені вести подвійну гру: офіційно визначена діяльність перетворюється на «ширму» (прикриття) для злочинних оборудок. При цьому офіційна винагорода (зарплата) є істотно меншою від корупційних дивідендів. Зрозуміло, що для реалізації подібних оборудок в рамках легальної установи необхідна централізація влади в руках керівництва («ручне управління»), що також є симптомом присутності корупційної складової у роботі офіційних установ.

Корупціогенна політична культура витворює на низовому рівні свій специфічний *етикет, риторичку, визнані шаблони поведінки, знакові структури та постаті*. Засвоєння особою цих атрибутів дає «перепустку» у корупційне середовище. Як зазначає Донателла дела Порта, «...навіть де корупція була правилом, про неї старалися не говорити відкрито..., в корупційному світі розмовляють особливим, ексклюзивним «жаргоном», який дозволяє говорити про незаконні речі й водночас уникати небезпек викриття з боку сторонніх... Під час переговорів щодо суми хабара застосовують слова: «відшкодування витрат», «компенсація», «подяка», «бонус», «організаційні внески», «премія» (мовою чиновників); «політичні витрати», «додаткові витрати», «непередбачені витрати» (мовою підприємців).

Упізнаваними є два типи поведінки в корумпованих умовах. Першим типом є «бос державних послуг» – корумпований функціонер (котрого на посаду призначила владна партія), для якого характерний авторитарний, самовпевнений, демонстративно-зухвалий стиль поведінки, що створює враження абсолютної влади, спроможності ухвалювати рішення особливої ваги, і психологічно спонукає соціальне оточення (бізнесменів, клієнтів) уникати конфлікту і підпорядкуватися [157, с. 86-88]. Другим типом є «корупційний посередник»

(партійний касир), що демонструє поведінку вправного комунікатора з великою кількістю соціальних зв'язків. Його функція – забезпечити незаконне фінансування структури, підтримувати зв'язки між «центром» та «периферією», а також з іншими структурами, залученими в корупційну систему. Цей тип може не мати офіційного статусу (посади), однак його фігура стає відомою у середовищі потенційних клієнтів на протекцію. До нього звертаються, щоб забезпечити сприяння, оскільки він має позитивну «репутацію» на корупційному ринку (чесно передає хабарі готівкою відповідним особам) [157, с. 109-110].

На рівні ведення бізнесу корупціогенна культура, як зазначає Донателла дела Порта, може мати сприятливе підґрунтя. З одного боку, її заохочує корпоративна культура, що нерідко позитивно інтерпретує зловживання службовим становищем як вияв влади керівництва над підлеглими, і заохочує до давання хабарів за кар'єрне просування, чи надані послуги. З іншого боку, є мотивація керівників бізнесу працювати в найбільш сприятливих умовах, уникаючи усіма можливими способами ризиків (від конкуренції), мати стабільні контракти, що забезпечать роботою працівників підприємства. Все це у більшості представників бізнесу переважає вимогу діяти згідно закону, спонукає до пошуку політичної протекції, кооперації з партіями та політиками, причетними до розподілу бюджетних ресурсів і контрактів. З метою стабілізації політичної протекції використовуються не лише епізодичні хабарі, а інші способи: влаштування державних чи партійних функціонерів, їх родичів, чи представників штатними чи позаштатними представниками, акціонерами фірми [157, с. 202-209].

Як зазначає Донателла дела Порта, на партійному рівні політична корупція проявляється в «соціалізації протизаконності»: заохоченні керівників партій брати, а членів платити хабарі за державні посади; запроваджувати систему

організацій та фондів для збору хабарів від бізнесу за приховане лобіювання їх інтересів; ведення подвійної бухгалтерії для фінансування партійного керівництва та партійних витрат; входження у таємні змови з владними партіями про імітацію протиборства. Це відбувається завдяки «організованій олігополії», при якій попри існування конфлікту міжпартійних інтересів головні партії з метою утримання свого монопольного доступу до влади погоджуються поважати, дотримуватися і не розголошувати «неписані правила» корупційних ігор [157, с. 132-136].

Соціально-культурні детермінанти політичної корупції. Важливо проаналізувати корупційні тенденції у суспільстві в контексті політичної культури. Ми вже зазначали, що те, як поводить ся конкретний політик чи посадовець не залежить лише від нього самого, а від загальної суспільної атмосфери, що визначає які саме зразки поведінки є прийнятними для відтворення. На думку українського дослідника М. Головатого, політична культура витворюється з огляду на конкретні історичні умови життєдіяльності народу і є «...суб'єктивною сферою, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення» [30, с. 337].

Важливою є *регулятивна* функція політичної культури, завдяки якій легітимізуються (дозволяються масовою думкою) певні способи поведінки людей у владних стосунках. Політична культура нав'язує стереотипну модель поводження політичної особи щодо своїх підлеглих, «патронів», опонентів, конкурентів, а також як громадяни та підлеглі мають поводитись щодо носіїв влади. Існують різні типи політичної культури (патріархальна, тоталітарна, авторитарна, демократична, ліберальна, підданська, анархістська, опозиційно-протестна, корупційна, активістська і т.п.), в рамках яких смисл людських взаємин суттєво відрізняється.

На вплив політичної культури на соціальні процеси звернув увагу німецький філософ Гердер (XVIII ст.). Дослідженням ментальних компонентів політичної культури в тоталітарних державах першої половини ХХ ст. займалися відомі вчені, такі як *В. Вундт* (1832–1920), *Г. Лебон* (1841–1931), *Г. Тард* (1843–1904), *К.-Г. Юнг* (1875–1961), *Е. Фромм* (1900–1980), *Т. Адорно* [2]. Висновок з цих досліджень приблизно такий: людина успадковує певні взірці поведінки на архетипно-підсвідомому рівні, а в процесі соціалізації підкріплює окремі з них завдяки механізмам *наслідування*.

У повоєнний час інтерес до *масової психології* (в контексті котрої існує феномен політичної культури) дещо знизився через стрімкий розвиток альтернативних наукових напрямків – *екзистенціалізму, когнітивізму, гуманістичної психології*, котрі зробили акцент у дослідженнях інтелекту та суб'єктивності конкретної людини. Згодом прийшло усвідомлення, що оптимізм з приводу можливостей інтелекту і людської свідомості у побудові суспільних відносин на раціональних підставах виявився дещо перебільшеним, оскільки людина попри все залишається емоційною істотою і діє не завжди розумно та виважено. Це змусило переоцінити скептичне відношення до проблем політичної культури і відновити дослідження культурно-психологічних детермінант суспільних явищ, зокрема, таких як політична корупція.

Етно-антропологічні акценти в структуралізмі розвивали *К. Леві-Стросс* (1908–2009), *Ж. Дюмезіль* (1898–1986), *Дж. Кемпбелл* (1904–1987). Проведені ними дослідження давали матеріали для пояснення нераціональної поведінки мас у сучасних суспільствах, припускаючи, що міфологічне мислення, міфологічна свідомість притаманні людині, в яку б епоху вона не жила. Сьогодення також значною мірою міфологізоване, оскільки більшість населення мислить образами, міфами, а не

раціональним інтелектом, особливо коли це стосується влади, взаємодії людей з публічними персонами.

На думку американського психіатра, політичного психолога Дж. Кемпбелла людина з міфологічною свідомістю є глядачем суспільно-політичного театру, вона споглядає політичних акторів, їх баталії, тому її політичне мислення глибоко міфологічне. Її ставлення до політичної корупції, зловживань владою може бути негативним. Однак люди в такому психологічному стані не спроможні діяти, не здатні щось змінювати. Для них політика і весь «політичний бруд» перебуває немов би за телеекраном, куди їм особисто вхід «заборонений». Світ політики – це ілюзорний, міфологічний світ, який живе абсолютно окремо: так мислить *пересічна людина*. Якщо в політиці відбуваються політичні вбивства, ув'язнення опозиційних політиків, тиск на громадянське суспільство та пресу, хабарі та «відкати», розкрадання бюджету, то *пересічна людина* скаже: це ж не торкається безпосередньо мене, а є в іншому вимірі («це десь там..., не зі мною, а з кимось...»), тому я не можу нічого змінити [64; 65].

Французькі культурологи-структуралісти Ж. Дюмезиль, К. Леві-Стросс займались етнокультурними дослідженнями [41; 88]. Вони констатували, що мислення людей інтерпретує одні і ті ж явища (події, поведінку, інформацію) по-різному, з огляду на певні *образно-сміслові контексти* (ментальність). Ментальність є змістовним дискурсом людини, що є наслідком впливу реальних умов проживання людей певної спільноти – національної, релігійної, соціальної. Для прикладу, те що для людини, вихованої в порядній, культурній родині буде хамством, непорядністю, зловживанням, то для людини з неблагополучної сім'ї (злочинців, корупціонерів чи бомжів) буде сприйматись зовсім по-іншому – цілком прийнятною формою активності. Політична корупція як явище інтерпретується свідомістю,

зважаючи на життєвий досвід людини, спосіб її життя, спосіб життя її мікросередовища (родичів, друзів, колег, знайомих).

Менталітет породжує різні типи політичної корупції. Корупція аристократичних прошарків має одні наслідки, політичні зловживання представників «соціального дна», чи «етнічних іногородців» – інші наслідки. У першому випадку дивіденди від політичних зловживань хоча б певною мірою можуть скеровуватись на соціальний розвиток (на підтримку культури, мистецтва, освіти, науки), а в другому випадку корупція стає самоціллю, спричиняє визиск та насилля.

Структуралістичні підходи отримали розвиток в гуманістичному психоаналізі Е. Фромма. Дослідник припустив, що в основі розвитку суспільства є підсвідоме прагнення людини до свободи (національної, індивідуальної). Певний відсоток соціальних зрушень були мотивовані прагненням людей звільнитись від залежності та визиску. Науково-технічний прогрес був породжений прагненням людини звільнитись від залежності, підкоривши Природу та поставивши її ресурси для свого розвитку. Однак, опанувавши Природу, людина виявилась безсилою перед суспільством. Джерелом найбільшої небезпеки для людського життя стала інша людина, особливо наділена владою. Масові голодомори, газові камери, концентраційні табори, атомна зброя, репресії, визиск, переселення були придумані одними людьми для знищення, поневолення інших людей і забрали десятки мільйонів людських життів. Людина стала нікчемною істотою у створеному нею світі. Соціальний страх, на думку Е. Фромма, він – головний прикметник сучасності. Перманентний страх спричиняє соціальні неврози, змушує людей коритися різноманітним «вожакам», вибирати конформістську чи мазохістську життєву стратегію, потурати корумпованій владі [189; 190].

З огляду на підходи символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Е. Берн) корупційна взаємодія посадовців, громадян та

контролюючих інституцій інтерпретується як своєрідна «гра». Її учасники використовують явні та приховані трансакції для досягнення тих чи інших цілей. Як в будь-яких іграх, в корупційних інтригах існує розподіл ролей між учасниками у загальному сценарії, запроваджуються правила та заборони, невдахи чи порушники зазнають санкцій. Політична корупція в даному контексті є діяльністю корумпованих гравців. Корупціонери-організатори підбирають відповідних людей, розподіляють між ними ролі та обов'язки, формують по-суті злочинну структуру в легальній державній установі, шукають «підрядників» (нерідко з середовища організованої злочинності), заручаються прикриттям вищестоящого чи партійного керівництва, правоохоронних та контролюючих органів [14].

Внаслідок корупційної гри формується ситуація, в якій махінації інтерпретуються її учасниками не як протиправні, а як *ігрові*, з притаманними їм «неписаними правилами», азартом, ентузіазмом, інтригою, таємничістю, лицедійством, готовністю ризикувати і боротися за успіх та перемогу, рішучістю та волею доводити справу до завершення. Завдяки *корупційній грі* її учасники виходять за межі своїх базових потреб (вітальних, безпекових) і реалізують вищого рівня мотивації (змагальності, належності, самореалізації). При цьому особа здобуває символічну «ідентичність» («роль», «становище», «посаду», «статус»), що піднімає самооцінку, утверджує її серед учасників гри. Заради престижного статусу корупціонер готовий ставити на кон усі свої ресурси, ризикувати здоров'ям, свободою, життям.

Описані аспекти поведінки людей (зокрема корупційної) цікавили нідерландського культуролога неофрейдиста *Й. Хейзінгу* (1872–1945), який виділяв низку ознак корупції як ігрової діяльності: а) вона є добровільною діяльністю, яку людина влаштовує всупереч природному плину подій, щоб вийти за «межі» буденності («гра за ради гри», «гра як дійство»);

б) у корупційних іграх учасники прагнуть самоствердитись; в) корупційна гра обмежена просторовими та часовими межами, має певний сценарій, процедури, правила, створює певний лад, структурну довершеність; г) ситуація ризику випробовує корумпованих гравців на сміливість, витривалість, кмітливість, винахідливість; д) поряд з гравцями у корупційні ігри можуть потрапляти ще два типи персонажів: «шахрай» – приховано використовує заборонені засоби отримання виграшу, а «порушник» – своєю поведінкою руйнує ігровий простір, тому його намагаються усунути з корупційних ігор [195].

У 1970-1980-х рр. методи нав'язування корумпованої політичної культури глибоко проаналізували відомі постаті, такі як Ч. Мілош, В. Гавел, вказуючи, що в тоталітарних умовах заради фізичного виживання, чи кар'єри основну масу людей привчили йти на будь-які компроміси [23; 130].

Висвітлення питань політичної культури та правосвідомості знаходимо у сучасних дослідників В. Васютинського, М. Головатого, М. Данчука, О. Ліщинської, М. Пірен, Д. Ольшанського та ін. [30; 38; 148; 159; **Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Як зазначає український соціолог і політичний психолог М. Пірен, політична культура виявляє «...у звичаях і законах історичний політичний досвід..., що реалізується у конкретних соціальних діях» [148, с. 127].

Політична культура, як система еволюційно сформованих домінуючих смислів (ідей, переконань, цінностей, традицій, способів реагування, мислення, діяльності) учасників спільноти, на думку Е.Шайна, є багаторівневим явищем, має *фізичний, знаково-регулятивний, психологічний* рівні (Schein E.H.) [107, с. 353-356; 198; 208]. На очевидному, поверхневому, «екстер'єрному» рівні перебувають фізичні прояви культури, такі як естетика архітектури чи приміщень офісів, зовнішні атрибути членів організацій (одяг, їх манери поведінки та спілкування), ритуали, символіка. Цей «зовнішній рівень» культури дає можливість

побачити умови життєдіяльності членів спільноти чи колективу, те, як люди публічно взаємодіють один з одним. На даному рівні проявляється видима, неконфіденційна сторона корпоративної чи політичної культури.

За «фасадом» йде *знаково-регулятивний* рівень політичної культури – задекларовані цінності, принципи, правила та норми, які частково можуть бути закріплені в юридичних документах, статутах, програмах, інструкціях (позитивне право). Їх декларативне завдання – регулювати внутрішнє життя спільноти. Однак слід мати на увазі, що окремі пласти цього рівня корпоративної культури можуть існувати на рівні усних, «неписаних» правил (природне право), впроваджуватись у щоденну практику впливовими гравцями (владою, керівництвом).

Найбільш прихованим є *психологічний* рівень політичної культури. Такого плану культурні шаблони людина відтворює автоматично, не завжди усвідомлюючи їх, оскільки досвід індивіда, його світосприйняття чи життєва ситуація, в якій він перебуває, диктує певні моделі поведінки.

Фізичні та *знаково-регулятивні* характеристики політичної культури можна піддати змінам: фасади будинків можна реставрувати, одяг чи зачіску поміняти, а закони та програми переписати і ухвалити. Проблема у тому: чи норм законів будуть дотримуватися і чи програми реально будуть втілюватись у життя, чи їх створено лише для «годиться»?

Значні труднощі виникають щодо зміни політичної культури на *психологічному* рівні, тут неможливо добитися змін без зміни світогляду людини, сформованих в неї установок, збільшення контролю індивіда над власною підсвідомістю. Глибинний рівень політико-культурних установок важко піддається змінам [198].

Не втратила актуальності концепція культури *Лоуренса Харрісона* – директора Інституту культурних змін, колишнього

співробітника Американського агентства з міжнародного розвитку (USAID), а також Центру міжнародних відносин Гарвардського університету. Головною гіпотезою концепції є та, що рівень економічного та соціального розвитку суспільства залежить не лише від природних ресурсів, географічного розташування, політичної ваги держави, фінансового впливання з зовні, а від рівня розвитку та особливостей політичної культури суспільства. Вказане припущення вперше запропонували у XIX ст. французький історик А. де Токвіль та німецький соціолог М. Вебер, його емпірично намагались перевірити на прикладі 22 країн сучасні науковці з 30 університетів під керівництвом Л. Харрісона [119, с. 210-213; 139; 194].

Доводиться констатувати неоднозначність і моральну роздвоєність політичної культури на пострадянському просторі. Роздвоєність зумовлена вона тим, що владні зловживання та політична корупція були частиною щоденних відносин пересічних людей і носіїв влади впродовж століть. Не стало винятком XX ст., котре породило тоталітаризм та вишукані за цинізмом засоби зловживання політичною владою включно з масовими винищеннями людей.

Через інерційність людської психіки *інновації* в політичній культурі натрапляють на значний індивідуальний та суспільний опір, *реформи* вироджуються у їх імітацію, а «*благі*» *ідеї* зависають у повітрі, так і не втілившись у реальні вчинки людей. У кращому випадку інноваціям суспільство згодом відводить місце у сфері мистецтва та історичної пам'яті, а в гіршому – висміює, проkliнає, забуває. Натомість феномен політичної корупції виявляється найбільш стабільним архетипом людської природи, що вже багато століть не зникає з політичної практики попри усякі модерні віяння.

Для оцінки політичної корупції в сучасній Україні, важливо знати її історичні витoki та соціально-психологічні особливості політичного істеблішменту на початку становлення державної

незалежності. Не розуміючи пострадянських «коренів» вітчизняної політичної корупції, неможливо адекватно формувати лінії на зменшення її впливу. В СРСР політична корупція була фактично узаконена 6 статтею конституції (монопольне становище однієї партії). Із розпадом держави завдяки політичній корупції у новостворених державах здійснено приватизацію («прихватування») державної власності та інших активів тощо. Носіями корупційного менталітету в сучасній Україні стали громадяни і представники політикуму 1940–1960 років народження, світогляд яких був сформований у *посттоталітарний період*. Саме це покоління стало містком у передачі корупційних неписаних правил в політичну культуру незалежної держави.

Важливим об'єктом для психологічних досліджень витоків пострадянської політичної корупції є явище *посттоталітаризму* та його вплив на масову психологію. Політичні та соціологічні науки поняттями «посттоталітаризм» («посттоталітарний режим», «посттоталітарне суспільство», «посттоталітарна культура») окреслюють особливі умови існування людей в СРСР. Період посттоталітаризму припадає на «хрущовську відлигу» та «брежнєвський застій» (з 1956 до середини 1980-х років) [21].

У посттоталітарних авторитарних обставинах людей не морили штучним голодом, не розстрілювали без рішення суду (як це було в епоху «культу особи»), але з боку влади на населення чинився постійний морально-психологічний тиск вибірковими арештами цільових груп (наукової, культурної інтелігенції), обмеженням прав та свобод людини (свободи слова, інформації, пересування, зібрань) [137]. Попри демагогічну пропаганду про значні демократичні завоювання в СРСР, тут були політичні в'язні та жертви.

Метою такого типу державної політики було підтримувати у населення страх, покору і мовчання перед тиранічною владою і витворити певний *психотип людини*. Американські соціологи

А. Кардінер, А. Інкельс для позначення бажаного для системи індивіда використовували поняття *«типова особистість»* («базисний тип особистості») – особа, що втілює найпоширеніший спосіб поведінки суспільства, в якому живе. У тоталітарному суспільстві типовою особистістю був конформіст; для «дикого капіталізму» – егоїстичний спекулянт і т.п.

Як зазначає С.О. Макеєв, сталінський тоталітаризм (1924–1956 рр.) продукував тип *«особистості, що підпорядкована інтересам влади»* («одномірна людина»). У період *посттоталітаризму* через ускладнення суспільних умов почали кількісно домінувати інші соціальні типи: з одного боку – *«політичний дисидент»* (людина, що через активну життєву позицію потрапила в категорію неблагонадійних), а з другого боку – *«моральний конформіст»* (особа, що керується меркантильно-корисливими, кар'єрними мотивами, живе «подвійною мораллю» – одне для публіки, інше – для себе), а також *«амбівалентна особа»* (людина, що дистанційована від влади) [10].

Цілі тоталітарних режимів вимагали створення відданої системі людини («одномірної людини», «людини-гвинтика»), решта населення розглядалась як робоча сила для втілення утопічних планів. «Зайві люди» трактувались як непотріб, баласт і прирікались до фізичного усунення (розстріл, ув'язнення) [21, с.218-229; 179].

Відомі європейські та американські дослідники А. Адлер, Т. Адорно, К.-Г. Юнг, Е. Фромм, К. Поппер, досліджуючи культурно-психологічні причини тоталітаризму першої половини ХХ ст., звертали увагу на загальну люмпенізацію населення, поширення авторитарного типу ментальності, для котрої характерні: атеїзм, сприйняття світу у спрощених чорного-білих категоріях, манія величч, жадоба влади, монологічність комунікації, соціальна нетерпимість, жорстокість [2; 44, с.16-18; 140; 162; 163, с.239-244; 176; 190].

Атеїзм знецінював людину, її індивідуальний світ визнавався фікцією. Потрібні з погляду ідеології особи отримували кар'єрне просування, решта «людського матеріалу» фактично не мала цінності. Не було місця людям, які мали власну гідність, думку, чинили опір [176]. Від них система намагалась позбутись (знищити, видворити, ув'язнити, довести до деградації, змусити замовчати). У такій соціальній структурі ролі «садиста» (влади) та «мазохіста» (мас) чітко розподілені.

Функціональність відносин у тоталітарних умовах спричинив розквіт бюрократії, формалізму і домінування типу «керівника-адміністратора» (згідно з Г. Лассвеллом, людини екстравертованої, реалістичної, виконавчої, на взірець наглядача у в'язниці). Важливим завданням тоталітарної політики було виявлення «ворожих елементів», «інакодумців», це завдання досягалось засобом *провокування*. Для прикладу, усім нав'язувалась брехлива, абсурдна ідеологія, або свідомо приймалися завідомо аморальні, незаконні рішення. Провокативні політичні технології розраховані були на те, що люди, в яких сформована ідентичність (мали совість), раніше чи пізніше чинитимуть опір, тим самим виявлять себе. Насилля щодо неблагонадійних категорій людей здійснювалось відкрито, брутально, демонстративно і не потребувало жодних формальних причин – владний суб'єкт визначав людину як «ворога» (політичного зрадника, шпигуна, іноземного агента), а суд виносив вирок (вищу міру покарання, тривале ув'язнення).

Суспільне життя з початку «хрущовської відлиги» в умовах посттоталітаризму мало складнішу структуру. З падінням «культу особи» сформувалась стабільна партійно-господарська номенклатура, не всі в її лавах вірили офіційним комуністичним догмам. Тип «одномірної» людини поступився іншим соціальним типам – «особистості, відчуженої від суспільства», а згодом «амбівалентній особистості». Це означає, що значна частина партійних функціонерів жили подвійною мораллю:

переслідували меркантильні, кар'єрні, корисливі мотиви, хоча для публіки грали роль «ідейних бійців». Тип «одномірної», ідейно-догматичної людини вичерпав себе з прагматичних вимог часу – «холодна війна» і модернізація озброєнь вимагала підготовки висококваліфікованих наукових, конструкторських, інженерних спеціалістів з творчим складом мислення. Інтелект таких фахівців не міг розвиватись під пресом залякувань та догматичної офіційної ідеології. Влада певною мірою лібералізувала умови життя.

З середини 1960-х р. розпочався «брежнєвський застій», відновлено колишню тоталітарну практику «заборон», «закручування гайок». Правозахисні рухи («шестидесятники») в Угорщині, Польщі, Україні та інших республіках кінця 1950-х – початку 1960-х років стали виявом протиріч тоталітаризму і пост тоталітаризму [111].

Одним з перших авторів, хто в повоєнний час розкрив для західного читача жорстокості політичної корупції в країнах радянського блоку був *Чеслав Мілош*. У книзі «Поневолений розум» (Франція, 1954 р.) подано глибокий аналіз впливу посттоталітарної пропаганди та репресивної політики на особистість. Автор описав засоби та наслідки придушення владою свободи слова, свободи думки, свободи совісті. Люди, переживши голодомор, масові репресії, переконалися, що за слова та думки, які не відповідали панівній ідеології можна втратити життя. Ця обставина докорінно змінила людську поведінку: страх усунув можливість людям висловлювати свої міркування вголос. Водночас і мовчання було не менш ризикованою поведінкою [130].

Ч. Мілош провів паралель між публічною комунікацією в країнах соцтабору з *кетманом* – комунікативною тактикою приховання справжніх своїх думок, свідомим цілеспрямованим обманом. У мусульманських країнах кетман означав фіктивне зречення своєї віри (обман), що дозволялось в ситуаціях, коли

людину за висловлені нею погляди могли піддати тортурам чи знищити. Згідно з кетманом, людина має право не відкривати перед ворогом своїх справжніх «карт» (переконань, цілей), тому може з метою уникнення небезпеки вдаватися до брехні, маніпуляцій, хитрощів, підступності. Тактика кетману перегукується з «новомовою» Дж. Оруелла з антиутопії «1984» і була невід'ємним атрибутом посттоталітарної політичної культури [145].

У посттоталітарний період розквіту «подвійної, потрійної моралі» представники радянської номенклатури витворили власний варіант «кетману». Владні зловживання супроводжувались словесною еквілібристикою, посттоталітарну комунікативну ситуацію охарактеризував чеський дисидент Вацлав Гавел: «життя в системі наскрізь пройняте лицемірством і брехнею; влада бюрократії називається владою народу; повсюдне приниження людини видається за її остаточне звільнення; ізоляція від інформації називається її доступністю; урядове свавілля – дотриманням законності; придушення культури – її розвитком; виборчий фарс – за вищу форму демократії; заборона на вільну думку – за найпередовіший науковий світогляд; окупація – за братську допомогу». Важливим з психологічної точки зору є явище, яке В. Гавел назвав *самототалітаризм*, завдяки якому людина саме себе скеровує в мазохістську стратегію стосовно чинного інформаційного та владного дискурсу [23].

Індивід, передбачаючи можливі санкції у випадку опору корумпованій реальності, не лише піддається протиправним вимогам, але й називає їх так, як вимагає корумпований авторитарний суб'єкт (згідно з Ж.Лаканом, Великий Інший) [46; 47]. Здатність перекручувати сенс, називати «біле» «чорним», брехати – як атрибут корупційної політики в посттоталітарних реаліях досі залишається актуальною політичною технологією.

Аналізуючи новітню історію, необхідно визнати, що посттоталітарні суспільно-політичні тенденції в Україні не вдалось подолати. Україна не пішла прогресивним шляхом політичних та економічних реформ, яким пішли інші держави, такі як Чехія, Польща, Литва, Естонія, Латвія та інші колишні соціалістичні держави, і значною мірою законсервувала посттоталітарну політичну культуру.

Політична корупція стала невід'ємним атрибутом суспільств, в яких населення та влада є носіями посттоталітарної ментальності. Деяко осучаснену посттоталітарну політичну систему впродовж більш як 20 років не вдається змінити «новим» політикам та партіям. Крутова порука робить безкарними політичний клас, громадянське суспільство є надто слабким, профспілки залишились бутафорними. Як наслідок – Україна, згідно висновків авторитетних міжнародних аналітичних інституцій, не виходить з 30-ки найбільш корумпованих держав світу [59].

Закономірним є питання: чому низці держав колишнього радянського блоку (таким як Польща, Чехія, Словаччина, Литва, Естонія, Латвія та ін.) вдалося увійти до європейського цивілізаційного простору і почати будувати життя на більш цивілізованих засадах (індекс сприйняття корупції¹ – 6,2), а інші загрузли у власних суперечностях, обрісши корупційними метастазами (індекс сприйняття корупції – 2,5) [59]. Натомість політична культура в Україні у контексті 70-річного комуністичного експерименту зазнала незрівнянно згубніших наслідків, що є однією з суттєвих бар'єрів на шляху її повернення до цінностей Європи.

Постмодерністські технології політичної корупції. Нагадаємо, що *модерна політична корупція* йшла шляхом заборон, фізичного винищення або ізоляції «небажаного

¹ Індекс сприйняття корупції вимірюється 10-бальною шкалою. Чим вищий бал, тим менша корупція в суспільстві.

соціального контингенту» (прикладом є репресивна політика комуністичного та націонал-соціалістичного режимів). У повоєнний час – час постмодерну – технології політичної корупції значно змінилися та модернізувалися. Лібералізм як ідеологічна ширма політичної корупції вибрав дещо іншу технологію: він не забороняє свободу слова, а дає її з великим надлишком; не винищує маси населення, а усуває ймовірність появи лідерів, які могли б усвідомлювати інших та формувати спротив; не знищує лідерів, а відучує людей взаємодіяти та довіряти один одному; не силою забирає майно у населення, а анонімними інфляційними процесами та фінансовими кризами знецінює його. Такі технології перероджують *спільноту людей* (котрі довіряють одне одному, переживають безпосередню людську спільність, здатні до скоординованих дій опору) на *масове суспільство* – скупчення незнайомих, що повноцінно не спілкуються між собою, не можуть чинити спротив політичній корупції.

Структуралістичну інтерпретацію засобів соціального контролю у постмодерних корумпованих спільнотах запропонував французький філософ М. Фуко. Головне завдання політичної корупції в сучасних умовах інформаційного суспільства – чинити прихований контроль за населенням, узалежнювати його, керування кризами. В сучасних умовах корумпована соціальна структура створила систему інформаційних мереж (Інтернет, мобільна телефонія) та інституції (спецслужби), що пильно стежать за суспільством, його групами «ризик», вишукуючи прояви усвідомленої активності, непокори з метою знешкодження їх у зародку. Корумповане автократичне суспільство, на думку М. Фуко, вибудовується за принципом *тюрми* – «досконалого та строгого закладу», що намагається контролювати всі визначальні сторони життя індивідів з метою їх упокорення: примус, праця за

мізерну винагороду (для задоволення лише базових потреб), обмеження можливостей, кодування свідомості.

М. Фуко сформулював принципи, згідно яких уможлиблюється контроль за громадянами, зокрема: а) ізоляція індивідів один від одного (через сіяння недовіри, ворожнечі); б) регламентація дій, які індивід повинен виконувати впродовж доби; в) постійне спостереження та вивчення індивідів (паноптикон). Поєднання постійного нагляду (контроль за пересуванням в просторі) та вивчення кожного індивіда (вивідування його особистісних особливостей, думок, мотивів) є сутністю соціального контролю в корумпованих умовах. Засобами при цьому є зовнішнє спостереження, включене спостереження (контррозвідка), дистанційне спостереження (за допомогою технічних засобів) [191, с.344-363].

Схожу проблематику з позицій «нових лівих» та фрейдизму розвивав американський філософ німецького походження Г. Маркузе (1898–1979). Досліджуючи інформаційно-пропагандистські технології олігархічно-ліберальних режимів, вчений звернув увагу на те, що, завдяки маніпуляціям масовою свідомістю, населенню накладається *споживацький* тип існування, який нівелює протестний потенціал в суспільстві, здійснює непомітне кодування свідомості людини з метою відчуження її від себе самої. Політична корупція у другій половині ХХ ст. діє м'якими способами: засобами щоденної теле-, радіо реклами та пропаганди, розважальної масової культури, мінливої естетики моди. Інформаційно-семантичне середовище штовхає людину насолоджуватися, розважатися, споживати все нові та нові товари, володіти «сучасними» речами, бути в курсі усіх найновіших пліток та скандалів. Прихована (анонімна) корумпована влада інформаційно «обплутує» світогляд людини, примітивізує її інтелект, «розм'якшує» її волю – фактично психологічно перероджує її в «одномірну» людину маси,

ЧАСТИНА 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

гіперконформного індивіда, позбавленого власності, ідентичності, індивідуальних цілей, гідності [74, с.391].

З огляду на окреслені інтерпретації в табл. 2. представлено головні індивідуально-психологічні та соціально-психологічні причини появи політичної корупції.

Таблиця 2. Психологічні причини та прояви політичної корупції

Причини та прояви корупції	Концепції, дослідники
ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЛУМАЧЕННЯ КОРУПЦІЇ	
Корупція – форма відхильної, девіантної поведінки	Р. Мертон, Р. Блумер, Г. Зімел
Корупція – форма економічної поведінки	С. Роуз-Екерман
Необгрунтоване спрощення діяльності політиків та чиновників	Позитивістсько-функціоналістські підходи
Отримання додаткових прибутків, корисливі мотиви	М. Данчук
Клієнтизм, протекціонізм, непотизм	Б. Арутюнян
Політична корупція є прихованою, замаскованою діяльністю	Структуралізм
Хабарництво, перевищення влади як символи влади	
Політична корупція – як підсвідома жага зайняти зверхню позицію. Дискурс авторитарного суспільства, «комплекс кастрації». Корупціонери є представниками соціальних низів, що реалізують «едіпову» стратегію	З. Фрейд
Політична корупція – відображення «тіні», макросоціальної манії, масової психічної інфляції, регресії, психологічної незрілості людей, що переростає в авторитаризм, тоталітаризм.	К.-Г. Юнг
Недостатня правова освіта, некомпетентність, непоінформованість людей. Корупціонер як помічник-експерт для клієнта. Корупційна рента – гонорар за послуги спеціалісту	Когнітивізм
Регулярне отримання хабарів, зловживання посадовим становищем, формує сприйняття корупції як буденного, звичного, «нормального» заняття	О. Ванновська
Відсутність етично значущого сенсу існування, матеріалістичні цінності, низький рівень задоволеності життя, низька самооцінка, екстернальний локус контролю, імпульсний тип реагування	
Невміння розмежувати ідеальні та реальні цілі; егоцентризм; формалізоване відношення до виконання службових обов'язків та правил субординації; небажання й невміння прогнозувати можливість майбутніх негативних наслідків; надмірна образливість; брак духовного розвитку; пріоритет матеріальних цінностей; потреба в задоволеннях; енергійність; прагнення до влади й грошей; схильність до ризику; агресивність; бездушність, байдужість; заздрисність; образливість, мстивість; амбіційність; користолюбство; відсутність самокритики; кар'єризм	Теорія рис, М. Данчук
Засіб вчинення корупційних злочинів – використання ініціаторами мотиваційних конфліктів, когнітивних дисонансів	Л. Фестінгер, К. Левін, А. Маслоу
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЛУМАЧЕННЯ КОРУПЦІЇ	
Хабар як вираження поваги до іншого, демонстрація позитивної оцінки статусу іншого	Утилітарна етика, Т. Гоббс
Аналізуючи правові та економічні «стимули» для суспільства, можна визначити чи влада спекулює на темі боротьби з корупцією,	Біхевіоризм, Б. Скінер

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

чи прагне її приборкати	
Загальна правова ситуація, правовий клімат («фон», «тло») визначають поведінку громадян – законослухняну чи корупційну	Гештальтпсихологія, К. Левін
Лідер-адміністратор – тип корупціогенної особистості. Такі особи ототожнені з «анальним» шаблем розвитку, отримують задоволення від наведення соціальної ієрархії, керування, маніпулювання, тотального контролю інших людей (підлеглих, клієнтів)	Г. Лассвелл
Корупційний досвід засвоюється у садистсько-мазохістських моделях соціальних стосунків. Низова корупція привчає пересічних людей до мазохізму і дає запит на появу політичної корупції. Корупція – колективна діяльність, в якій члени корумпованої групи знаходять психологічне оправдання своїм злочинам	Е. Фромм
Корумповані спільноти (групи, установи, партії і т.п.) є середовищем для корупційних ініціацій: новобранців тут психологічно налаштовують діяти у протиправний спосіб, вплутують у злочини. Механізмами є: ритуалізація щоденного існування в групі, страх покарання за непослух керівників	А. Бандура
Корупціогенна політична культура витворює специфічний етикет, риторичку, шаблони поведінки, засвоєння особою цих атрибутів дає «перепустку» у корупційне середовище	Д. дела Порта
Головні корупційні ролі: «бос державних послуг» (корумпований функціонер), «корупційний посередник» (партійний касир)	
Більшість громадян пасивно реагують на факти політичної корупції оскільки їх політичне мислення міфологічне, владні зловживання не сприймаються як реальні, а ілюзорні, що відбуваються в відстороненому від особи вимірі. Особа не сприймає політичну корупцію як дії, що шкодять їй безпосередньо	Дж. Кемпбелл
Пасивність і конформізм громадян щодо влади спричинений соціальним страхом, що є головним прикметником сучасного світу	Е. Фромм
Політична корупція є соціальною грою, що має свій сценарій, в якій учасники розподіляють ролі, перебувають в стані ігрового азарту, йдуть на ризик за ради самоствердження, виграшу, престижного соціального статусу, використовуючи шахрайські методи	Символічний інтеракціонізм, Дж. Мід, Е. Берн, Й. Хейзінга
Корупція відтворюється на психологічному рівні політичної культури (природне право), що легітимізує її всупереч санкціям закону (позитивне право)	Е.Шайн, Л.Харрісон
Пострадянські «корені» політичної корупції, авторитарний посттоталітарний тип ментальності. Самототалітаризм, «новомова»	А. Адлер, Т. Адорно, К. Поппер, А. Кардінер, А. Інкельс, С. Макеев, Ч. Мілош, Дж. Оруелл, В. Гавел
Корумпована влада здійснює прихований контроль за населенням, узалежнювати його. Засоби: а) ізоляція індивідів один від одного; б) регламентація дій населення; в) постійне спостереження (паноптикон).	М. Фуко
Корумпована влада маніпулює населенням, підживлює завдяки ЗМІ масову свідомість, накидає споживацький тип існування	Г. Маркузе

Моделі корупціогенної активності та методологія її дослідження в контексті масової свідомості

Виходячи з системного підходу в дослідженні психологічних детермінант політичної корупції нами розроблено декілька моделей корупціогенної активності.

Модель 1: Соціальні рівні корупційних та посадових зловживань. Корупційні дії здійснюють особи, що перебувають на керівних посадах у державних та приватних установах різних рівнів. Суб'єктами корупції є: посадовці виконавчої влади; члени законодавчої влади; представники міської та регіональної влади; посадовці судової влади, посадові особи державних та недержавних установ та організацій, посадовці міжнародних організацій та їх філій. Суб'єктами політичної корупції є посадовці «регіонально-відомчого» та «владного» рівнів [50; 51] (дивись Додаток 9, схема 1).

«Службовий» рівень зловживань: їх організовують і здійснюють рядові службовці державних установ та приватних організацій; злочини здійснюються як правило одноосібно, рідше зі співробітниками.

«Посадовий» рівень зловживань: організаторами є керівники підрозділів, перші особи державних або приватних установ. Це корисливі зловживання, які здійснюються керівниками одноосібно, або у співучасті з їх найближчим «оточенням».

«Регіонально-відомчий» рівень зловживань: організаторами є посадові особи, які займають відповідальне становище у місцевих органах влади, відомчих (податкових, правоохоронних, митних та ін.) структурах (обіймають посади третьої, четвертої, п'ятої, шостої категорій, а також судді, прокурори і слідчі). Ці корупційні зловживання здійснюються у співучасті з заступниками, під прикриттям вище стоячого керівництва.

«Владний» (політичний) рівень зловживань та корупції: до таких зловживань безпосередньо причетні посадові особи, які

займають особливо відповідальне становище (обіймають посади першої і другої категорій), перші особи виконавчої, законодавчої гілок влади, міністерств [118, с.103-104].

Модель 2: Засоби політичної корупції. Корупційна монополізація влади може досягатись політичними, юридичними, адміністративними, економічними, кримінальними засобами.

До політичних засобів належать: *усунення політичних опонентів* (арешти, переманювання опозиційних політиків); *підпорядкування законодавчої та судової гілок влади виконавчій владі* (контроль за діяльністю парламенту, підпорядковане становище органів судочинства).

До юридичних засобів слід віднести: *законодавче обмеження прав і свобод громадян* (усунення соціальної бази для дієвості громадянського суспільства – профспілок, громадських організацій, ЗМІ); *вибіркове правосуддя* (притягнення до відповідальності представників опозиції; юридична недоторканність лояльних до влади); *законодавче забезпечення* (прийняття вигідних для владної групи змін до конституції та законів, зокрема, в питаннях приватизації державної власності, бюджетної, податкової, митної політики).

Адміністративними засобами політичної корупції є: *використання адміністративного ресурсу під час виборів* (фальсифікація результатів виборів, підкуп або тиск на окремі категорії виборців – пенсіонерів, військовослужбовців, працівників державних установ); *тиск на громадянське суспільство* (цензура ЗМІ, втручання у діяльність громадських організацій, профспілок); *тиск на бізнес* (тиск на бізнесові структури силами податкових та інших контролюючих структур); *фаворитизм та непотизм* (тенденційні кадрові призначення, державна підтримка лояльного бізнесу та регіонів).

Економічні засоби політичної корупції: *приватизація та монополізація економічних ресурсів* (усунення конкуренції); *диктат цінової політики* (шляхом влаштування монополій), *заниження соціальних стандартів* (шляхом девальвації національної валюти, замороження прожиткового рівня для населення); *зловживання у сфері державних боргів* (перед населенням, бізнесом, зовнішніми кредиторами).

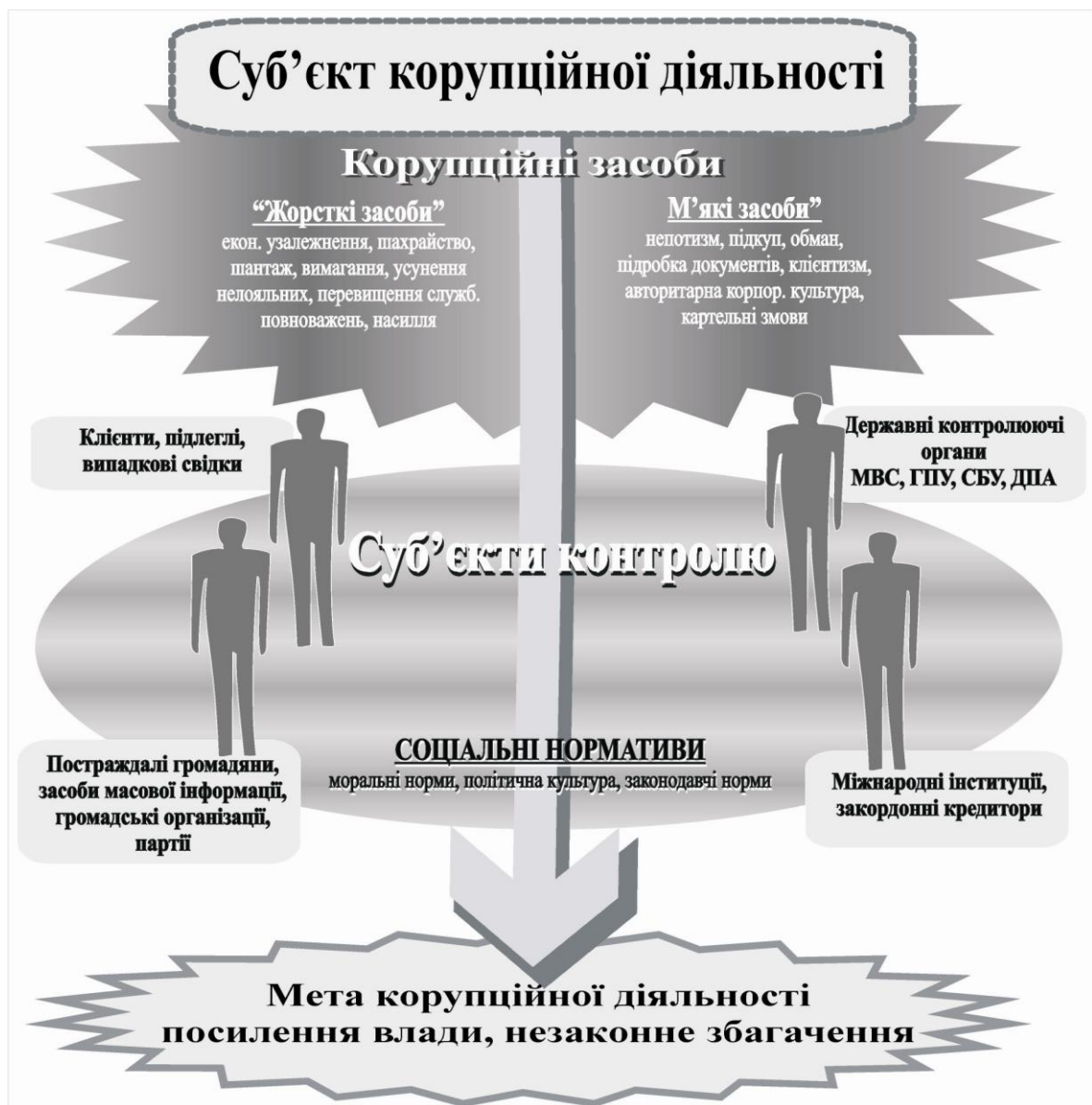
Кримінальними засобами політичної корупції є: політичні убивства; викрадення, шантаж, залякування опозиційних політиків та громадських активістів; рейдерство опозиційного бізнесу; хабарництво (*bribery*), здирство (*extortion*), привласнення (нецільове використання або розкрадання бюджетних ресурсів та державної власності – *embezzlement*); незаконне фінансування діяльності партій (кримінальними структурами, організованою злочинністю, іноземними гравцями).

Модель 3: Соціальна структура корупційної діяльності. Політична корупція має аналогічну структуру як інші види злочинів [13, с.157-162]. Вона виникає в умовах існування *влади* (безвідносно чи вона має авторитарні, чи демократичні ознаки). Влада монополізує дефіцитні ресурси і блага, а також встановлює *правила* доступу до них для *претендентів* (клієнтів, громадян, установ, організацій, господарюючих суб'єктів тощо). Органи влади (в особі політичних, адміністративних осіб), з одного боку, наділені дозвільними, розпорядчими, контролюючими функціями, без санкції котрих претенденти не можуть реалізувати своє право легально діяти, отримувати доступ до дефіцитних благ (коштів, кредитів, майна, послуг, ліцензій, замовлень), а, з другого боку, правоохоронні, судові, контролюючі органи мають повноваження накладати санкції та покарання за порушення встановлених законом правил. Саме в контексті влади з'являється корупція, а в системі державної системи влади з'являється місце для політичної корупції. Владні

суб'єкти за «винагороду» полегшують доступ претендентів до благ та звільняють від санкцій за вчинені порушення.

Корупція розвивається тоді, коли щодо благ, доступ до яких контролює політична чи посадова особа, існує попит активних «клієнтів» – потенційних хабародавців. На нашу думку структурними компонентами корупційної діяльності є:

- Суб'єкти корупційної діяльності: «клієнт» (претендент, хабародавець), «посадовець» (хабарник в особі окремого індивіда або групи), «посередник» (лобіст).

Модель 3. Соціальна структура корупційної діяльності.

- Соціальні нормативи: законодавчі норми, процедурні правила, посадові обов'язки, інструкції.
- Суб'єкти контролю: державні правоохоронні, контролюючі органи; суб'єкти, які не зацікавлені в корупційній діяльності (постраждалі особи, опозиційні партії, ЗМІ, громадські інституції тощо), свідки.
- Мета корупційної діяльності: дефіцитні блага, якими законно або в обхід встановлених правил прагне заволодіти «клієнт»; посилення влади та корислива вигода «посадовця» за ухвалені рішення (надану послугу).
- Засоби корупційної діяльності та її прикриття: перевищення «посадовцем» повноважень, тиск на підлеглих з метою змусити їх брати співучасть у корупційній діяльності, обман та шантаж свідків, усунення некорумпованих підлеглих (звільнення з роботи), підкуп контролюючих суб'єктів, переведення їх в ранг співучасників, політичне прикриття правопорушень [106, с. 45-46].

Модель 4. Модель прийняття рішення індивідом у контексті корумпованих альтернатив. Нами розроблено модель прийняття рішень індивіда у контексті корумпованих альтернатив: сприяти корупції – протидіяти корупції (дивись Додаток 9, схема 2). До структурних компонентів моделі ми віднесли такі чинники, як: 1. Політична культура (зокрема, корупціогенного типу); 2. Індивідуально-психологічні характеристики індивіда (а також їх комплекси); 3. Ситуативні чинники.

1. *Політична культура* (носіями якої є представники певної спільноти) є системою поглядів, що домінує в масовій свідомості. Вона впливає на перцепцію громадянами явищ соціальної реальності (зокрема, політичної корупції), а отже впливає на ухвалення ними рішень у контексті корумпованих альтернатив. До елементів політичної культури ми віднесли:

міру толерантності громадян до корупції, оцінку стану корупції в суспільстві та можливостей її приборкання, ідеологічні орієнтири.

Крім політичної культури на рішення індивіда в контексті корумпованих альтернатив впливають індивідуально-психологічні особливості особи, зокрема такі як:

2.1. *Когнітивні задатки*: патерналістські очікування, завбачливість, консерватизм–радикалізм, способи ухвалення рішень.

2.2. *Елементи Я-концепції*: мотиваційна спрямованість, самототалітаризм, сприйняття аморальності в діловій сфері, макіавеллізм, соціальний скептицизм-оптимізм, морально-етична відповідальність, самоповага, самовпевненість.

2.3. Поведінкові особливості: соціальна активність.

3. *До ситуативних чинників* віднесено реальні обставини, в які потрапляє особа (під час роботи, кар'єрного розвитку, вирішення проблем матеріального забезпечення, в громадській діяльності, здійсненні комерційної діяльності і т.п.). До ситуативних чинників віднесено: побутова та службова корупціогенність, демократичність-авторитарність корпоративної культури.

Поєднання названих структурних компонентів витворює фактори (корупціогенні або антикорупціогенні), що актуалізуються під час прийняття індивідом рішень у контексті корумпованих альтернатив (сприяти корупції – протидіяти корупції – перебувати в бездіяльному стані).

Методологія та методи дослідження крос-культурних особливостей корупційних установок в масовій психології. Теоретико-методологічною основою емпіричного дослідження масової свідомості та політичної культури української та польської вибірки є принципи крос-культурної психології [159].

По-перше, необхідно вибирати ті культури, які відрізняються за обраною змінною, що є в центрі дослідження

[81, с. 324]. Для дослідження специфіки політико-корупційних чинників політичної культури в Україні нами було обрано для порівняння контрольну вибірку з громадян Польщі. Вибір Польщі був зумовлений тим, що згідно з даними міжнародних дослідницьких інституцій (Transparency International) індекс сприйняття корупції¹ в Польщі – 6,2, а в Україні індекс сприйняття корупції – 2,5 [59]. Іншими словами, рівень поширення політичної корупції та сприйняття її представниками України та Польщі не лише істотно відрізняється, але відрізняється набагато більше за можливі відмінності між представниками однієї вибірки (популяції).

По-друге, на думку представників крос-культурної психології забезпечити тотожність вибірок практично неможливо (намагання забезпечити тотожність вибірок згідно одного критерію створює дисбаланс за іншими критеріями). Цю проблему намагаються подолати шляхом формування вибірки за принципом випадкового відбору респондентів.

По-третє, має бути забезпечено тотожність розуміння інтерв'юерами (як носіїв різних мов та культур) слів та тверджень стимульного матеріалу.

По-четверте, в крос-культурних дослідженнях слід дуже обережно підходити до узагальнень результатів та уникати категоричних висновків, зокрема з тієї причини, що анкетні запитання все ж таки є штучними стимулами, а тому в реальних обставинах респонденти можуть мислити та поводитись по-іншому [81, с. 326-328].

При цьому ми ставили мету: виявити психологічні та соціально-психологічні чинники (фактори), котрі, з одного боку, роблять можливим існування політичної корупції, а, з іншого боку, можуть ставати перепорою її поширенню.

¹ Індекс сприйняття корупції вимірюється 10-бальною шкалою. Чим вищий бал, тим менша корупція.

Методичне забезпечення емпіричного дослідження. Нами розроблено «Анкету дослідження особливостей корпоративної та політичної культури» (дивись Додаток 2) з критеріями та шкалами, які подано нижче.

Критерій 01. Вік.

Критерій 02. Стать (чоловіки – 1, жінки – 2).

Критерій 03. Національність (українці – 1, поляки – 2).

Критерій 04. Сімейний стан (неодружені – 1, одружені – 2).

Критерій 05. Місце проживання (місто – 1, с.м.т. – 2, село – 3).

Критерій 06. Регіон проживання.

Критерій 07. Освіта (сер. – 1, сер. спец. – 2, нез. вища – 3, вища – 4).

Критерій 08. Рівень доходів.

Критерій 09. Займана посада (управл. – 1, виконавські – 2).

Критерій 010. Релігійність (традиц. – 1, інд. розуміння – 2).

ОПИТУВАЛЬНИК 1.

Шкала 1.1. Патерналістські очікування. Рівень патерналізму є тим більший, чим вищим є показник за цією шкалою.

Шкала 1.2. Оцінка побутової корупціогенності. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більш поширеною є побутова корупціогенність у соціальному середовищі респондента.

Шкала 1.3. Демократичність-авторитарність корпоративної культури. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більш бюрократичною та авторитарною є корпоративна культура (за місцем праці або навчання).

Шкала 1.4. Оцінка службової корупціогенності. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більш лояльне ставлення респондента до службової корупціогенності.

Шкала 1.5. Оцінка виборчої корупціогенності. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим респондент більшою мірою налаштований до виборчої корупціогенності.

Шкала 1.6. Оцінка владної корупціогенності. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим, на думку респондента, більш поширеною є владна корупціогенність.

Шкала 1.7. Оцінка стану корупції в суспільстві.

Шкала 1.8. Оцінка можливостей приборкання корупції.

Шкала 1.9. Ідеологічні орієнтири.

Шкала 1.10. Соціальна активність.

Шкала 1.11. Способи ухвалення рішень.

Шкала 1.12. Завбачливість. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим меншою мірою респондент проявляє завбачливість, його прогностичні задатки є менш розвинутими, тим частіше він помиляється в оцінках майбутніх подій.

Шкала 1.13. Мотиваційна спрямованість.

Шкала 1.14. Самоізоляція. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більшою мірою респондент проявляє готовність перебувати на підпорядкованих позиціях у соціальних взаєминах.

Шкала 1.15. Сприйняття аморальності в діловій сфері. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим респондент більше виявляє готовність толерувати аморальні засоби в діловій сфері.

Шкала 1.16. Соціальний скептицизм-оптимізм. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більш оптимістично респондент оцінює власні можливості в соціальних реаліях сьогодення.

Анкету доповнено п'ятьма опитувальниками:

ОПИТУВАЛЬНИК 2. Методика дослідження макіавеллізму.

Шкала 2.1. Макіавеллізм (див. додаток 4).

ОПИТУВАЛЬНИК 3.

Шкала 3. Опитувальник дослідження рівня морально-етичної відповідальності (див. додаток 4).

Шкала 3.1. Рефлексія на морально-етичні ситуації .

Шкала 3.2. Інтуїція в морально-етичній сфері .

Шкала 3.3. Екзистенціальна відповідальність.

Шкала 3.4. Альтруїстичні емоції.

Шкала 3.5. Морально-етичні цінності.

Шкала 3.6. Шкала брехні.

ОПИТУВАЛЬНИК 4. Шкала «консерватизм-радикалізм» опитувальника Кеттелла.

Шкала 4.1. Консерватизм – Радикалізм.

ОПИТУВАЛЬНИК 5. Опитувальник самоствалення (див. додаток 4).

Шкала 5.1. Самоповага.

Шкала 5.2. Самовпевненість.

ОПИТУВАЛЬНИК 6. Опитувальник дослідження рівня депресії (див. додаток 4).

Шкала 6.1. Шкала депресії.

Комп'ютерне програмне забезпечення статистичної обробки отриманих даних. Для статистичного аналізу даних нами було використано комп'ютерне програмне забезпечення STATISTICA 8.0.360. Теоретичним керівництвом для належного використання комп'ютерного програмного забезпечення були видання за авторством *Бабенко В.В., Майбороди Р.Є., Сугакова О.В., Мхитаряна С.В.* [9; 120; 134].

Соціально-демографічні параметри української та польської вибірки. В анкетуванні взяло участь 200 респондентів з України (анонімне анкетування проведено впродовж січня-квітня 2013 р.), 100 респондентів з Республіки Польща (опитування проведено впродовж листопаду – грудня 2013 р.). В опитуванні взяли участь громадяни різного рівня освіти, соціального та майнового статусу. Оскільки дослідження не є соціологічним, а соціально-психологічним, тому структура вибірки наближається до репрезентативної. Ми прагнули у дослідженні охопити головні соціально-демографічні сегменти суспільства.

У дослідженні взяли участь громадяни України та Республіки Польща. Характеристики «української» та «польської» вибірки наводимо нижче.

Опис української вибірки. Серед респондентів 60% – жінки, 40% – чоловіки. Вікові параметри вибірки: 18-22 р. – 32%; 23-34 р. – 24%; 35-55 р. – 36%; більше 56 р. – 8%.

65% опитаних є мешканцями міст та містечок, 13% - мешканцями селищ міського типу, 22% - мешканцями сіл.

83% респондентів є віруючими традиційних конфесій, 16% - мають власне відчуття Бога, 1% - вважають себе атеїстами.

81% опитаних громадян займають виконавські посади, 19% - мають досвід роботи на управлінських посадах.

Рівень доходів опитаних: 38% респондентів мають нерегулярні доходи; 19% респондентів заробляють до 1499 грн. (179\$); 22% отримують до 2499 грн. (180-300\$); 11% – до 3499 грн. (301-420\$); 10% – до 5000 грн. (421-600\$) (див. рис. 1).

В анкетуванні взяли участь 14% – осіб з середньою освітою, 29% – з середньою спеціальною освітою, 32% – з незакінченою вищою освітою, 25% – з вищою освітою (див. рис. 2).

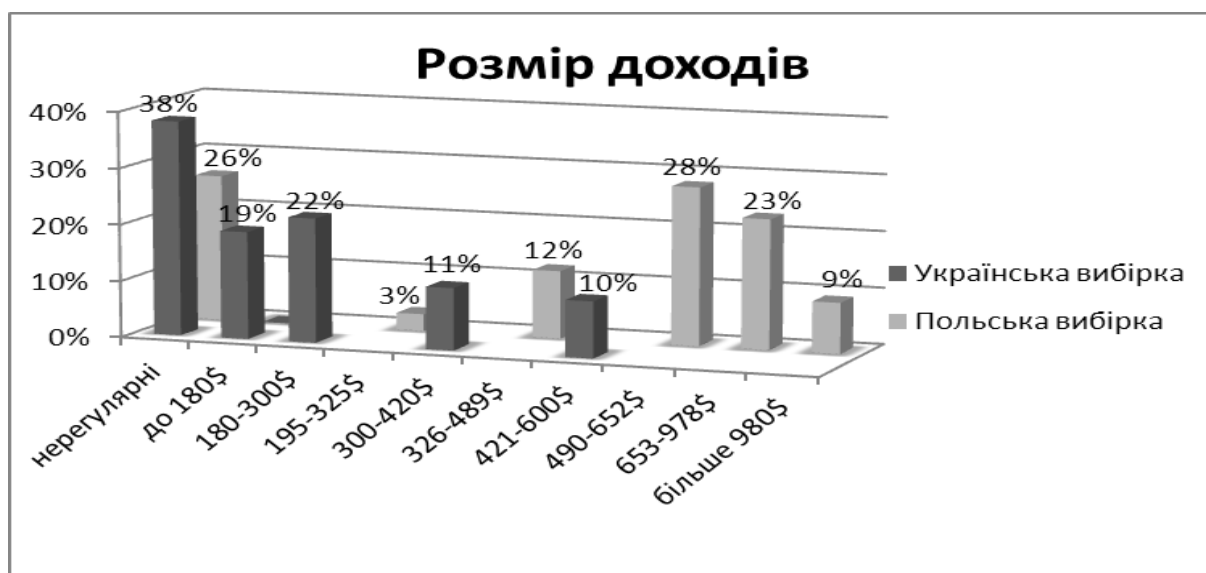

Рис. 1. Розмір місячних доходів респондентів української та польської вибірки (у доларах США згідно курсу валют станом на 2013 р.).

Опис польської вибірки. Серед респондентів 50% – жінки, 50% – чоловіки. Вікові параметри вибірки: 18-22 р. – 21%; 23-34 р. – 19%; 35-55 р. – 60%; більше 56 р. – 0%.

Рівень доходів опитаних: 26% респондентів мають нерегулярні доходи; 3% респондентів заробляють 600-999 zł. (195-325\$); 12% отримують 1000-1499 zł. (326-489\$); 28% – 1500-1999 zł. (490-652\$); 23% – 2000-2999 zł. (653-978\$); 9% - більше 3000 zł. (979\$) (див. рис. 1).

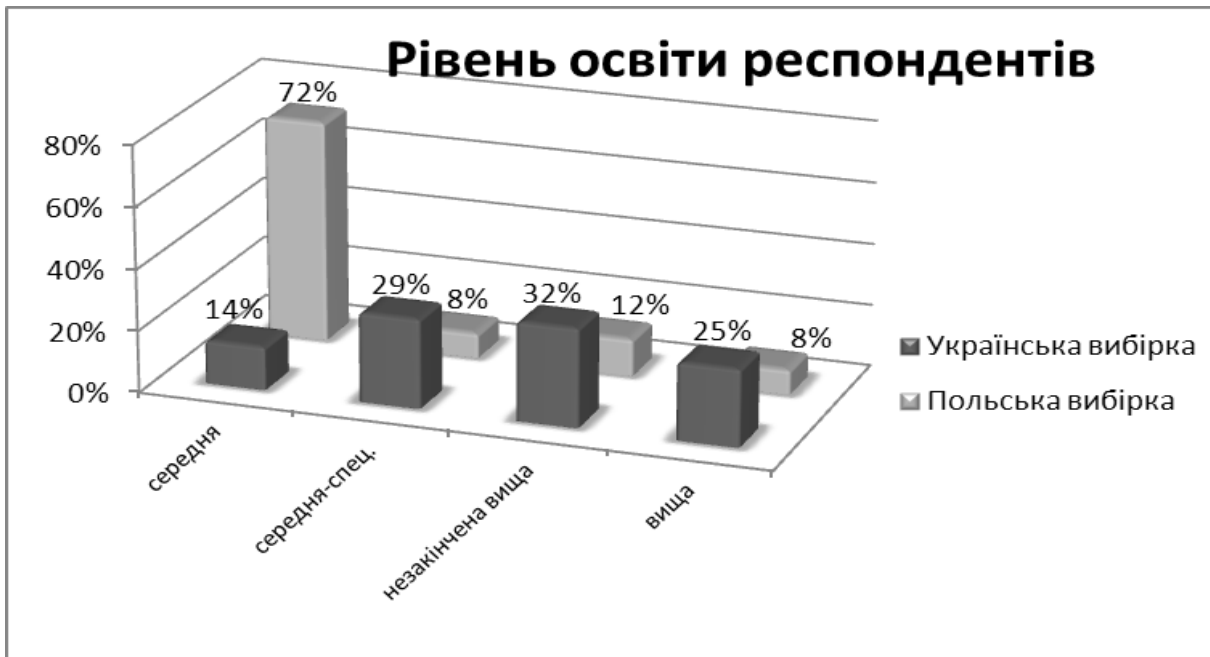

Рис. 2. Рівень освіти респондентів української та польської вибірки.

68% опитаних є мешканцями міст та містечок, 6% - мешканцями селищ міського типу, 26% - мешканцями сіл.

83% респондентів є віруючими традиційних конфесій, 16% - мають власне відчуття Бога, 1% - вважають себе атеїстами.

81% опитаних громадян займають виконавські посади, 19% - посідають управлінські посади.

В анкетуванні взяли участь 72% – осіб з середньою освітою, 8% – з середньою спеціальною освітою, 12% – з незакінченою вищою освітою, 8% – з вищою освітою (див. рис. 2).

У ході аналізу результатів емпіричного дослідження ми прагнули виявити корупціогенні та антикорупціогенні фактори в українській та польській вибірці.

Результати крос-культурного дослідження психологічних проявів політичної корупції

Представлено результати аналізу політико-корупційних тенденцій в масовій свідомості на основі анкетування «української» та «польської» вибірки, яке було проведено впродовж 2012–2013 рр.

Числові результати вказують на те, який відсоток респондентів підтримали твердження. Статистичні результати «української» вибірки подано у двох показниках – для вибірки 100 респондентів, та для вибірки 200 респондентів. Це дає можливість оцінити якою мірою обсяг вибірки вплинув на результати дослідження.

«Патерналістські очікування» серед польських та українських респондентів суттєво не відрізняються. В українській вибірки патерналістські очікування перебувають на рівні – 75%, в польської вибірки на рівні – 73% (див. додаток 3, табл. 3.1).

«Оцінка побутової корупції» в українській вибірки перебуває на рівні – 63%, в польської вибірки – 40,7%. Найсуттєвіше відрізняються результати української та польської вибірки щодо оцінки корупції в закладах освіти, чи в медичних установах (див. додаток 3, табл. 3.2).

77% опитаних поляків заперечили необхідність давання хабарів вчителям освітніх закладів, натомість серед українських респондентів таких виявилось 17%. 83% польських респондентів заперечили необхідність давання хабарів медичним працівникам, а серед українських респондентів таких виявилось 18% (див. рис. 3).

У третини (32%) опитаних українських громадян необхідність давати хабарі спричиняє неприємні відчуття – приниження, сором, роздратування, натомість серед польської вибірки таких виявилась майже половина респондентів (48%).

Жодних емоційних проблем з даванням хабара не виникає в майже третини українських респондентів (27%), серед польських респондентів таких виявилось більш як втричі менше (8%) (див. рис. 4).

Рис. 3. Відсутність хабарництва в освітніх та медичних закладах.

Рис. 4. Сприйняття респондентами необхідності давати хабарі.

«Демократичність-авторитарність корпоративної культури» (корпоративна культура за місцем праці або навчання респондентів). Рівень демократизму корпоративної культури в українській вибірці (55,7%), виявився нижчим ніж в польській вибірці (50,8%) (чим вищий показник, тим вищий рівень авторитарності корпоративної культури).

Отримані результати демонструють (див. додаток 3, табл. 3.3), що трудові відносини респондентів з їх керівництвом (за місцем праці, навчання) далекі від демократично-правових. Керівництво незначною мірою делегує повноваження підлеглим, намагається доволі жорстко контролювати їх діяльність та поведінку (зокрема вербальну).

Рис. 5. Рівень корпоративної свободи працівників

Це проявляється у неможливості працівниками самостійно приймати рішення без узгодження з керівником, у відсутності діалогічних форм комунікації між працівниками та керівництвом, в маніпулятивних формах управління підлеглими, в практиці показових звільнень працівників через суб'єктивні причини (див. рис. 5, рис. 6, рис. 7).

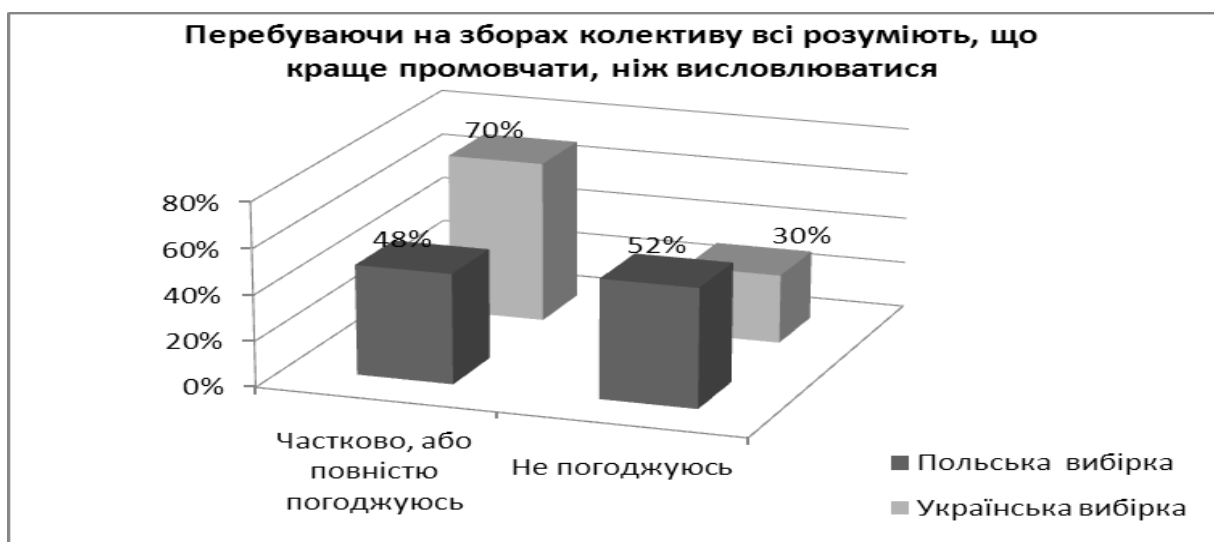

Рис. 6. Рівень корпоративної свободи працівників

Водночас маємо можливість побачити відмінності корпоративної культури в Україні та Польщі. Рівень корпоративної свободи працівників (реальної можливості працівників користуватися на роботі усіма законними правами та повноваженнями згідно посадових інструкцій) в Польщі є ~~відносно вищим, ніж в Україні~~

Рис. 7. Бюрократично-психологічні бар'єри корпоративної культури

Зокрема, частка респондентів, які підтвердили можливість самостійно приймати рішення щодо питань, які належать до їх компетенції без погодження з керівництвом у Польщі (33%) є більш як у двічі вищою, ніж в Україні (15%) (див. рис.5).

Рис. 8. Бюрократично-психологічні бар'єри корпоративної культури

Майже у двічі вищою є частка польських респондентів (52%), у порівнянні з українськими респондентами (30%), які вважають, що на зборах колективу доречно публічно висловлювати свою позицію. Респондентів, які вважають, що краще промовчати (оскільки, все одно буде так, як хоче керівництво) серед польських респондентів виявилось 48%, а серед українських – 70% (див. рис.6).

Рис. 9. Бюрократично-психологічні бар'єри корпоративної культури

Виявлено різний рівень бюрократизму в корпоративному управлінні. Зокрема, 83% українських респондентів вказали, що їх керівники (за місцем праці, або навчання) в процесі управління не спілкуються з ними безпосередньо, а контактують здебільшого з «наближеними» до них особами (своїми формальними заступниками, або неформальними фаворитами). Серед польської вибірки частка таких респондентів виявилась майже в двічі меншою – 45% (див. рис.7). До маніпулятивних управлінських технологій вдаються більшою мірою українські керівників (підтвердили 75% українських респондентів) у порівнянні з польськими управлінцями (підтвердили 64% польських респондентів) (див. рис. 8).

Більш позитивними для української у порівнянні з польською вибіркою виявилися результати оцінки респондентами ставлення керівників до компетентності співробітників. 92% українських респондентів підтвердили тезу про те, що «Керівник цінує компетентність співробітників, часто радиться зі співробітниками щодо питань, в яких вони є спеціалістами». Серед польських респондентів таких виявилось 79%.

«Оцінка службової корупціогенності» перебуває в українській вибірці на більш високому рівні (65%), ніж в польській вибірці (45%) (див. додаток 3, табл. 3.4).

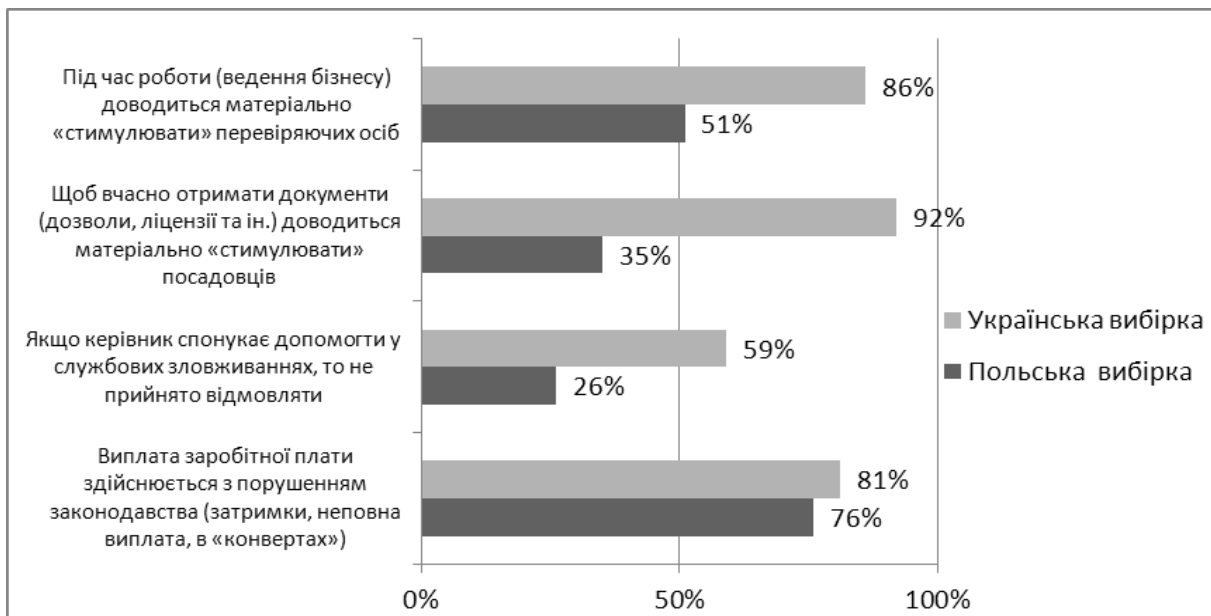

Рис.10. Відсоток респондентів, що ствердно відповіли, оцінюючи прояви службової корупції

Найбільш відмінними виявились результати службової корупціогенності в дозвільній системі. 8% українських респондентів констатують можливість безпроблемного отримання різного плану документів (дозволів, ліцензій і т.п.), натомість серед польських респондентів таких виявилось у вісім разів більше – 65%. Удвічі більше виявилось українських респондентів (59%) у порівнянні з польськими (26%), що готові допомогти керівнику у службових зловживаннях (див. рис.10).

Отримано оцінку респондентами причин службової корупції (див. рис.11).

Домінуючими у службових зловживаннях для обох вибірок виявився «аморальний приклад найвищих державних посадовців» (українська вибірка – 19% респондентів, польська вибірка – 26% респондентів).

Для польської вибірки найбільш вагомими виявились так звані *соціальні причини* службової корупції: 21% – «аморальність безпосереднього керівництва»; 14% – «загальна для суспільства неповага до законів».

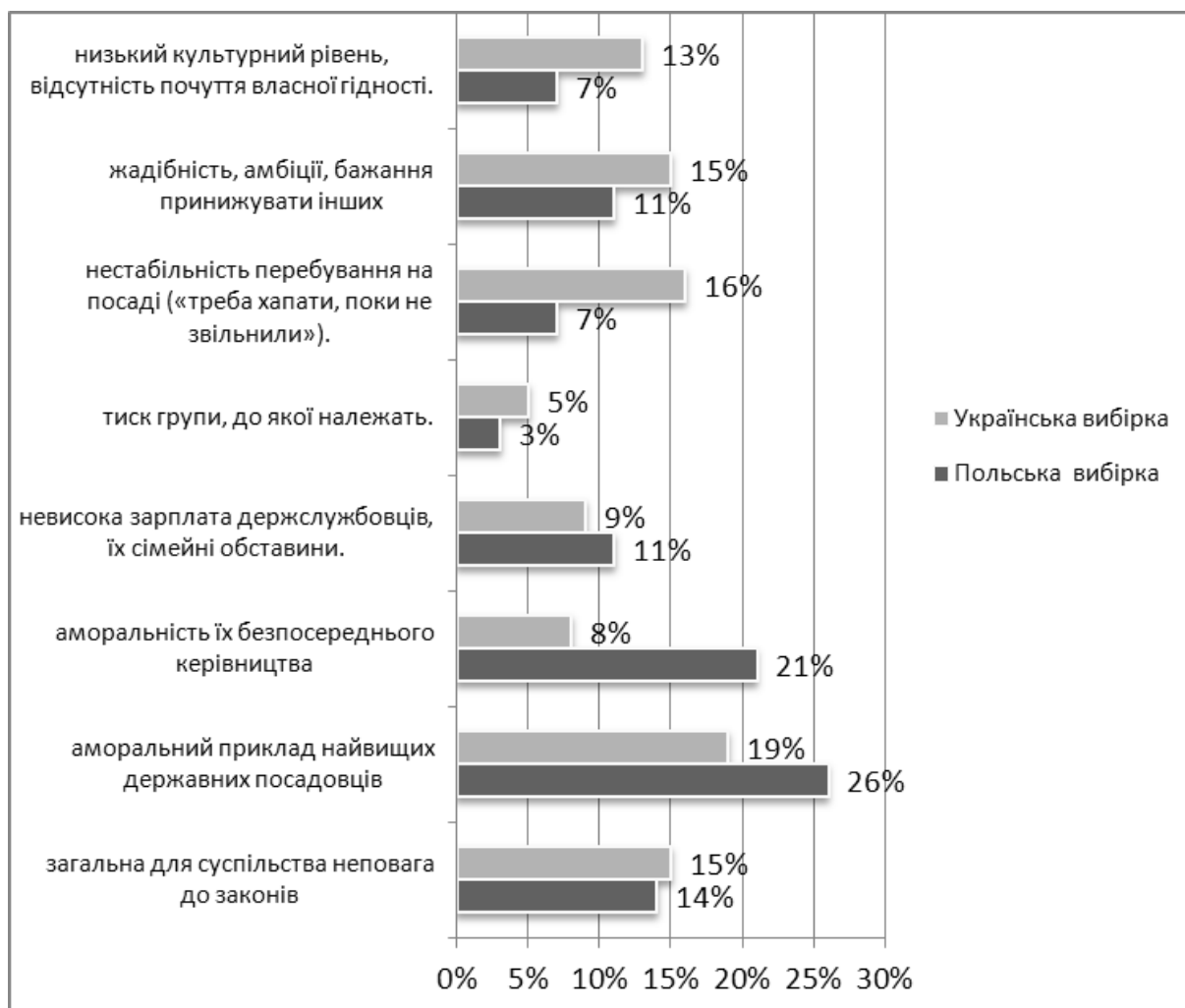

Рис. 11. Причини, що на думку респондентів породжують службову корупцію.

Для української вибірки крім «соціальних» причин, на думку респондентів, вагомими причинами службової корупції є:
 а) *ситуативні причини*: 16% - «нестабільність перебування на

посаді»; б) *індивідуально-психологічні причини*: 15% – «жадібність, амбіції, бажання принижувати інших», 13% – «низький культурний рівень, відсутність почуття власної гідності» [119, с. 214-215].

Найменш вагомими причинами службової корупції для української та польської вибірок виявились «тиск групи, до якої належать» (див. рис.11).

«Оцінка виборчої корупціогенності» виявилась майже тотожною в рамках української та польської вибірок (див. додаток 3, табл. 3.5): 34% – оцінка виборчої корупції українською вибіркою; 33% – оцінка виборчої корупції польською вибіркою.

Попри схожість загальних показників, у двох вибірках виявлено певні відмінності щодо окремих тверджень. Зокрема, 21% польських респондентів оцінює передвиборче «благодійництво» кандидатів у депутати як «вчинок, що вартий поваги», а серед українських респондентів частка таких виявилась втричі меншою – 6% (див. рис. 12).

Рис. 12. Оцінка респондентами «благодійництва» кандидатів у депутати

Також виявлено різну частку політично «байдужих» в загальній масі вибірки. Серед українських респондентів 30% констатували готовність «продати» свій голос під час виборів,

серед польських таких виявилось 20%. Аналогічно серед українських респондентів виявлено більший відсоток тих, яким «байдуже», що їх волевиявлення на виборах буде спотворене: 20% – українських, 13% – польських респондентів. Зазначені електоральні показники можуть стати ресурсом, яким можна маніпулювати під час виборчих кампаній.

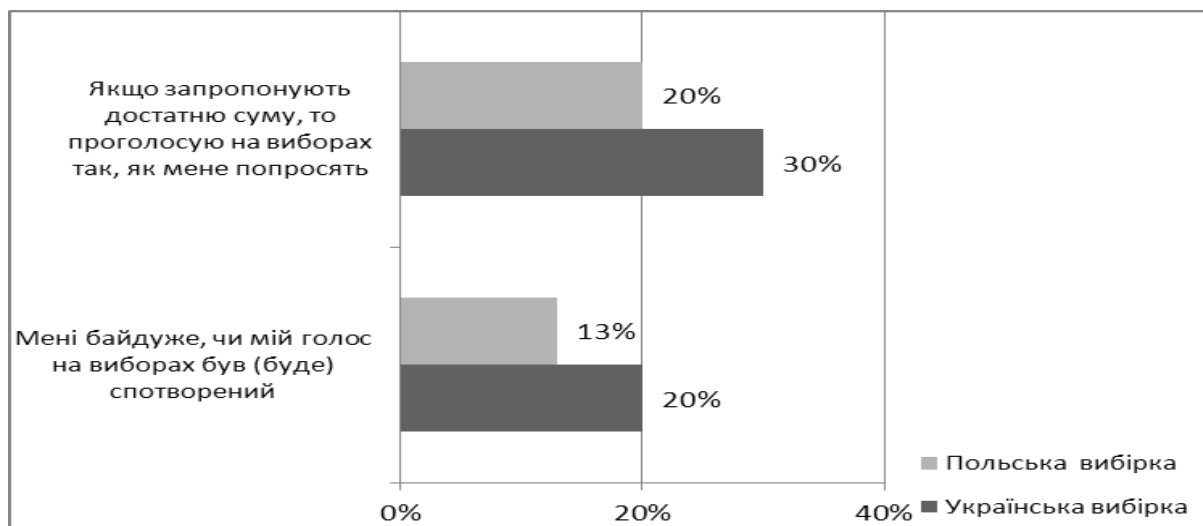

Рис. 13. Частка респондентів, що готова толерувати виборчу корупцію

«Оцінка владної корупціогенності». Українські респонденти оцінили рівень владної корупціогенності на рівні 68%. Для польської вибірки таких узагальнених результатів не встановлено (див. додаток 3, табл. 3.6).

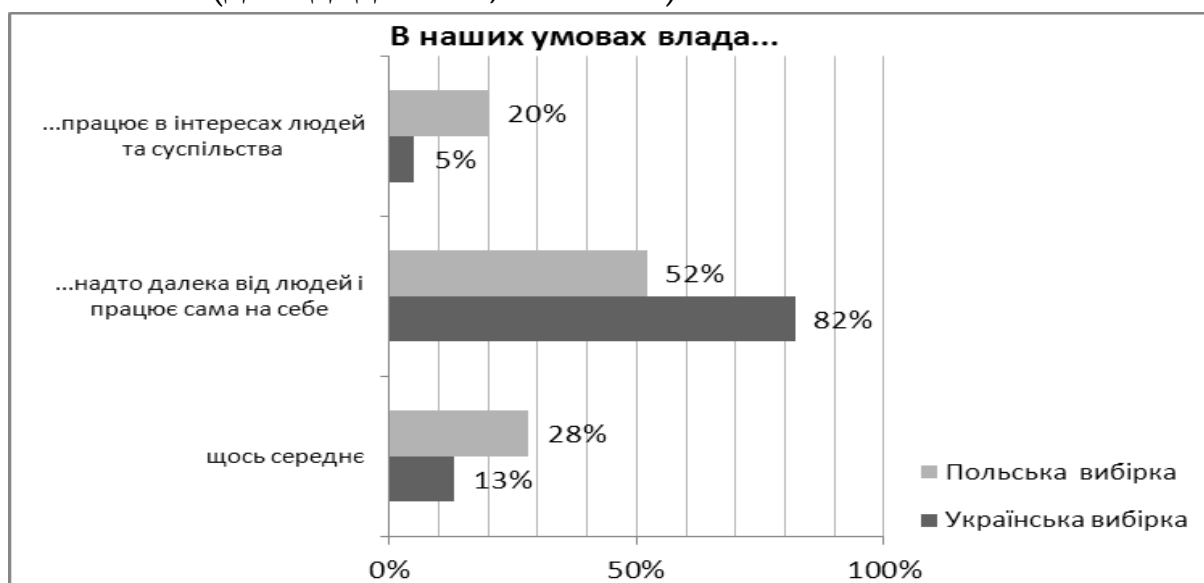

Рис. 14. Оцінка респондентами інтересів, на які скеровані зусилля влади

Інститут парламентаризму і в Україні, і в Польщі в оцінках респондентів у сучасних реаліях не відображає інтересів громадян та держави, а фінансово-промислових груп. До такої оцінки схиляються більше 90% як польських, так і українських респондентів.

Рис. 15. Оцінка українськими респондентами законності рішень влади.

Високий рівень недовіри громадян до державних інститутів. 68% польських опитаних сприймають прокуратуру та суди як караючу силу. Цей показник ще вищий для українських респондентів – 95%. Є відмінності в оцінці скерованості політики чинної влади в досягненні європейських стандартів життя. Частка українських респондентів, що сприймають дії влади для досягнення європейських стандартів життя (33%) є вдвічі нижчою ніж серед польських опитаних (57%) (див. рис. 16).

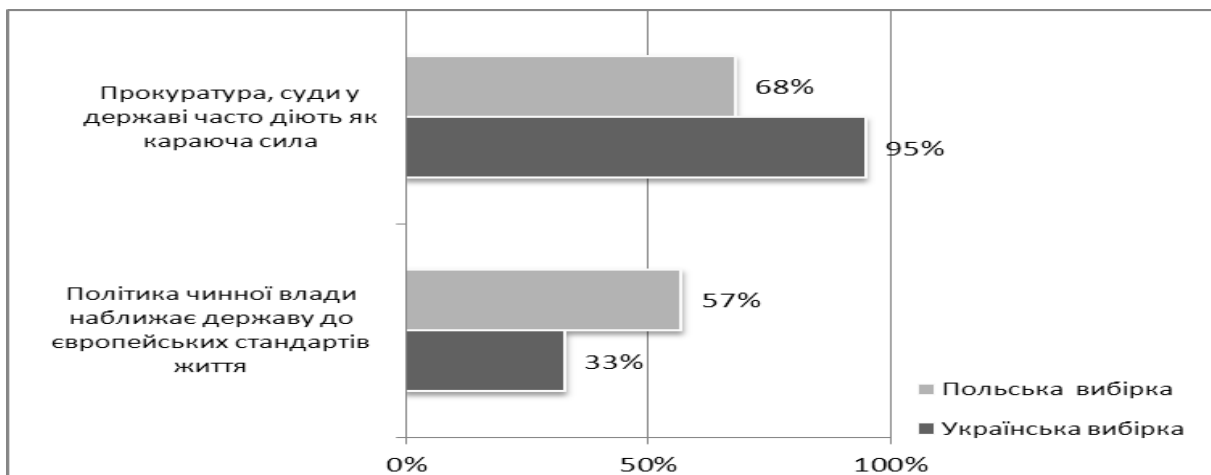

Рис. 16. Оцінка респондентами діяльності владних інститутів

«Оцінка стану корупції в суспільстві». Низка питань анкети розкривають те, як респонденти оцінюють стан корупції в суспільстві, ідентифікують причини її походження, чи прогнозують респонденти її зменшення у досяжній перспективі (див. додаток 3, табл. 3.7).

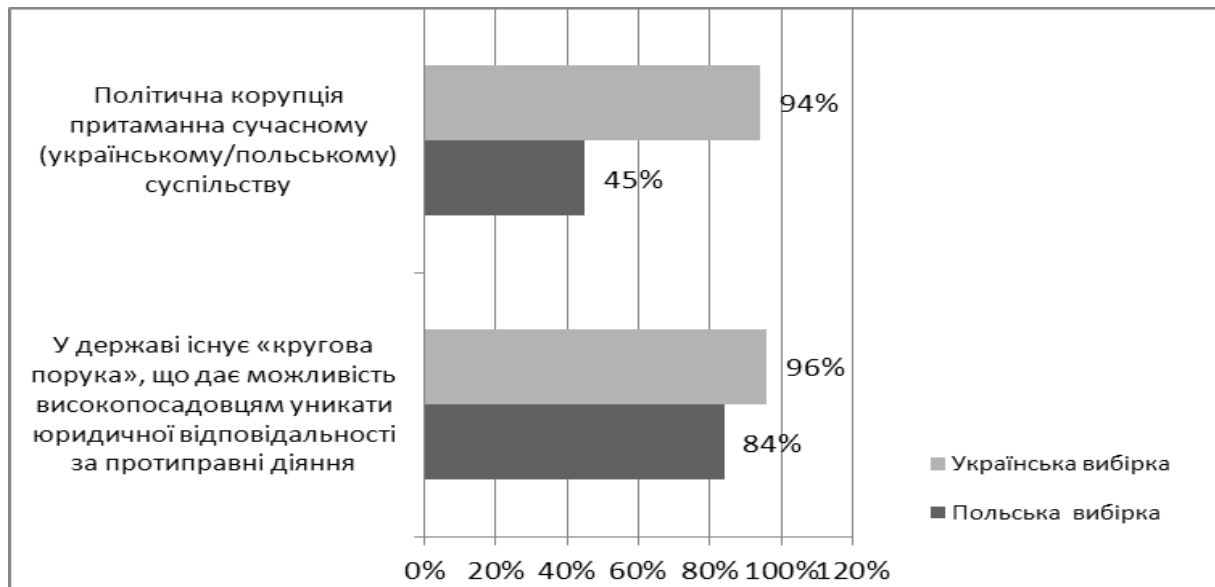

Рис. 17. Частка респондентів, що констатували прояви владної корупції

94% респондентів з української вибірки погодилися, що політична корупція притаманна сучасному українському суспільству. Частка польських респондентів, котрі вважають, що політична корупція притаманна сучасному польському суспільству виявилась вдвічі меншою – 45%. Водночас 96% респондентів з української вибірки погодилися, що в сучасному українському суспільстві існує «кругова порука», котра дає високопосадовцям можливість уникати юридичної відповідальності за протиправні діяння. Частка польських респондентів, котрі ствердили присутність «кругової поруки» в польському суспільстві, виявилась на рівні 84% (див. рис. 17).

Важливо знати, як респонденти оцінюють рівень корумпованості різних сфер суспільства (див. рис. 18).

Українські громадяни (що взяли участь в анкетуванні) схильні ідентифікувати найбільш розвинуту корупцію з «владним» (34% респондентів) та «посадовим» (28%

респондентів) рівнями. Найбільша частка польських респондентів ідентифікують корупцію з «посадовим» (25% опитаних) та «службовим» (22% опитаних) рівнями (див. рис. 18) [93, с. 80-82].

Рис. 18. Рівні, на яких корупція найбільш розвинута

«Ідеологічні орієнтири». Отримано результати стосовно ідеологічних орієнтирів респондентів, зокрема, щодо власності, комуністичної ідеології (див. рис.19, 20).

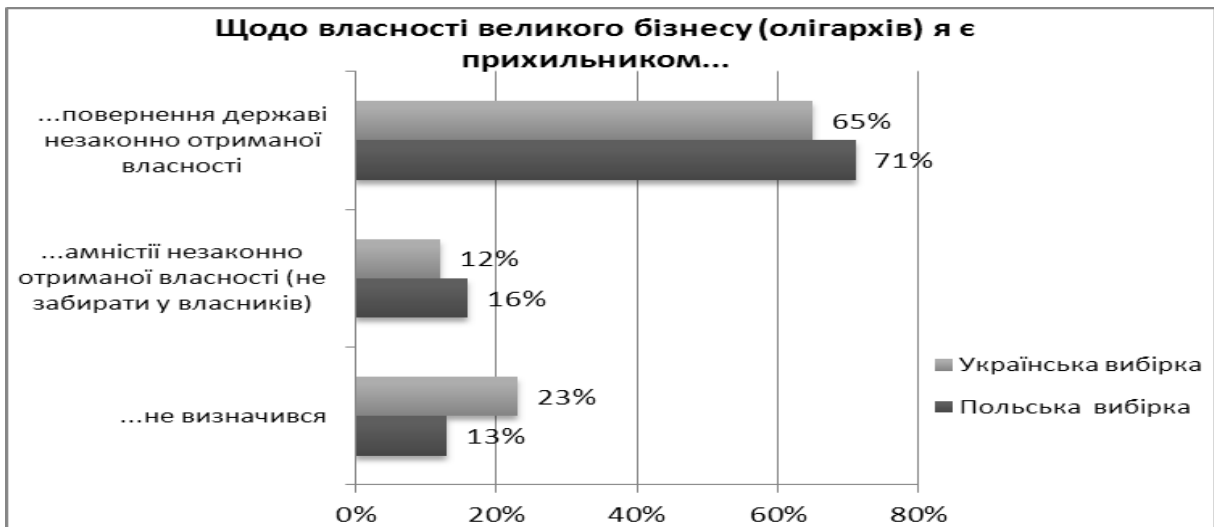

Рис. 19. Ідеологічні орієнтири респондентів

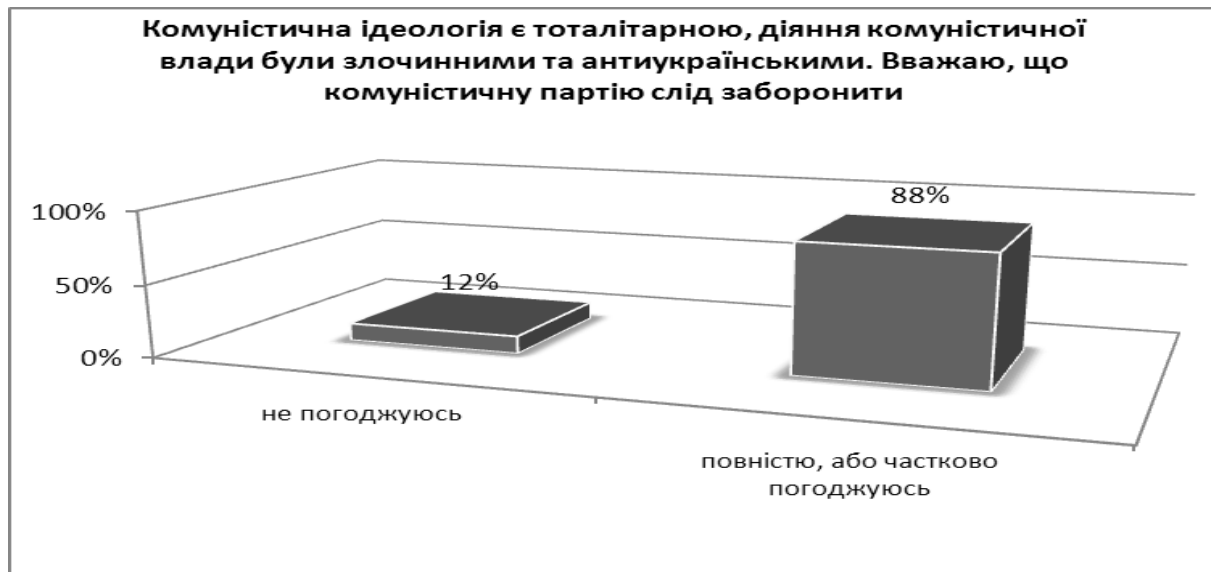

Рис. 20. Ідеологічні орієнтири респондентів української вибірки

«Громадська активність». Нами отримано дані стосовно громадської, партійної та виборчої активності респондентів (див. рис.21).

Рис. 21. Громадська активність

«Способи ухвалення рішень». Представлено результати анкетування щодо способів ухвалення рішень респондентами обох вибірок (див. додаток 3, табл. 3.8). Для респондентів української вибірки більш притаманно перед прийняттям

рішень дослухатися до думки інших людей, друзів (54%, 83%). Більша частка (71%) респондентів польської вибірки схильні одноосібно приймати рішення (див. рис. 22).

Рис. 22. Відсоток респондентів, що частково та повністю погодилися з твердженнями

Більший відсоток респондентів польської вибірки (52%) ствердили, що можна довіряти офіційним відомостям про депутатів, партії, а отже приймати рішення, опираючись на документальні дані. Натомість 93% респондентів української вибірки не довіряють офіційним відомостям, оскільки вважають, що вони не відображають реалій.

Завбачливість (прогностичні задатки). Отримано також результати оцінки респондентами своєї особистої здатності передбачати майбутні події. Обидві вибірки продемонстрували близькі за значенням результати: рівень завбачливості по

польській вибірці – 61,4%, по українській вибірці – 57,5% (див. додаток 3, табл. 3.9).

Попри схожість загальних результатів (див. рис. 23), все ж в українських респондентів вищі результати, що засвідчують більш ірраціональне ставлення до майбутнього.

Рис. 23. Оцінка респондентами власної спроможності прогнозувати, передбачати майбутні події

Зокрема, більший відсоток українських респондентів покладаються не на розум, а на інтуїцію, чуття в оцінці майбутнього (79% українських, 65% польських респондентів). Більший відсоток українських респондентів потрапляли у такі ситуації, про які не сподівалися (92% українських, 65% польських респондентів). Значно вищий відсоток українських респондентів стверджують, що важко передбачити майбутню поведінку політиків (89% українських, 65% польських респондентів). Це може бути зумовлено, з одного боку, більшою невизначеністю вітчизняних соціальних реалій, а, з другого боку, менш розвинутими аналітично-прогностичними задатками респондентів.

Слід мати на увазі, що в українській вибірці (дивись демографічно-соціальні параметри вибірок; рис. 2) більший відсоток людей, котрі мають незакінчену вищу та повну вищу освіту, а тому мали б мати більш розвинуту рису інтелекту – завбачливість. Однак результати констатують протилежні характеристики за цим критерієм.

«Мотиваційна спрямованість». Маємо можливість оцінити особливості професійної та мотиваційної спрямованості респондентів обох вибірок (див. рис. 24).

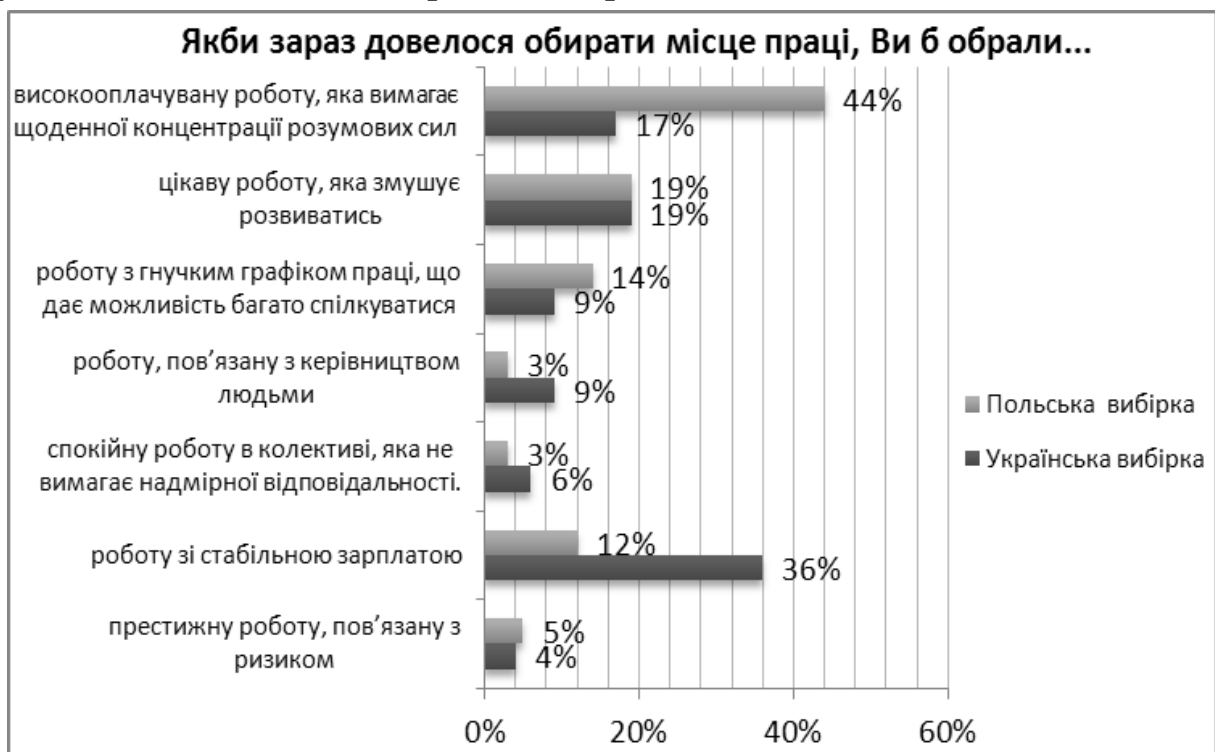

Рис. 24. Професійна спрямованість респондентів

36% респондентів української вибірки прагнуть знайти роботу з стабільною зарплатою. Частка респондентів польської вибірки з таким прагненням виявилась у тричі меншою – 12%. Натомість найбільший відсоток респондентів польської вибірки спрямовані на пошук «високооплачуваної роботи, яка вимагає щоденної концентрації розумових сил» (44%). Частка респондентів української вибірки з такою професійною спрямованістю значно менша – 17%.

Аналізуючи мотиваційну спрямованість респондентів обох вибірок (див. рис. 25), є підстави констатувати відносну їх схожість. Найбільша частка респондентів двох вибірок спрямовані на започаткування власного бізнесу та придбання житла, автомобіля і т.п. (сумарно 86% польських, 60% українських респондентів). Водночас значно більша частка українських респондентів націлені на здобуття престижної освіти (13% українських, 5% польських респондентів) та оздоровлення (14% українських, 1% польських респондентів).

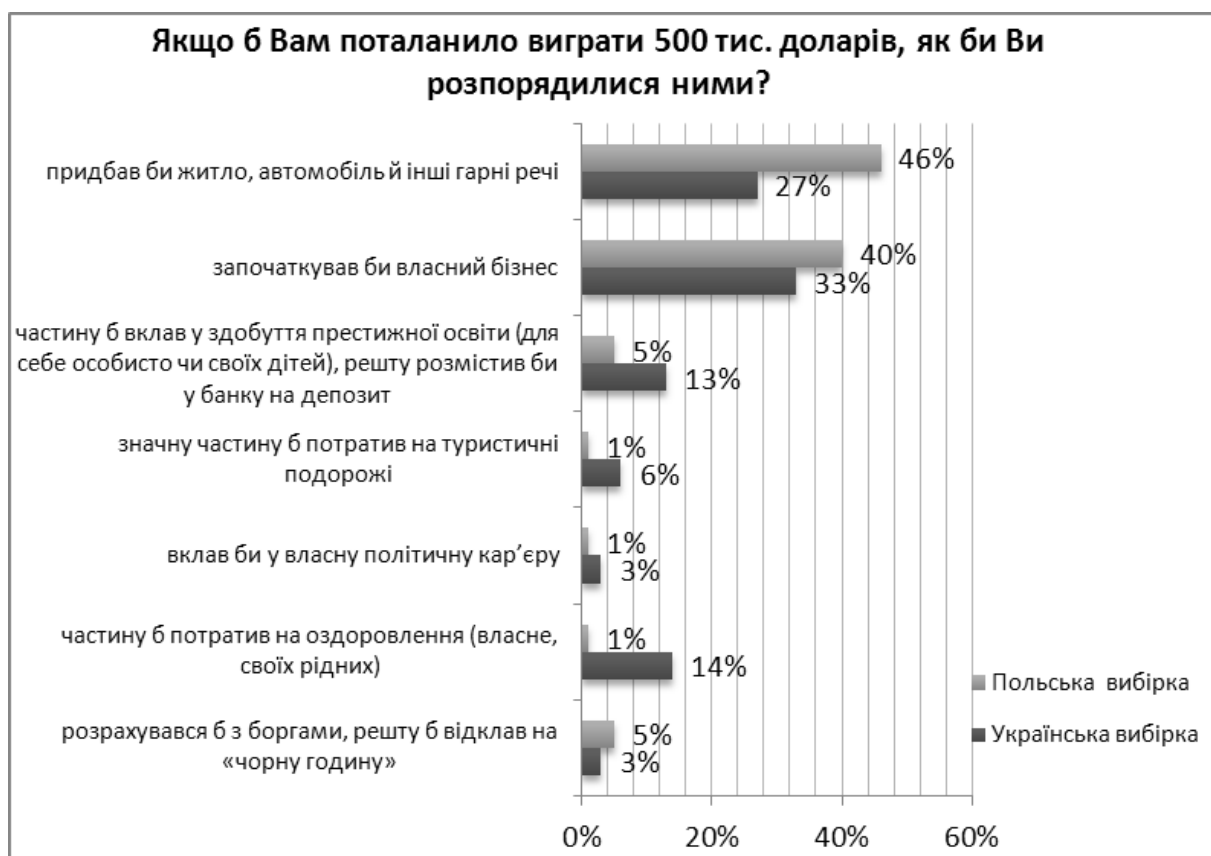

Рис. 25. Мотиваційна спрямованість респондентів

«Самототалітаризм». Узагальнені результати обох вибірок за шкалою «самототалітаризм» не надто відрізняються: українська вибірка – 40%, польська вибірка 37,8% (див. додаток 3, табл. 3.10).

Водночас порівняльна оцінка результатів двох вибірок (див. рис. 26) щодо конкретних тверджень розкриває низку відмінностей. Переважаюча більшість (75%) українських

респондентів ствердила, що їх поведінка має відповідати очікуванням оточуючих, частка таких респондентів у польській вибірці втричі менша – 27%. Подібним чином для значної частини (57%) респондентів української вибірки характерно некритично оцінювати правоту керівників («керівник завжди правий»), серед польських респондентів таких виявилось у чотири рази менше – 15%. Для значної частини (60%) українських респондентів притаманно оцінювати себе (власну ідентичність) у контексті ідентичності чинної влади («люди заслуговують на ту владу, яку мають»), натомість частка польських респондентів з такими установками у двічі менша – 33%. Спостерігаємо також більший відсоток (61%) респондентів в українській вибірці, котрі обирають за краще «погану владу, ніж безладдя»; польських респондентів, котрі такої ж думки – 52%.

Рис. 26. Відсоток респондентів, що відповіли ствердно на тези шкали «самототалітаризм»

Названі кількісні результати виявляють тенденцію до психологічного «підлаштування» значної частини українських респондентів до влади у будь-якій якості: влади керівника, влади більшості, чинної влади, корумпованої влади. Такі соціальні установки не передбачають активності людини (громадянина) для того, щоб певним чином вплинути на якість влади, щоб змусити владних суб'єктів рахуватися з їх вимогами та інтересами.

До вказаних пристосовницьких психологічних особливостей значної частини респондентів української вибірки слід додати налаштованість на «зовнішні» атрибути влади, владної ролі: двічі більшою є частка респондентів української вибірки (32%) у порівнянні з польською вибіркою (15%), для котрих джерелом авторитету керівника є демонстративне володіння предметами престижу (автомобіль, дорогі речі, одяг). У даному випадку інші неочевидні джерела авторитету (влади, керівників) – розум, рівень професіоналізму, життєвий чи професійний досвід, моральні якості і т.ін. на третину респондентів не справляють помітного впливу, оскільки ними враховуються лише очевидні, матеріальні свідчення лідерства.

Значний розрив між результатами двох вибірок бачимо щодо здатності вибачати: «Якщо вдарять по лівій щоці, то підставляю праву». Частка респондентів у польській вибірці, котрі готові вибачати склала 77%, натомість серед української вибірки – 16%. Можемо інтерпретувати ці результати таким чином: мазохістська установка значної частини українських респондентів, що змушує їх коритися владним суб'єктам (стратегія уникнення у конфліктах «по вертикалі») компенсується у садистській налаштованості до людей, котрі не є на владних ролях (агресивна стратегія у конфліктах «по горизонталі»).

Сприйняття аморальності в діловій сфері. Отримано оцінку сприйняття респондентами обох вибірок аморальних стратегій в

діловій сфері. Рівень результатів української вибірки по цій шкалі виявився вищим (48%), ніж польської – 42% (див. додаток 3, табл. 3.11).

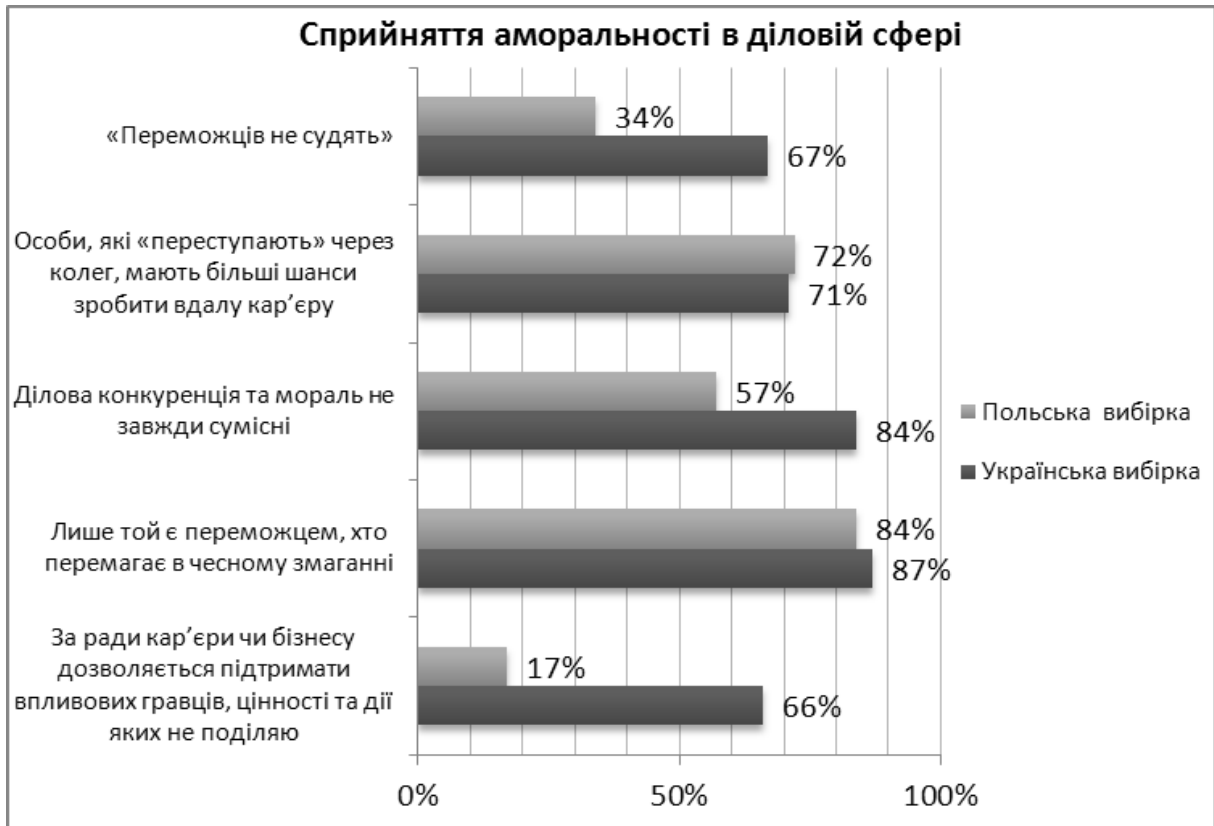

Рис. 27. Позитивне сприйняття аморальних стратегій в діловій сфері

Суттєво відмінним виявилось сприйняття респондентів обох вибірок низки сентенцій. Твердження «переможців не судять» позитивно сприйняли 67% українських респондентів, а польських у двічі менше – 34%. Твердження «ділова конкуренція та мораль не завжди сумісні» позитивно сприйняли 84% українських респондентів, а польських 57%.

Твердження «за ради кар'єри чи бізнесу дозволяється підтримати впливових гравців, цінності та дії яких не поділяю» позитивно сприйняли 66% українських, і лише 17% польських респондентів (див. рис. 27).

Таким чином, більша частка українських респондентів (ніж польських) оцінює аморальні стратегії як прийнятну форму поведінки в діловій сфері.

Соціальний оптимізм. Узагальнені результати обох вибірок за шкалою «соціальний оптимізм» не надто відрізняються: українська вибірка – 64%, польська вибірка 65% (див. додаток 3, табл. 3.12).

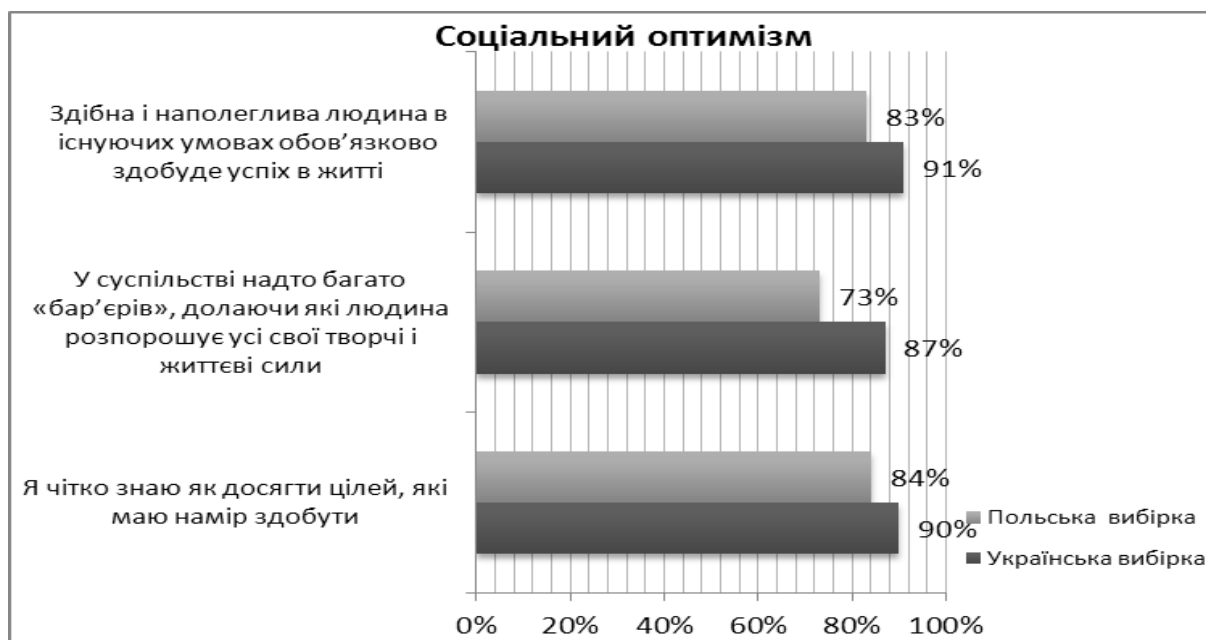

Рис. 28. Частка респондентів, які ствердно висловилися щодо сентенцій шкали «соціальний оптимізм»

Серед українських респондентів виявилась більша частка (87%) тих, які вважають, що «у суспільстві надто багато бар'єрів, долаючи які людина розпоршує усі свої творчі і життєві сили», у польській вибірці таких є 73% (див. рис. 28).

Макіавеллізм (див. додаток 4). Узагальнені результати обох вибірок за шкалою «макіавеллізм» (властивості особистості) не надто відрізняються: українська вибірка (38,17 балів) – 47%, польська вибірка (39,32 балів) – 50%. Ці показники, згідно інтерпретативної шкали методики, для української вибірки відповідають рівню прояву макіавеллізму «вище середнього», а для польської – рівень «високий» [56].

Морально-етична відповідальність (див. Додаток 4). Узагальнені результати обох вибірок відповідають «середньому» рівню морально-етичної відповідальності, Водночас результати української вибірки за шкалою «морально-етична

відповідальність» виявились нижчими (8,82 балів) – 32%, ніж польської вибірки (11,32 балів) – 45% [144].

Консерватизм-радикалізм (Тест 16 PF Кеттелла). Узагальнені результати обох вибірок за шкалою «консерватизм-радикалізм» не надто відрізняються: українська вибірка (5,1 балів) – 51%, польська вибірка (4,78 балів) – 47,8%.

Самоповага. Методика «Тест-питальник самоствавлення» Століна, Пантелєєва (див. Додаток 4). Згідно з інтерпретативною шкалою методики, рівень самоповаги, як особистісної якості, в обох вибірках відповідає рівню «ознака виражена» (значення результатів: 50%-74% – ознака виражена). Узагальнені результати обох вибірок за шкалою «самоповага» не надто відрізняються: українська вибірка (8,4 балів) – 56%, польська вибірка (7,8 балів) – 52% [180].

Самовпевненість. Методика «Тест-питальник самоствавлення» Століна, Пантелєєва (див. додаток 4). Згідно з інтерпретативною шкалою методики, рівень самовпевненості, як особистісної якості, в обох вибірках відповідає рівню «ознака виражена» (значення результатів: 50%-74% - ознака виражена). Узагальнені результати обох вибірок за шкалою «самоповага» не надто відрізняються: українська вибірка (4,8 балів) – 60%, польська вибірка (4,4 балів) – 55% [180].

Депресія (див. додаток 4). Отримано узагальнену оцінку рівня депресії в рамках української вибірки – 33,8 балів (36%), що інтерпретується як стан без депресії [160].

Отримавши названі вище результати важливо зрозуміти, які психологічні наслідки на респондентів спричиняє соціальна реальність, у котрій вони перебувають. На рис. 29 представлено для порівняння соціально-психологічні характеристики української та польської вибірок.

Анкетування виявило особливо значний розрив між вибірками у рівні морально-етичної відповідальності: показники в українській вибірці на 13% нижчі за показники польської

вибірки: ймовірно вища корумпованість українського суспільства більшою мірою нівелює моральні обмеження пересічної людини, нав'язує думку, що зловживання є «нормою» життя.

Рис. 29. Соціально-психологічні характеристики української та польської вибірок

Для української вибірки (48%) є більш характерно, ніж для польської (42%) сприймати аморальність як прийнятну форму поведінки у діловій сфері.

Високими для обох вибірок виявились показники за критерієм «патерналістські очікування» (73–75%): респонденти залежні значною мірою від влади чи свого керівництва, не від самих себе та власних зусиль. Така психологічна налаштованість є наслідком надмірно великих повноважень суб'єктів управління (керівників, влади) порівняно з незахищеністю, обмеженістю

ресурсів підлеглих. Патерналізм породжує соціальний інфантилізм, безвідповідальність, низьку ініціативність громадян.

Результати порівняльного аналізу

Нами отримано результати порівняльного аналізу за критерієм Стюдента, що виявляють статистично значущі відмінності середніх значень низки ознак у двох генеральних сукупностях вибірок (української та польської). У Додатку 5 подано таблицю результатів (див. додаток 5, табл. 5.1) та графіки порівняльного аналізу за ознаками: «оцінка побутової корупціогенності», «демократизм-авторитаризм корпоративної культури», «оцінка службової корупціогенності», «сприйняття аморальності в діловій сфері», «рівень морально-етичної відповідальності», «самовпевненість».

1. За ознакою «оцінка побутової корупціогенності» середні значення в українській вибірці ($t=8,67$; $p \leq 0,00$) отримали статистично вищі результати ніж в польській вибірці ($t=6,67$; $p \leq 0,00$) (див. додаток 5, рис. 5.1).

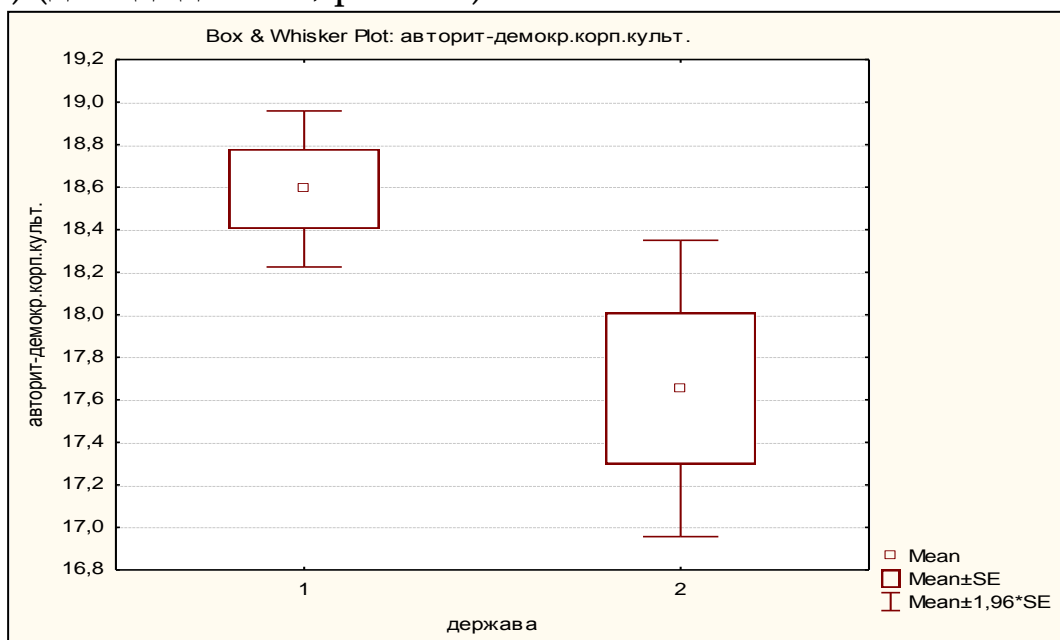

Рис. 30. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури»

2. За ознакою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» середні значення в українській вибірці ($t=18,59$; $p\leq 0,01$) отримали вищі результати ніж в польській вибірці ($t=17,65$; $p\leq 0,01$) (див. рис. 30). Корпоративна культура є більш авторитарною в українських реаліях, ніж в польських.

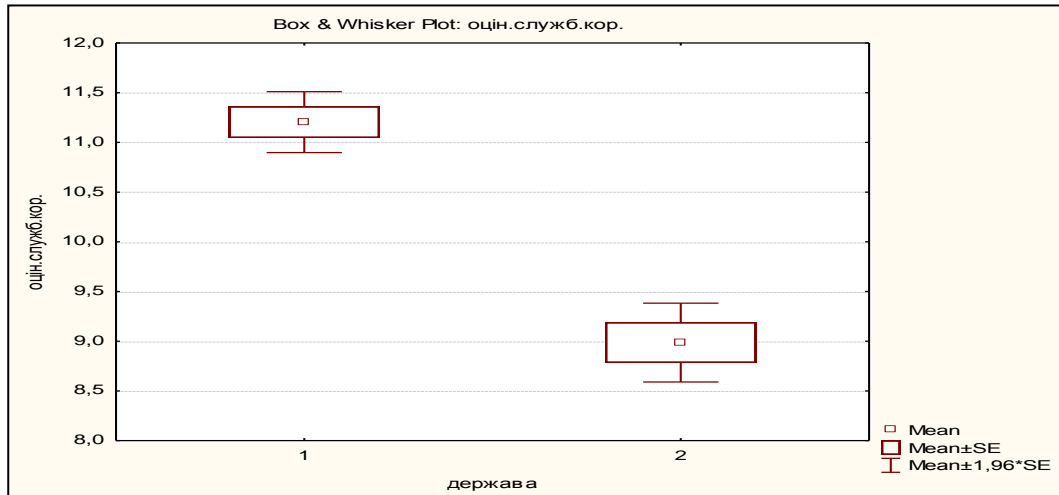

Рис. 31. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «оцінка службової корупціогенності»

3. За ознакою «оцінка службової корупціогенності» середні значення в українській вибірці ($t=11,20$; $p\leq 0,00$) отримали вищі результати ніж в польській вибірці ($t=8,99$; $p\leq 0,00$) (див. рис. 31). Службова корупціогенність є вищою в українських реаліях, ніж в польських.

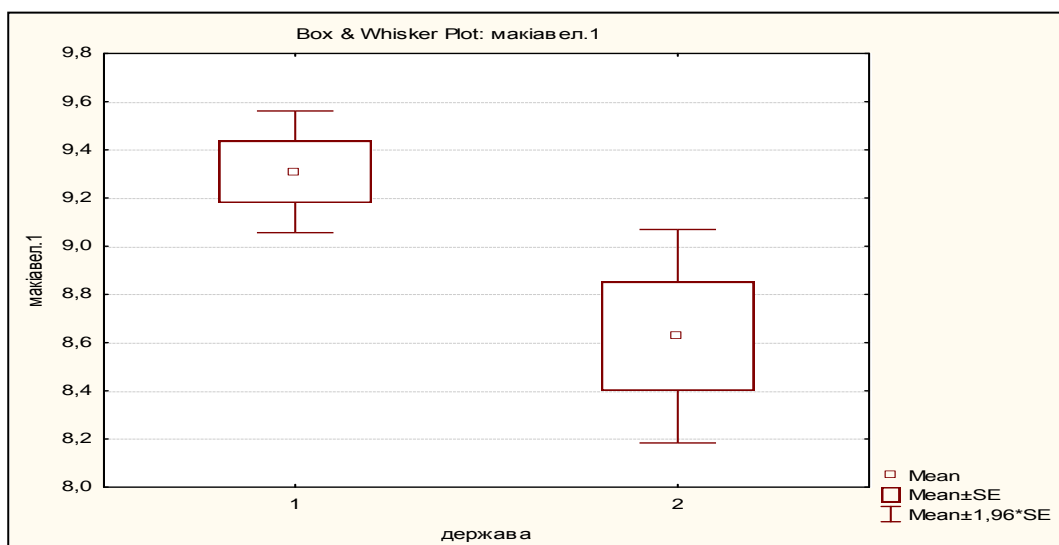

Рис. 32. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «Сприйняття аморальності в діловій сфері» (макіавеллізм 1)

4. За ознакою «сприйняття аморальності в діловій сфері» середні значення в українській вибірці ($t=9,30$; $p\leq 0,006$) отримали вищі результати ніж в польській вибірці ($t=8,63$; $p\leq 0,007$) (див. рис. 32). Схильність до аморальності в діловій сфері є вищою в українських реаліях, ніж в польських [93, с. 80-82].

5. За ознакою «рівень морально-етичної відповідальності» середні значення в польській вибірці ($t=11,32$, $p\leq 0,00$) отримали вищі результати ніж українській в вибірці ($t=8,83$, $p\leq 0,00$) (див. рис. 33).

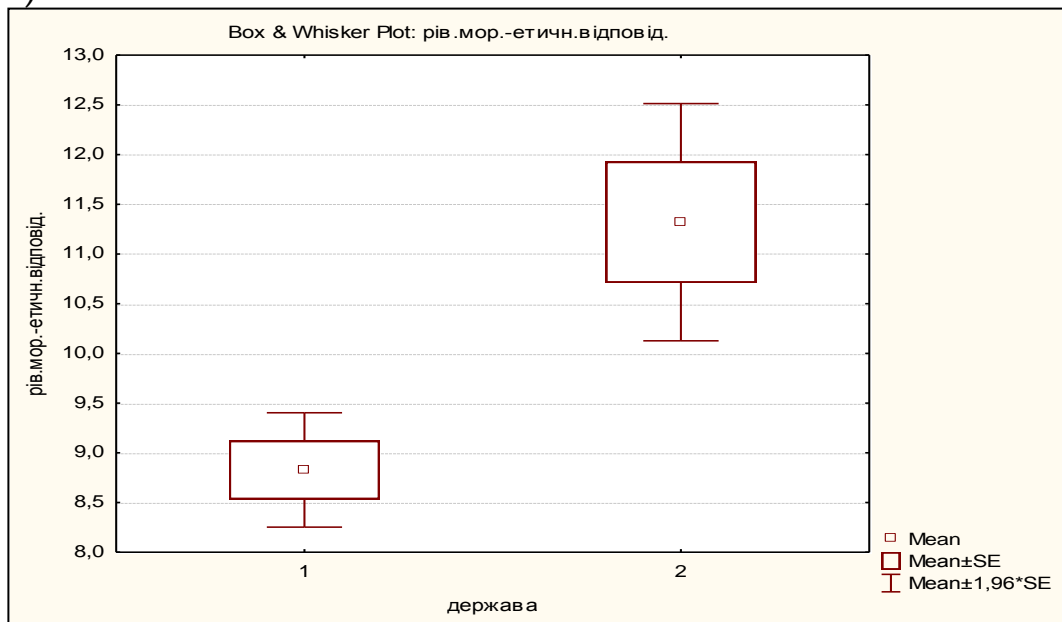

Рис. 33. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «рівень морально-етична відповідальність»

6. За ознакою «самовпевненість» середні значення в українській вибірці ($t=4,85$, $p\leq 0,048$) отримали вищі результати ніж в польській вибірці ($t=4,43$, $p\leq 0,048$) (див. додаток 5, рис. 5.6).

Отже, за результатами порівняльного аналізу ми отримали статистично значущі відмінності середніх значень соціальних та індивідуально-психологічних корупціогенних чинників обох вибірок.

Середні значення соціальних корупціогенних чинників в українських реаліях є вищими ніж у польських реаліях. Респонденти української вибірки вищою мірою ніж

респонденти польської вибірки оцінили рівень побутової та службової корупціогенності.

Середні значення індивідуально-психологічних корупціогенних чинників в українських реаліях є вищими ніж у польських реаліях. Українські респонденти виявили вищий рівень сприйнятливості аморальних практик у діловій сфері. Рівень морально-етичної відповідальності у респондентів української вибірки виявився нижчим ніж в респондентів польської вибірки.

Для респондентів української вибірки характерним є вищий рівень середніх значень самовпевненості, ніж для респондентів польської вибірки.

Результати кореляційного аналізу

Нами отримано результати кореляційного аналізу, проведеного окремо для української та польської вибірок (див. додаток 6). Графіки, що представлені у Додатку 6 відображають числові значення кореляцій між шкалами, що винесені у заголовок та іншими критеріями та шкалами анкети.

Кореляційні зв'язки шкал, що відображають вираженість соціальних корупціогенних реалій. Нижче нами представлено інтерпретацію значущих кореляційних зв'язків шкал, що відображають оцінку респондентами соціальних реалій, зокрема таких як: «оцінка побутової корупції», «оцінка службової корупції», «демократизм-авторитаризм корпоративної культури», «оцінка виборчої корупції», «оцінка владної корупції».

1. Шкала «оцінка побутової корупції» в українській вибірці позитивно корелює з шкалою «місце проживання»: це означає, що у респондентів, які проживають у селищах міського типу та селах спостерігається вища оцінка побутової корупції (зокрема, в освітніх чи медичних установах), ніж респонденти, котрі мешкають у містах. У польській вибірці вищий рівень побутової

корупції констатували респонденти молодшого віку, неодружені респонденти, а також респонденти з нижчим рівнем доходів і з вищим рівнем патерналістських очікувань (див. додаток 6, рис. 6.2).

2. Шкала *«оцінка службової корупціогенності»* (див. додаток 6, рис. 6.4) в українській вибірці позитивно корелює з шкалою *«оцінка побутової корупції»* та *«авторитаризмом корпоративної культури»*: оцінка службової корупціогенності збільшується зі збільшенням оцінки корупціогенності на побутовому рівні, а також зі збільшенням авторитаризму корпоративної культури. У рамках польської вибірки оцінка респондентами службової корупціогенності збільшується зі збільшенням оцінки корупціогенності на побутовому рівні. Більш високі оцінки службової корупціогенності також спостерігаються в респондентів більш молодшого віку. Це може бути, з одного боку, спричинене тим, що молодшого віку респонденти перебувають у колективах на нижчих посадах і зазнають додаткового тиску з боку керівництва, а з другого боку, молодшого віку респонденти схильні більш гостро реагувати на прояви службових зловживань.

3. Результати по шкалі *«авторитаризм-демократизм корпоративної культури»* в українській вибірці позитивно корелюють з результатами шкал *«оцінка побутової корупції»* та *«патерналістські очікування»*, а також негативно корелюють з шкалою *«освіта»* (див. додаток 6, табл. 6.3). Це можна інтерпретувати наступним чином: патерналістськи налаштовані респонденти оцінили корпоративну культуру як більш авторитарну, а респонденти з вищим рівнем освіти оцінили корпоративну культуру як більш демократичну.

У рамках польської вибірки сімейні респонденти, а також респонденти більш старшого віку, з вищим рівнем доходів і нижчим рівнем освіти оцінили корпоративну культуру як більш авторитарну.

4. Шкала «оцінка виборчої корупціогенності» (див. додаток 6, табл. 6.5) в українській вибірці негативно корелює з шкалою «патерналістські очікування» і шкалою «сімейний стан». Це можна інтерпретувати наступним чином: неодружені респонденти та респонденти з низькими патерналістськими очікуваннями мають вищий рівень виборчої корупціогенності, а саме: менш схильні вважати голосування на виборах своїм громадянським обов'язком, більш байдуже ставляться до того, що їх голос на виборах буде спотворений, більш схильні «продати» свій голос в обмін за достатню суму і т.п. «Оцінка виборчої корупціогенності» в українській вибірці позитивно корелює з шкалами «оцінка побутової корупції», «оцінка службової корупції».

У рамках польської вибірки респонденти старшого віку, які не є неодруженими, а також ті, що проживають не у містах (а в селах та селищах міського типу) мають вищий рівень виборчої корупціогенності. «Оцінка виборчої корупціогенності» в польській вибірці також позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції».

5. Шкала «оцінка владної корупціогенності» в українській вибірці позитивно корелює з шкалами «оцінка побутової корупції», «авторитаризм-демократизм корпоративної культури», «оцінка службової корупції», «патерналістські очікування», і негативно корелює з шкалою «оцінка виборчої корупції».

У рамках польської вибірки неодружені респонденти, а також респонденти чоловічої статі схильні вище оцінювати рівень владної корупції. Респонденти, що декларують себе віруючими традиційної конфесії оцінюють рівень владної корупції вище, ніж це спостерігається у респондентів-атеїстів чи тих, хто «мають власне відчуття Бога» (див. додаток 6, табл. 6.6).

Кореляційні зв'язки шкал, що відображають вираженість індивідуально-психологічних корупціогенних чинників

Нижче нами представлено інтерпретацію значимих кореляційних зв'язків шкал, що відображають індивідуально-психологічні характеристики респондентів, зокрема: «патерналістські очікування», «завбачливість», «самототалітаризм», «сприйняття аморальності в діловій сфері», «соціальний оптимізм», «макіавеллізм», «рівень морально-етичної відповідальності», «консерватизм-радикалізм», «самоповага», «самовпевненість», «рівень депресії».

6. Шкала «патерналістські очікування» в українській вибірці негативно корелює з шкалами «рівень освіти», «релігійність», а також позитивно корелює з шкалою «сімейний стан». Це може означати наступне: схильність до патерналізму (делегування значних повноважень державі, керівникам і т.п.) більшою мірою проявляють респонденти з середньою та середньою спеціальною освітою, ніж ті, котрі мають вищу або незакінчену вищу освіту. Більшу схильність до патерналізму виявляють респонденти, що декларують прихильність до традиційної конфесії, ніж респонденти, що «мають власне відчуття Бога». Одружені респонденти також виявили більшу схильність до патерналізму у порівнянні з неодруженими (див. додаток 6, табл. 6.1).

7. Шкала «завбачливість» в українській вибірці позитивно корелює з шкалами «демократизм-авторитаризм корпоративної культури», «оцінка службової корупції», «оцінка побутової корупції», «сімейний стан», «місце проживання», а також негативно корелює з шкалою «рівень освіти». Іншими словами менші прогностичні схильності (не завбачливість, схильність помилятися в оцінці майбутніх подій) виявили респонденти, які оцінили корпоративну культуру як більш авторитарну, виявили більшу побутову та службову корупціогенність, сімейні респонденти, респонденти з вищим рівнем освіти, а також ті, котрі проживають не в містах, а в селах, або селищах міського типу.

У рамках польської вибірки менші прогностичні схильності виявили респонденти, які виявили вищі «патерналістські очікування» і оцінюють корпоративну культуру як більш авторитарну (див. додаток 6, табл. 6.7).

8. Шкала «самототалітаризм» в українській вибірці позитивно корелює з «завбачливістю», «місцем проживання», «авторитарністю-демократичністю корпоративної культури», «оцінкою побутової корупції», «оцінкою виборчої корупції», «оцінкою службової корупції», а також негативно корелює з шкалою «посада». Іншими словами, схильність до самототалітаризму більшою мірою проявляється у респондентів, що виявили невисокі прогностичні задатки, частіше є мешканцями сіл та селищ міського типу, мають досвід роботи на керівничих посадах, у колективах з більш авторитарним типом корпоративної культури, мають вищі показники за шкалою побутова, виборча, службова корупціогенність.

У рамках польської вибірки ситуація виявилась схожою: схильність до самототалітаризму більшою мірою проявилась у респондентів, що продемонстрували невисокі прогностичні задатки, вищі патерналістські очікування, вищі показники за шкалами побутова, службова, виборча корупціогенність (див. додаток 6, рис. 6.8).

9. Шкала «сприйняття аморальності в діловій сфері» в українській вибірці позитивно корелює з критерієм «місце проживання», шкалами «самототалітаризм», «оцінка побутової корупції», «авторитаризм-демократизм побутової культури», «оцінка виборчої корупції», «оцінка службової корупції», а також негативно корелює з шкалою «посада». Це можна констатувати у такий спосіб: більшу схильність сприймати аморальні практики в діловій сфері виявили респонденти, що проживають у селах та селищах міського типу, виявили схильність до самототалітаризму, мають вищі результати за

шкалами побутова, службова, виборча корупціогенність, працюють у колективах з більш авторитарним типом корпоративної культури, мають досвід роботи на керівничих посадах.

У рамках польської вибірки більшу сприйнятливість аморальності у діловій сфері виявили сімейні респонденти, а також респонденти, котрі мають вищий рівень доходів, вищі результати за шкалою службова корупціогенність, менші патерналістські очікування, та менші результати за шкалою побутова корупціогенність (див. додаток 6, рис. 6.9).

10. Шкала «макіавеллізм» в українській вибірці позитивно корелює з шкалою «релігійність», «сприйняттям аморальності в діловій сфері», виборчою корупціогенністю, оцінкою побутової та владної корупціогенності, а також негативно корелює з шкалою «соціальний оптимізм». Іншими словами, прихильники традиційних конфесій меншою мірою проявляють схильність до макіавеллізму, ніж респонденти, що «мають власне відчуття Бога». Схильність до макіавеллізму більшою мірою притаманна респондентам, що є сприйнятливими до аморальності у діловій сфері та виборчої корупціогенності, вищою мірою оцінили рівень побутової та владної корупціогенності, проявляють соціальний скептицизм.

У рамках польської вибірки більшу сприйнятливість до макіавеллізму виявили респонденти чоловічої статі, мають нижчий рівень освіти; особи більш старшого віку, що мешкають здебільшого у містах і працюють в умовах більш авторитарної корпоративної культури; котрі більшою мірою проявляють самототалітаризм; є менш завбачливі; проявляють соціальний скептицизм (див. Додаток 6, рис. 6.11).

11. Шкала «рівень морально-етичної відповідальності» в українській вибірці позитивно корелює з шкалою «рівень освіти», «релігійність», «демократизм-авторитаризм корпоративної культури», а також негативно корелює з

шкалами «оцінка побутової корупції», «завбачливість», «самототалітаризм», «макіавеллізм», «місце проживання», «оцінка службової корупції». Результати можна інтерпретувати таким чином: більшу морально-етичну відповідальність проявили респонденти, що мешкають у містах, «мають власне відчуття Бога» (у порівнянні з прихильниками традиційних конфесій), з вищим рівнем освіти; які оцінили корпоративну культуру як більш авторитарну; які виявили меншу сприйнятливості аморальності в діловій сфері; мають нижчі показники в оцінках побутової та службової корупціогенності; виявились більш завбачливими та менш схильними до самототалітаризму.

У рамках польської вибірки більшу морально-етичну відповідальність виявлено в респондентів більш старшого віку, що мешкають здебільшого у містах (а не в селах чи селищах міського типу), з нижчим рівнем освіти, однак вищим рівнем доходів та вищим рівнем патерналістських очікувань; які оцінили корпоративну культуру як більш авторитарну; мають нижчі показники в оцінках побутової та службової корупціогенності; виявили меншу сприйнятливості аморальності в діловій сфері; отримали вищі показники макіавеллізму; виявились менш схильними до самототалітаризму (див. додаток 6, рис. 6.12).

12. Шкала «консерватизм-радикалізм» в українській вибірці позитивно корелює з критерієм «доходи», шкалами «релігійність», «оцінка виборчої корупціогенності», «сприйняття аморальності в діловій сфері», «соціальний оптимізм», а також негативно корелює з шкалами «оцінка побутової корупції», «оцінка владної корупції», «патерналістські очікування», критерієм «сімейний стан». Іншими словами, респонденти, що схильні до радикалізму частіше є неодруженими, мають вищого рівня доходи; не є прихильниками традиційних конфесій («мають власне відчуття Бога»); мають нижчі патерналістські

очікування, нижче оцінили рівень побутової і владної корупціогенності, їм притаманний соціальний оптимізм.

У рамках польської вибірки радикалізм більш притаманний респондентам чоловічої статі, з більшими доходами, з нижчим рівнем освіти, такі респонденти вищою мірою виявляють макіавеллізм та сприйнятливість до аморальності в діловій сфері; більш схильні до службової корупціогенності в умовах більш авторитарної корпоративної культури, їм притаманний соціальний скептицизм (див. додаток 6, рис. 6.13).

13. Шкала «самоповага» в українській вибірці позитивно корелює з шкалами «доходи», «соціальний оптимізм», «морально-етична відповідальність», «консерватизм-радикалізм», а також негативно корелює з шкалами «оцінка побутової корупції», «авторитаризм-демократизм корпоративної культури», «оцінкою службової корупції», «завбачливість», «самототалітаризм», критерієм «посади». Результати можна інтерпретувати таким чином: вищий рівень самоповаги виявився у респондентів з вищими доходами, що мають досвід роботи на керівних посадах, що схильні до радикалізму, вищого рівня завбачливості, морально-етичної відповідальності та соціального оптимізму, і яких не турбує побутова корупціогенність.

У рамках польської вибірки вищий рівень самоповаги виявився у молодшої вікової категорії респондентів, респондентів жіночої статі, з вищим рівнем освіти, що проживають не в містах, а в провінції; які є більшою мірою консервативними, яким притаманний соціальний оптимізм; працюють в умовах більш демократичної корпоративної культури, не схильних до макіавеллізму, проявляють завбачливість, однак котрим не притаманна схильність до морально-етичної відповідальності (див. додаток 6, рис. 6.14).

14. Шкала «самовпевненість» в українській вибірці позитивно корелює з критеріями «доходи», «рівень освіти», шкалами

«соціальний оптимізм», «консерватизм-радикалізм», «самоповага», «авторитаризм-демократизм корпоративної культури», а також негативно корелює з шкалами «оцінка службової корупції», «оцінка владної корупції», «патерналістські очікування», «оцінка побутової корупції», «завбачливість». Іншими словами, більш самовпевненими виявилися респонденти з вищими доходами, вищим рівнем освіти, яким притаманний радикалізм, соціальний оптимізм, завбачливість, які мають справу з більш демократичною корпоративною культурою, не зазнають клопотів від побутової чи владної корупціогенності, не схильні до службової корупціогенності.

У рамках польської вибірки більшу самовпевненість виявили респонденти з вищим рівнем освіти, що проживають в провінції, не мають справ з побутовою чи службовою корупціогенністю, яких не турбує владна корупціогенність, такі респонденти працюють в умовах більш демократичної корпоративної культури, їм притаманний консерватизм, соціальний оптимізм, завбачливість, альтруїстичні емоції та відсутність самототалітаризму (див. додаток 6, рис. 6.15).

15. Шкала «рівень депресії» в українській вибірці позитивно корелює з шкалами «оцінка побутової корупції», «оцінка службової корупції», «демократизм-авторитаризм корпоративної культури», а також негативно корелює з шкалами «соціальний оптимізм», «самоповага», «самовпевненість», «консерватизм-радикалізм», критерієм «рівень доходів». Результати можна інтерпретувати таким чином: депресивні настрої збільшуються зі зниженням доходів, та з зростанням побутової, службової корупціогенності, необхідністю працювати в умовах авторитарної корпоративної культури. Депресивні настрої зростають від зниження самоповаги і самооцінки, зростання соціального скептицизму (див. додаток 6, рис. 6.16).

Факторний аналіз результатів дослідження

Факторний аналіз – метод багатовимірного аналізу, який дозволяє дослідити структуру зв'язку між змінними, суттєво зменшити кількість регресорів у моделі, виявити фактори, що впливають на спостережувані характеристики складного об'єкта, вилучити з моделі мультиколінеарність [120; 133].

Головними цілями факторного аналізу є зменшення кількості змінних (редукція даних) та виявлення структури взаємозв'язків між змінними (їх класифікація). Під час здійснення факторного аналізу виникають два запитання: скільки існує факторів і яка їх сутність? Для визначення найбільш важливих факторів використовують критерій Кайзера, згідно з яким рекомендується використовувати лише ті фактори, для яких мінімальне значення головної компоненти Minimum eigenvalue більше 1 (див. додаток 7, рис. 7.1, рис. 7.3).

Під час інтерпретації факторів важливими є набір коефіцієнтів (факторних навантажень), які пов'язують фактори зі змінними. Ці коефіцієнти інформують про те, які з факторів зв'язані з якими змінними.

Факторний аналіз охоплює дві взаємопов'язані процедури: а) факторний аналіз (аналізує кореляції змінних); б) аналіз головних компонентів (аналіз варіацій змінних).

Нами здійснено факторний аналіз окремо для української та польської вибірок (див. додаток 7. табл. 7.2, табл. 7.4).

Фактори української вибірки

На основі проведеного факторного аналізу даних нами виділено сім факторів (див. додаток 7, рис. 7.2):

Фактор 2: «Соціальний статус» містить такі показники: вік (0,79), сімейний стан (0,84), доходи (0,59). Факторне навантаження – 10,2%. Цей фактор охоплює лише соціологічні критерії.

Фактор 3: «Самоставлення» містить такі показники: самоповага (0,82), самовпевненість (0,87). Факторне навантаження

– 9,1%. Цей фактор демонструє рівень самоповаги та самовпевненості особистості.

Фактор 7: «Соціальна корупціогенність» містить такі показники: оцінка побутової корупціогенності (0,61), демократизм-авторитаризм корпоративної культури (0,62), оцінка службової корупціогенності (0,74), оцінка виборчої корупціогенності (0,51). Факторне навантаження – 9,1%. Цей фактор демонструє рівень корупціогенності соціальних реалій, в яких існує особистість.

Фактор 1: «Статус ділової аморальності» містить такі показники: сприйняття аморальності в діловій сфері (-0,62), макіавеллізм (-0,67), морально-етична відповідальність (0,66). Факторне навантаження – 8,2%. Цей фактор демонструє рівень морально-етичного самоконтролю особистості у соціальних стосунках.

Фактор 4: «Патерналізм» містить такі показники: місце проживання (-0,62), рівень освіти (0,73), патерналістські очікування (-0,64). Факторне навантаження – 8,0%. Цей фактор демонструє міру освітньо-психологічної самодостатності особистості.

Фактор 6: «Прогностичні здібності» містить такі показники: завбачливість (0,74), самототалітаризм (0,64), соціальний скептицизм-оптимізм (0,64). Факторне навантаження – 7,8%. Цей фактор демонструє міру невміння особистості прогнозувати соціальні обставини.

Фактор 5: «Світоглядний консерватизм-радикалізм» містить такі показники: стать (-0,46), релігійність (0,76), консерватизм-радикалізм (0,48). Факторне навантаження – 7,1%. Цей фактор демонструє рівень консерватизму.

Фактори польської вибірки

На основі проведеного факторного аналізу даних нами виділено шість факторів (див. додаток 7, рис. 7.4):

Фактор 1: «Соціальний статус» містить такі показники: вік (0,84), сімейний стан (0,82), доходи (0,71), демократизм-авторитаризм корпоративної культури (0,60), морально-етична відповідальність (0,54). Факторне навантаження – 13,6%. Цей фактор демонструє поєднання статусних характеристик особистості та рівня розвитку її етичної зрілості.

Фактор 2: «Самоставлення» містить такі показники: стать (0,48), освіта (0,75), демократизм-авторитаризм корпоративної культури (-0,44), самоповага (0,73), самовпевненість (0,63). Факторне навантаження – 12,0%. Цей фактор демонструє поєднання тенденцію до позитивного самосприйняття особистості з демократичністю корпоративної культури, в якій вона існує.

Фактор 3: «Статус ділової аморальності» містить такі показники: місце проживання (0,38), оцінка службової корупціогенності (0,76), сприйняття аморальності в діловій сфері (0,72), морально-етична відповідальність (-0,53), самовпевненість (-0,38). Факторне навантаження – 10,0%. Цей фактор демонструє вплив соціальної корупціогенності на зниження самовпевненості особистості.

Фактор 4: «Патерналізм» містить такі показники: патерналістські очікування (0,78), завбачливість (0,76), самототалітаризм (0,57), соціальний скептицизм-оптимізм (-0,33). Факторне навантаження – 9,8%. Цей фактор демонструє вплив соціального скептицизму та труднощів у соціальному прогнозуванні особистості на збільшення рівня її патерналістських очікувань.

Фактор 5: «Соціальна корупціогенність» містить такі показники: оцінка побутової корупціогенності (0,35), оцінка виборчої корупціогенності (0,74), макіавеллізм (0,65), консерватизм-радикалізм (0,37). Факторне навантаження – 8,3%. Цей фактор демонструє поєднання радикалізму особистості зі

ЧАСТИНА 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

збільшенням її налаштованості до макіавеллізму та соціальної корупціогенності.

Фактор 6: «Світоглядний консерватизм-радикалізм» містить такі показники: релігійність (-0,89), соціальний скептицизм-оптимізм (0,43). Факторне навантаження – 6,0%. Цей фактор демонструє рівень.

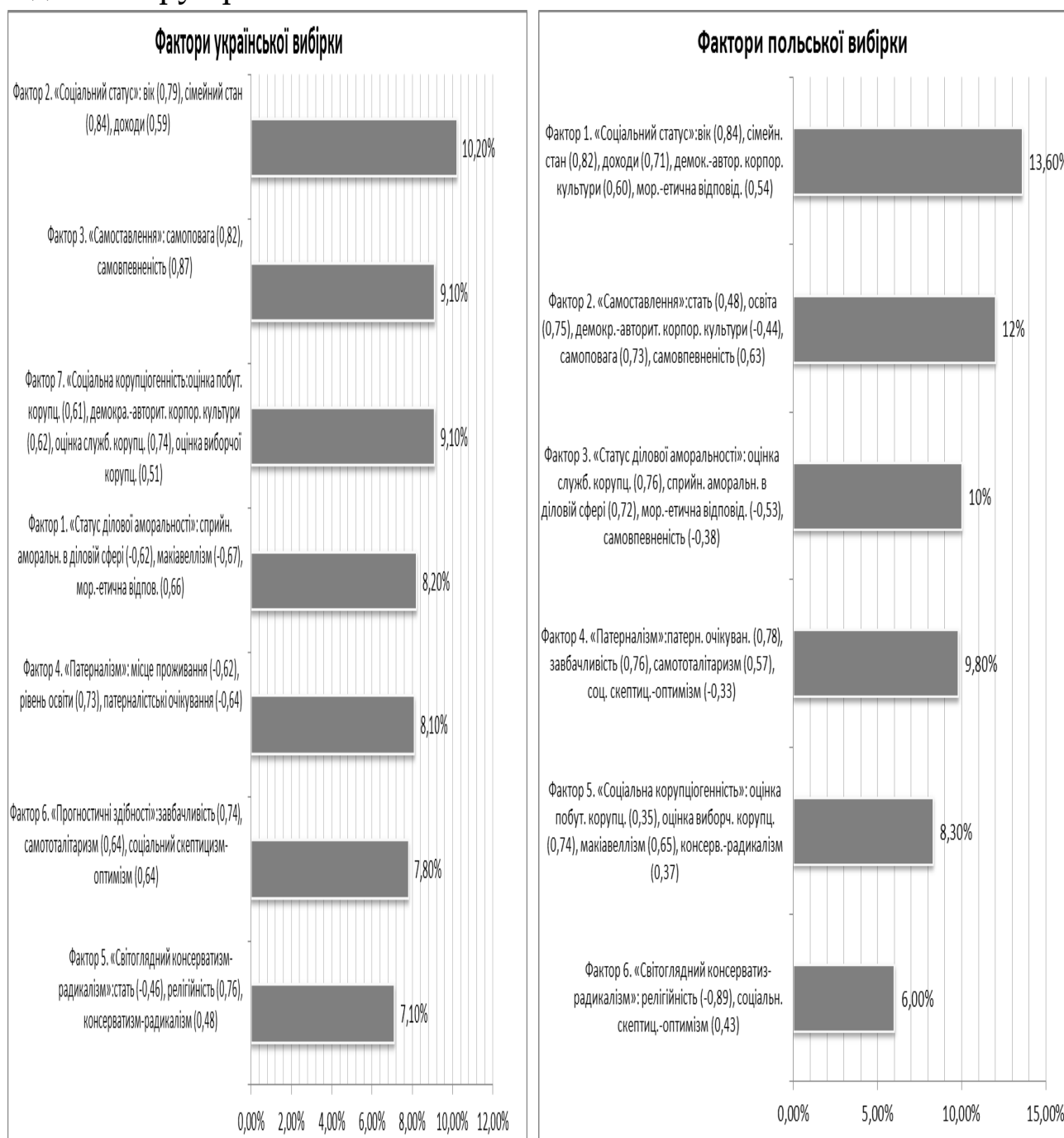

Рис. 34. Фактори та факторне навантаження української та польської вибірки

Аналізуючи та порівнюючи результати факторного аналізу української та польської вибірок, можемо зробити декілька висновків (див. рис. 34).

1. Найбільше факторне навантаження в обох вибірках має фактор «Соціального статусу» (укр. – 10,2%, пол. – 13,6%). Водночас структура цього фактору в обох вибірках є різною. В українській вибірці фактор «Соціальний статус» позитивно корелює лише з формальними критеріями – віком, сімейним станом, рівнем доходів. У польській вибірці фактор «Соціальний статус» крім названих критеріїв позитивно корелює з морально-етичною відповідальністю, а також авторитаризмом корпоративної культури.

2. Другим за значущістю для обох вибірок виявився фактор «Самоствалення» (укр. – 9,2%, пол. – 12,0%). У польській вибірці цей фактор є структурно більш складним, ніж в українській вибірці. В українській вибірці фактор «Самоствалення» позитивно корелює лише з самоповагою та самовпевненістю. Натомість у польській вибірці фактор «Самоствалення» крім названих критеріїв позитивно корелює з рівнем освіти і демократизмом корпоративної культури. Іншими словами, для позитивного самоствалення респондентам польської вибірки необхідні не лише повага до самих себе (як це є в українській вибірці), але також такі атрибути, як рівень освіти і демократизм корпоративної культури.

3. Фактор «Соціальна корупціогенність» в українській вибірці за значущістю перебуває на другій позиції (9,1%) і позитивно корелює з різновидами корупціогенності: побутовою, службовою, виборчою. Для польської вибірки фактор «Соціальна корупціогенність» має нижчий рейтинг – на передостанньому (п'ятому) місці (8,3%), при цьому він позитивно корелює з радикалізмом та макіавеллізмом.

4. Фактор «Статус ділової аморальності» в українській вибірці отримав навантаження 8,2%, у польській – 10%.

Відмінністю в обох вибірках є те, що в польській вибірці аморальність в ділових стосунках негативно корелює з самовпевненістю. Іншими словами, аморальні соціальні практики руйнують самовпевненість особистості, тобто безпосередньо негативно відображається на Я-концепції (присутній когнітивний дисонанс). В українській вибірці такого явного зв'язку Я-концепції з мірою моральності поведінки особистості нами не виявлено, а навпаки, аморальність тут підсилена макіавеллізмом, позитивно корелює з цією рисою особистості.

5. Фактор «Патерналізм» в українській вибірці отримав навантаження 8,1%, в польській 9,8%. Цей фактор в українській вибірці негативно корелює з рівнем освіти (респонденти з вищим рівнем освіти мають нижчі патерналістські очікування, респонденти з нижчим рівнем освіти – вищі патерналістські очікування). У польській вибірці патерналізм позитивно корелює з самототалітаризмом, зниженням прогностичних здібностей, негативно корелює з соціальним оптимізмом.

6. Фактор 6 «Прогностичні здібності» в українській вибірці отримав навантаження 7,8%. Низькі прогностичні здібності в українській вибірці позитивно корелюють з соціальним оптимізмом.

7. Фактор «Світоглядний консерватизм-радикалізм» в обох вибірках має найнижчі навантаження (укр. – 7,1%, пол. – 6%). У польській вибірці соціальний оптимізм позитивно корелює з традиційним віросповіданням (консерватизмом). Натомість в українській вибірці соціальний оптимізм особистості позитивно корелює з низькими прогностичними здібностями, необачністю (Фактор 6).

Висновки до третьої частини

У розділі розглянуто політичну корупцію в рамках психологічних теорій; розроблено моделі корупціогенної активності; висвітлено методологію та представлено результати емпіричного крос-культурного дослідження психологічних проявів політичної корупції.

Політичну корупцію як приховану протиправну діяльність владних суб'єктів проаналізовано в контексті наукових ідей дослідників-структуралістів XIX–XX ст. Г. Тарда, Дж. Міда, З. Фрейда, А. Адлера, Е. Фромма, Й. Хейзінги, К.-Г. Юнга, Г. Маркузе, К. Левіна, Ж. Лакана, Г. Лассвелла, Б. Скінера, Дж. Кемпбелла, К. Леві-Стросса, А. Бандури, Л. Фестінгера, Ч. Мілоша, В. Гавела, Е. Шайна, Л. Харрісона, Г. Маркузе, М. Фуко, С. Жижека.

В індивідуально-психологічному контексті політична корупція виникає як форма психологічного захисту (владний нарцистизм, страх втратити владу, владоманія, комплекс кастрації), що проявляється у зухвалому ставленні до морально-правових норм, зверхньо-садистському ставленні до громадян (підлеглих), kleptomанії (фрейдизм, неофрейдизм) [164, с. 231-232; 189]. Політична корупція може ставати наслідком шахрайства управлінців – непоінформованості, некомпетентності, когнітивних дисонансів, мотиваційних конфліктів, що змушують громадян (підлеглих) ставати пасивними спостерігачами або співучасниками політико-корупційних зловживань (когнітивна психологія).

У соціально-психологічному контексті висвітлено роль ігрової мотивації у корупційній діяльності, значення «неписаних правил» корупціогенної субкультури, що регулюють активність людини в корумпованому суспільному контексті. Проаналізовано м'які (інтерналізація, наслідування) та жорсткі (остракізм, помста, насилля) механізми тиску корумпованих

ініціаторів на членів групи з метою досягнення протиправних цілей (біхевіоризм, теорія соціального научіння). Корупційні тенденції розглянуто у контексті менталітету, політичної та корпоративної культури, що формують стереотипні способи поведінки членів суспільства (гештальтпсихологія). Зазначено, що корупціогенного типу політична та корпоративна культура виставляє корумпованих політиків і посадовців як окрему престижну категорію суспільства, формує сприйняття корупції як привілейованої діяльності.

Для дослідження психологічних чинників політичної корупції розроблено низку моделей корупціогенної активності.

Модель 1: Соціальні рівні корупційних та посадових зловживань: а) службовий рівень; б) посадовий рівень; в) регіонально-відомчий рівень; г) владний (політичний) рівень.

Модель 2: Засоби політичної корупції. Корупційна монополізація влади та корисливі зловживання реалізуються політичними, юридичними, адміністративними, економічними, кримінальними засобами.

Модель 3: Соціальна структура корупційної діяльності. Структурними компонентами корупційної діяльності є: а) суб'єкти корупційної діяльності; б) соціальні нормативи; в) суб'єкти контролю; г) мета корупційної діяльності; д) засоби корупційної діяльності та її прикриття.

Модель 4. Модель прийняття рішення індивідом у контексті корумпованих альтернатив. Структурними компонентами, що впливають на рішення та поведінку індивіда (сприяти корупції – протидіяти корупції – перебувати в бездіяльному стані) є: а) політична та корпоративна культура; б) індивідуально-психологічні характеристики особистості; в) ситуативні чинники.

Висвітлено методи та процедуру з'ясування сутності предмету дослідження. Теоретико-методологічною основою емпіричного українсько-польського дослідження проявів

політичної корупції є крос-культурна психологія (Л. Харрисон, Э.Х. Шайн, Дж. В. Берри, Айр Х. Пуртинга, Маршалл Х. Сигалл, Пьер Р. Дасен). Анкетування проводилось впродовж 2012–2013 рр. в двох вибірках – українській та польській.

Польська вибірка в нашому дослідженні розглядалась як контрольна. З огляду на принципи крос-культурної психології для дослідження обрано культури, які істотно відрізняються за обраною змінною, що є в центрі дослідження. Згідно з даними Transparency International рівень поширення та сприйняття політичної корупції представниками України та Польщі не лише істотно відрізняється, але відрізняється набагато більше за можливі відмінності між представниками однієї вибірки (індекс сприйняття корупції в Польщі – 6,2, а в Україні індекс сприйняття корупції – 2,5).

1) У результаті порівняльного аналізу даних української та польської вибірок виявлено соціальні, культурні, психологічні відмінності прояву корупції.

Корупція різною мірою присутня у щоденному бутті респондентів двох вибірок. Побутова корупція в українських умовах є значно поширенішою, ніж в польських. Значно більша частка українських респондентів констатували хабарництво за медичні та освітні послуги (23% польських, 78% українських респондентів); під час службових перевірок (50% польських, 86% українських респондентів); за вчасне отримання документів та довідок (35% польських, 92% українських респондентів). Оцінка «побутової корупціогенності» в українській вибірці за t -критерієм Стюдента ($t=8,67$; $p\leq 0,00$) є вищою, ніж в польській вибірці ($t=6,67$; $p\leq 0,00$).

2) В українській вибірці виявлено більш авторитарну (ніж в польській вибірці), забюрократизовану корпоративну культуру за місцем праці, навчання респондентів, що дозволяє керівникам вдаватися до маніпулювання підлеглими (64% польських, 75% українських респондентів), посадових

зловживань. Названі корпоративні обставини, в яких перебувають респонденти, спричиняють специфічні наслідки: страх самостійно приймати рішення (66% польських, 85% українських респондентів); самототалітаризм, самоцензуру працівників (48% польських, 70% українських респондентів); штучні комунікативні бар'єри між керівниками та персоналом (45% польських, 83% українських респондентів); фаворитизм, спілкування керівників лише з наближеними особами (45% польських, 83% українських респондентів); порушення законодавства у питаннях виплати заробітної плати (76% польських, 81% українських респондентів), набагато нижчий рівень заробітних плат найманого персоналу в Україні (згідно курсу валют станом на 2013 р. зарплата 70% польських респондентів становила від 350 до 970\$; зарплата 60% відсотків українських респондентів становила 180-600\$). Оцінка «авторитаризму корпоративної культури» в українській вибірці за t-критерієм Стюдента ($t=18,59$; $p \leq 0,01$) є вищою, ніж в польській вибірці ($t=17,65$; $p \leq 0,01$).

«Службова корупціогенність» в українській вибірці за t-критерієм Стюдента ($t=11,20$; $p \leq 0,00$) вища, ніж в польській вибірці ($t=8,99$; $p \leq 0,00$).

«Владна корупція» в оцінках респондентів польської вибірки виявилась нижчою, ніж в респондентів української вибірки: «влада працює сама на себе» (52% польських, 82% українських респондентів); «політика влади наближає країну до європейських стандартів підтримали» (60% польських, 33% українських респондентів); «прокуратура та суди діють як караюча сила» (68% польських, 90% українських респондентів); «політична корупція притаманна сучасному їх суспільству» (48% польських, 90% українських респондентів).

Поширення корупції на різних суспільних рівнях є відмінним в оцінках респондентів української та польської вибірок. Польські респонденти констатували найбільш

поширеним «службовий» та «посадовий» рівень корупції (22–25% респондентів), менш корумпованими вважають «регіонально-відомчий» і «владний» рівні корупції (11–12% респондентів). Українські респонденти найбільшою мірою констатували корупцію на «владному», «посадовому», «регіонально-відомчому» рівнях (34%, 28%, 26% респондентів), найменш турбує українських респондентів «службовий» рівень корупції (12% респондентів). Польські респонденти більш «оптимістично» оцінюють можливості приборкання політичної корупції в своїй державі (88% польських, 75% українських респондентів). Частка оптимістів значно меншає, коли йдеться про сподівання на значне зменшення політичної корупції у найближчі три-п'ять років (47% польських, 40% українських респондентів). Причини труднощів подолання політичної корупції в обох вибірках є відмінними: «небажання корумпованої влади змінювати ситуацію» (60% українських респондентів); «більшість громадян звикли жити в корумпованих умовах» (48% польських респондентів).

Психологічні переживання респондентів обох вибірок від особистої участі у корупційних діях: «відчувають негативні переживання – сором, роздратування, приниження» (48% польських, 32% українських, респондентів); «виявляють готовність допомагати своїм керівникам у їх службових зловживаннях» (26% польських, 60% українських респондентів); «не проти продати свій голос на виборах» (30% українських, 20% польських респондентів).

«Сприйняття аморальності в діловій сфері» як прийнятної форми поведінки в українській за t-критерієм Стьюдента ($t=9,30$; $p\leq 0,006$) вище, ніж у польській вибірці ($t=8,63$; $p\leq 0,007$). «Рівень морально-етичної відповідальності» за t-критерієм Стьюдента в респондентів польської вибірки ($t=11,32$, $p\leq 0,00$) виявився вищим, ніж української ($t=8,83$, $p\leq 0,00$)

3) У результаті кореляційного аналізу результатів анкетування виявлено значущі кореляційні залежності.

Схильність до патерналізму більшою мірою притаманна для українських респондентів з нижчим рівнем освіти, одружених, прихильників традиційних конфесій. Більш авторитарна корпоративна культура, вищий рівень побутової та службової корупціогенності позитивно корелюють з меншими прогностичними здібностями українських респондентів. У польській вибірці більш авторитарна корпоративна культура та патерналістські очікування також спричиняє менші прогностичні схильності респондентів.

«Авторитарна корпоративна культура» в обох вибірках має дещо відмінні кореляційні зв'язки. З авторитарною корпоративною культурою за місцем праці (навчання) зустрічаються патерналістськи налаштовані українські респонденти, а з більш демократичною корпоративною культурою зустрічаються респонденти з вищим рівнем освіти. Більш авторитарна корпоративна культура у рамках польської вибірки має місце у респондентів з нижчим рівнем освіти, з вищим рівнем доходів, сімейних, старшого віку.

Більшою мірою схильність до самототалітаризму проявляється у респондентів (української та польської вибірок) з невисокими прогностичними задатками, котрі частіше є мешканцями сіл, мають досвід роботи на керівничих посадах, у колективах з більш авторитарним типом корпоративної культури.

Більшу схильність до «сприйняття аморальності в діловій сфері» виявили українські респонденти, що проживають у селах, схильні до самототалітаризму, мають справу з вищою корупціогенністю (побутовою, службовою, виборчою), працюють у колективах з більш авторитарним типом корпоративної культури, мають досвід роботи на керівничих посадах. У рамках польської вибірки більшу схильність

«сприйняття аморальності у діловій сфері» виявили сімейні респонденти, з вищими доходами, меншими патерналістськими очікуваннями, що мають справу з вищою службовою, однак меншою побутовою корупціогенністю.

«Макіавеллізм» як особистісна характеристика притаманний українським респондентам, що мають справу з вищою побутовою корупціогенністю, що налаштовані на виборчу корупціогенність та аморальність у діловій сфері, проявляють соціальний скептицизм. До макіавеллізму в польській вибірці виявили більшу схильність респонденти більш старшого віку, з нижчим рівнем освіти, здебільшого чоловічої статі, що мешкають здебільшого у містах, працюють в умовах більш авторитарної корпоративної культури, схильні до самототалітаризму, менш завбачливі й проявляють соціальний скептицизм.

4) У результаті факторного аналізу виділено фактори, які детермінують соціальну активність особистості української та польської вибірок в умовах корупціогенних альтернатив:

Фактор «Соціальний статус» у респондентів української вибірки не корелює з соціальними реаліями (корпоративною культурою чи моральністю поведінки), а лише з формальними критеріями – віком, сімейним станом, рівнем доходів. У польській вибірці фактор «Соціальний статус» позитивно корелює не лише з формальними критеріями – віком, сімейним станом, рівнем доходів, а також з шкалами «рівень морально-етичної відповідальності», «демократизм-авторитаризм корпоративної культури». Це означає, що у польських респондентів вищий соціальний статус пов'язаний з працею в умовах більш авторитарної корпоративної культури і водночас вимагає від особистості проявляти більшу морально-етичну відповідальність.

Фактор «Самоствлення» в українській вибірці пов'язаний лише з Я-ідентичністю (позитивно корелює з шкалами

«самоповага», «самовпевненість»)). Натомість у польській вибірці фактор «Самоствалення» виявився структурно більш складним: позитивно корелює з критерієм «освіта», шкалами «самоповага», «самовпевненість», негативно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури». Для позитивного самоствалення польським респондентам необхідні не лише Я-ідентичність («самоповага», «самовпевненість», як це є в українській вибірці), але також вищий «рівень освіти», більш «демократична корпоративна культура».

Фактор «Соціальна корупціогенність» в українській вибірці позитивно корелює з шкалами «побутова», «службова», «виборча корупціогенність» – тобто із зовнішніми явищами. Для польської вибірки фактор «Соціальна корупціогенність» позитивно корелює крім зовнішніх явищ («побутова», «виборча» корупціогенність) також з особистісними характеристиками (шкали «радикалізм», «макіавеллізм»).

Фактор «Статус ділової аморальності» в польській вибірці позитивно корелює з шкалами «оцінка службової корупціогенності» та «сприйняття аморальності в діловій сфері», однак негативно корелює з шкалою «самовпевненість». Це є ознакою того, що аморальна соціальна активність руйнує самовпевненість польських респондентів, негативно відображається на Я-концепції особистості (когнітивний дисонанс між сферою Я та соціальною активністю). Для респондентів української вибірки фактор «Статус ділової аморальності» позитивно корелює з шкалами «сприйняття аморальності в діловій сфері» та «макіавеллізм» та негативно корелює з шкалою «рівень морально-етичної відповідальності». Іншими словами аморальні вчинки не прив'язані до структури Я-ідентичності українських респондентів, якщо особа діє аморально, то це не відображається на її Я (самооцінці, самовпевненості), особа або повністю не відчуває дискомфорту, або її моральний дискомфорт є незначним.

Частина 4. УМОВИ ПОДОЛАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Рівні та стратегії подолання політичної корупції

На основі аналізу соціальних рівнів, засобів та структури корупційної діяльності (див. параграф 3.2, модель 1, модель 2, модель 3) у розділі проаналізовано соціальні та психологічні умови зменшення політично-корупційних тенденцій в суспільстві. Ми виходимо з позиції, що політична корупція є складним соціально-психологічним явищем, через це її можливо зменшувати лише комплексними засобами (див. рис. 35).

Перший рівень мінімізації політичної корупції – «теоретико-аналітичний». Зменшення політичної корупції як складного соціально-психологічного явища можливе лише на підґрунті наукового аналізу сутнісних основ виникнення корупції, дослідження технологій та механізмів її відтворення. Належний рівень наукового розуміння детермінант політичної корупції може дати системний підхід, що спирається на результати історичного, юридично-правового, соціологічного, економічного, політологічного, психологічного дослідження політичної корупції. На теоретико-аналітичному рівні необхідно критично оцінити існуючі політичні та економічні ідеології, що лежать в основі політичних та економічних стратегій розвитку держави, суспільства, міжнародних відносин.

Другий рівень мінімізації політичної корупції – «макросоціальний», здійснюється шляхом законодавчо-правового та економічного реформування суспільних відносин на основі теоретико-аналітичних висновків та рекомендацій.

Реформування передбачає зменшення соціальних передумов для відтворення так званих «зіпсутих» форм державного правління (згідно з Арістотелем – тиранії, олігархії, охлократичної деспотії) [89].

Зменшення рівня політичної корупції залежить від бажання політичної та економічної еліти в державі зменшити рівень корупційних зловживань. Політична воля зменшити рівень корупційних зловживань в державі може виникнути через: а) внутрішні причини – через зміну політичної культури, тиск громадянського суспільства, бажання знайти компроміс в протистоянні декількох олігархічних груп за для свого самозбереження; б) зовнішні причини – через тиск міжнародної спільноти, на вимогу міжнародних кредиторів в обмін на отримання кредитів.

Політична верхівка здебільшого не зацікавлена у реформуванні, оскільки реформи передбачають зменшення повноважень владних суб'єктів, делегування частини владних та економічних інструментів з центрального рівня на рівень регіонів, місцевих громад, громадян. Ініціаторами у здійсненні антикорупційних реформ залишатимуться реформатори, громадяни, їх об'єднання (профспілки, громадські організації, партії), малий і середній бізнес, міжнародні інститути (інвестори, кредитори). Позитивною ціллю макросоціального реформування є зусилля для укріплення умов для існування так званих «оптимальних» мерітократичних моделей управління суспільством та економікою (згідно з Арістотелем, мерітократія – влада гідних, найбільш компетентних представників суспільства), справедливий розподіл у суспільстві влади, повноважень, благ, ресурсів (на рівні держави, регіонів, громад, виробничих колективів).

На макрорівні відбувається інституційне реформування системи державної влади – виконавчої, судової, місцевого самоврядування і т.п.

Третій рівень мінімізації політичної корупції – «мікросоціальний» є найважчим для реалізації. Інституційні зміни мають тягнути за собою корекцію деструктивних моделей соціальної взаємодії (які сформувалися історично), демократизацію корпоративної культури, якісний кадровий підбір управлінців із врахуванням рівня їх компетентності, функціональної ефективності, психологічної зрілості. Мікросоціальний рівень неможливий без формування психологічної та громадянської зрілості людей, корекції деструктивних якостей їх характеру, формування конгруентної Я-ідентичності особистості, збільшення рівня компетентності, професійної та етичної відповідальності. Ці завдання можливі лише завдяки свідомим зусиллям особистості, готовності брати на себе більшу частину відповідальності за стан суспільних справ.

Стратегії подолання політичної корупції. Ідентифікувати й дослідити психологічні умови зменшення політичної корупції можливо завдяки поєднанню емпіричних методів. З допомогою методу масових опитувань можливо виявити і констатувати певні особливості масової психології різних спільнот щодо вкоріненості та легітимності корупційних практик. Однак аналіз масової психології не дає відповіді щодо питань, які пов'язані з майбутнім часом, бажаним станом, шляхами досягнення необхідних змін, або ризиками, які можуть виникати внаслідок застосування тих чи інших методів досягнення мети. Інформацію щодо умов подолання політичної корупції можливо отримати за допомогою *методів експертних оцінок*, що беруть до уваги думку компетентних осіб – експертів, які мають поглиблені знання про предмет чи об'єкт дослідження [15, с. 28; 34].

Рис. 35. Умови подолання політичної корупції

Експертний метод – комплекс логічних та математичних процедур, спрямований на отримання від експертів інформації, її аналіз і узагальнення з метою підготовки і прийняття компетентного рішення. Метод експертних оцінок опирається на професійний досвід, психологічну інтуїцію фахового експерта. Експертна оцінка є результатом аналітичної діяльності, що ґрунтується на вмінні фахівця в певній галузі бачити і вирішувати протиріччя, прогнозувати, передбачати, знаходити нестандартні рішення.

Достовірність експертної оцінки залежить від компетенції експерта. Експертизу повинні здійснювати найбільш кваліфіковані фахівці. Загальні вимоги до експерта: а) компетентність; б) креативність, розвинені творчі здібності (це умова спроможності аналізувати проблемні ситуації і знаходити шляхи вирішення протиріч); в) відсутність схильності до конформізму (прийняття думки більшості); г) наукова об'єктивність; д) аналітичність, широта і конструктивність мислення; е) позитивне ставлення до інновацій, відсутність консерватизму (прагнення дотримуватися одного разу обраної позиції), спроможність змінювати думку, враховуючи нові відомості; є) етика поведінки експерта, його чесність, непідкупність, відповідальність.

Суть методу полягає у проведенні експертами аналізу проблеми з подальшою якісною і кількісною обробкою результатів. Прогностична експертна оцінка може бути застосована щодо будь-яких соціальних явищ, процесів, глобальних і локальних проблем. Методи експертних оцінок використовуються в тих випадках, коли не розроблено стандартизованих процедур дослідження нетипових проблем, коли маємо справу з не цілком чіткими або надто мінливими явищами, для яких важко створити фіксовану модель [82; 133].

На основі аналізу праць 20-ти авторитетних експертів (мислителів, філософів, науковців) ми ідентифікували

макросоціальні та мікросоціальні умови подолання політичної корупції. Водночас слід мати на увазі базові характеристики меркантилізму (абсолютистська модель держави) та ліберальної моделі економіки, що спричиняють політичну корупцію (див. табл. 3).

Таблиця 3. Базові корупціогенні характеристики меркантилізму та класичної ліберальної моделі економіки

Меркантилізм	Імперіалізм
	Знищення політичної опозиції
	Корумпований суд
	Олігархізація влади та ресурсів
	Монополізація економіки
	Нерівність людей з огляду на соціальне походження та майновий стан
	Залізний закон заробітних плат
	Хремастична політика у сфері фінансів
Ліберальна модель економіки	Фіктивні гроші
	Інфляційні процеси
	Залізний закон заробітних плат
	Тіньова економіка
	Організована злочинність

Макросоціальні стратегії подолання політичної корупції. *Арістотель* (384–322 рр. до н.е.) трактував політичну корупцію у контексті розмежування оптимально-мерітократичних (монархія, аристократія, політія) та «вироджених» (тиранія, олігархія, охлократична деспотія) форм державного устрою [6, с.100-128]. Економічною основою політичної корупції, на думку Арістотеля, є хрематистика – форма економічної поведінки, що спрямована на надмірне виробництво, необмежені потреби у накопиченні, несправедливий розподіл прибутків, продаж грошей під відсотки (лихварство – банківська діяльність) [156, с. 13-20]. Умовами подолання політичної корупції є: відновлення справедливого розподілу прибутків у суспільстві (між власниками, державою, працівниками), контроль за діяльністю банківських установ (втримання на нульовому або мінімальному рівні відсоткової ставки у сфері кредитування), самообмеження

людьми власних потреб у накопиченні (самообмеження гедоністичних установок).

Т. Аквінський (1225–1274), аналізуючи явища політичної корупції, вперше обґрунтував радикальну ідею про законність тираноборства – права людей не коритися деспотичній корумпованій владі, що зловживає своїм становищем. На думку Т. Аквінського, держава має мету досягнення загального блага громадян, забезпечення умов для розумного та гідного життя. Якщо ж цивільні закони, накази чи вимоги суперечать божественному, природному, моральному праву, то вони є нікчемними. Люди не зобов'язані виконувати протиправні чи аморальні закони та накази. У випадку зловживання політичної верхівки (тиранів, деспотів) люди мають законне право повалити тиранію. Аквінський не вдавався до дискусій щодо методів повалення тиранії. Однак зрозумілим є те, що тиранію можливо усунути лише силовими методами.

Притаманна для абсолютистських державних устроїв економічна ідеологія *меркантилізму* (У. Стаффорд, Т. Ман, А. де Монкретьєн, Ж. Кольбер) стала апогеєм розвитку політичної корупції, що втілилась у історичних проявах, зокрема таких як: імперіалізм у міжнародній політиці, знищення владною групою своїх політичних опонентів, корумпованість органів судочинства, монополізація власності нечисленним колом олігархів, обмеження прав і свобод людей з огляду на їх соціальне походження і майновий рівень, мінімізація доходів працюючого населення тощо [91; 156]. Антикорупційні цінності є антиподами вказаних корупційних результатів.

Політична корупція та лібералізм. Впродовж XVII–XIX ст. деякі меркантилістські та абсолютистські корупційні технології намагались усувати в рамках ліберальної політичної парадигми завдяки: поширенню концепції про закони природного права (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо), впровадженню республіканського

державного устрою (або конституційної монархії) на принципах багатопартійності (Ш.-Л. Монтеск'є), поділу влади (законодавча, виконавча, судова), лібералізації виборчого права, а також шляхом запровадження ринкової економіки (вільна конкуренція, усунення монополій: В. Петті, Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо) тощо.

Ліберальний політичний проект, попри його історичну прогресивність, не скасував усіх умов та можливостей для політичної корупції. У ХІХ–ХХ ст. корупційні передумови намагались усувати різними методами: мирними (анархізм, соціал-демократія; демократичні реформи; ненасильницькі акти громадянської непокори) та насильницькими (тероризм, політичні перевороти). Значний спектр політичних, економічних, юридичних, соціальних передумов політичної корупції досі легально існують (формальна демократія, кредитна та фінансова політика, «залізний закон заробітної плати» тощо) і вкупі з нелегальними явищами (тіньова економіка, організована злочинність, монополії, картельні змови, фінансові кризи, закордонні підривні дії) періодично спричиняють негативні наслідки у суспільствах.

За умов домінування ліберальних економічних відносин вагомому роль у зменшенні економічних наслідків політичної корупції (зокрема, глибокої соціальної несправедливості в розподілу прибутків у суспільстві) може відігравати соціальна модель держави, а також прориви в науці та технологіях (О. Конт). З другої половини ХХ ст. найменш корумпованими виявились ті країни (зокрема Норвегія, Фінляндія, Данія, Швеція, Канада, Австралія), в яких спостерігається найменший рівень соціальної нерівності, урядова політика яких відповідає доктрині держави загального добробуту. І навпаки, ті держави, в урядовій політиці яких діє «залізний закон заробітної плати», перебувають серед найбільш корумпованих [45].

Як зазначав теоретик лібералізму Джон Роуз умовою подолання політичної корупції в державах є урядова політика, скерована на забезпечення базових громадянських прав та свобод (свобода совісті, свобода думки та слова, свобода пересування, свобода вибору заняття, свобода в рамках професійних та посадових повноважень, право на повагу та захист гідності) та зменшення соціальної несправедливості у розподілі економічних прибутків (право на прибуток, майно, достаток) [180, с. 208-209].

Однак слід зазначити, що попри гуманні політичні гасла лібералізму теоретики класичної економічної теорії і кейнсіанства перейняли від меркантилізму і згодом вдосконалили низку макрофінансових технологій політичної корупції. Перша макрофінансова технологія – виділення з обігу справжніх грошей і тотальне запровадження фіктивних грошей (паперових, електронних), що дає можливість корумпованій політичній та олігархічній верхівці держави за потреби оперативно запускати інфляційні процеси (наприклад, здійснюючи емісію фіктивних грошей), штучно обезцінюючи вартість грошей та заощаджень. Друга макрофінансова технологія – штучне подорожчання кредитних коштів: національні фінансові регулятори (центральні банки держав) мають повноваження визначати облікову ставку, що тягне за собою зростання відсоткової ставки в банківських установах. Третя макрофінансова технологія – можливість планомірно здійснювати фінансові кризи.

Вказані сучасні макрофінансові технології входять у безпосереднє протиріччя з базовими ліберальними правами людини на прибуток, майно, достаток. Штучно спровокована інфляція знецінює майно громадян, а високі ставки за кредитами несправедливо відчужують прибуток громадян на користь власників капіталу. На думку експертів подолати сучасні фінансові технології політичної корупції в умовах глобальної

ліберальної економіки здебільшого не має реальних можливостей [57; 86; 91; 156; 180].

Політична корупція та «тіньова економіка» і кримінальна сфера. Політична корупція пов'язана з поширеною в державі «тіньовою економікою». На думку експертів «тіньова економіка» виникає, зокрема, через несправедливу економічну та податкову політику уряду й існує завдяки протекції корумпованих представників влади (прокурорів, податківців, митників, міліціонерів, губернаторів, міністрів), що отримують від «тіньових» економічних суб'єктів корупційну ренту [20; 22; 39; 89]. Умовою подолання політичної корупції є скорочення обсягу «тіньової економіки», що неможливо без розуміння психологічних, соціальних та економічних причин її виникнення. В «економічній тіні» перебувають, на думку дослідників, декілька категорій суб'єктів: нелегально працюючі громадяни («сіра тіньова економіка»), тіньовики-господарники («темно сіра тіньова економіка»); шахрайські господарські та фінансові установи, корумповані державні службовці та політики, кримінальні структури («чорна тіньова економіка»).

В 1960-х р. американський економіст Г. Беккер започаткував економічну теорію злочинної поведінки («Злочин і покарання, економічний підхід», 1968 р.), головною ідеєю якої є те, що потенційні злочинці та правопорушники раціонально зважують можливий дохід від злочину, порівнюючи його з можливими втратами від покарання, вибираючи той вид діяльності (законної або незаконної), що максимізує їхні доходи [127].

Оскільки кримінальні структури займаються забороненими видами діяльності, то «чорна тіньова економіка» виведенню з «тіні» не підлягає. Кримінальні структури, а також корумповані політики та посадовці діють у сфері розподілу й перерозподілу доходів. Основними засобами «присвоєння» доходів стає: шахрайство у фінансово-кредитній сфері, шахрайство у ціноутворенні; вимагання, шантаж, «дахування» дрібного і

середнього бізнесу; розкрадання державної власності, рейдерство; торгівля наркотиками, зброєю, людьми; замовні вбивства тощо.

Коли йде мова подолання корупції шляхом виведення суб'єктів господарювання з «тіні», то мається на увазі передовсім нелегально працюючих громадян та тіньовиків-господарників, які на думку економіста Зрнандо де Сото, вимушено попадають у «тіньову економіку», оскільки витрати при дотриманні закону перевищують вигоди при його порушенні [127].

Тіньовики-господарники здебільшого зацікавлені у виході з «тіні», легалізації своєї діяльності, оскільки перебування в «тіні» є економічно не цілком вигідним і ризикованим. Вони займаються незабороненими видами діяльності, тому є законними власниками створюваних доходів, однак з певних причин змушені приховувати їх. З одного боку, на доходи тіньовиків-господарників зазіхають кримінальні структури, з іншого боку, на їх доходи зазіхають корумповані посадовці (податківці, митники, прокурори, міліціонери тощо). Вартість кримінального «даху» та корупційної ренти спричиняє значне подорожчання товарів і послуг (20-30%), що істотно знижує доходи тіньовиків-господарників [127].

На думку В.Г. Ткаченко виведення економіки з «тіні» слід здійснювати диференційовано щодо різних її сегментів [124; 182]:

«Сіра тіньова економіка» дає можливість виживати найбільш численному прошарку населення в кризових умовах. Вивести з «тіні» нелегально працюючих працівників може введення державою реальних ставок податків з невеликих доходів, введення економічно і соціально обґрунтованого розміру неоподаткованого мінімуму. Тут йдеться, по-суті, про подолання на рівні державної політики «залізного закону заробітної плати» та про збільшення соціальних стандартів для працюючих громадян.

Виведення з «тіні» тіньовиків-господарників може відбутись завдяки низці заходів: а) інвентаризація і декриміналізація неважких правопорушень, вчинених суб'єктами господарювання; б) полегшити штрафні санкції за несуттєві правопорушення; в) усунути дискримінаційні умови для економічної діяльності малого та середнього підприємництва; г) підвищити ефективність захисту з боку держави прав власності підприємців; д) максимально спростити процедуру реєстрації та податкової звітності підприємців; е) внормувати податкові та митні процедури; є) скоротити кількість перевірок підприємців; ж) скоротити кількість контролюючих інстанцій; з) покращити правову та організаційно-кадрову роботу з державними службовцями з метою підвищення рівня їх професіоналізму та відповідальності т.п.

До вказаного переліку умов зменшення тіньової економіки економіст З.С. Варналій додає: вдосконалення монетарної політики; створення сприятливих умов для підприємництва; податкова реформа; посилення державного контролю за використанням бюджетних коштів, кредитних ресурсів; протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом; посилення боротьби з корупцією, амністія тіньового капіталу (на перехідний період), отриманого некримінальним шляхом через відкриття йому шляхів для легального інвестування [20].

З огляду на проаналізовані висновки та рекомендації експертів нижче представлено теоретичні постулати та макросоціальні стратегії подолання політичної корупції (див. табл. 4, табл. 5).

Таблиця 4. Теоретико-аналітичний рівень подолання політичної корупції

Поділ імперій (корупційних за сутністю) на територіально менші держави	Ш.-Л. Монтеск'є
Функціонування держави в рамках мерітократичних засад: монархія, аристократія, політія	Арістотель
Усунення тиранії, олігархії, охлократичної деспотії як вироджених, корупційних, незаконних, нелегітимних форм правління. Законність права повалити тиранію	Арістотель, Т. Аквінський
Первинність божественного, природного права щодо цивільних законів, наказів, вимог	Т. Аквінський, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо
Впровадження республіканського державного устрою	Ш.-Л. Монтеск'є
Справедливий розподіл прибутків у суспільстві	Арістотель
Самообмеження людьми гедоністичних установок	Арістотель

Таблиця 5. Макросоціальні стратегії подолання політичної корупції

ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ	
Поетапність в здійсненні реформ	С. Роуз-Екерман
Державне забезпечення базових громадянських прав та свобод	Дж. Роуз
Антикорупційні реформи щодо верхніх ешелонів влади та великого бізнесу	С. Роуз-Екерман
Реформування виборчого законодавства: а) зниження прохідного бар'єру; б) зменшення застосування адміністративного ресурсу; в) жорсткий контроль передвиборчих фондів партій	
Незалежна і некорумпована прокуратура та судова система	
Спеціалізовані антикорупційні органи	
Забезпечення для громадськості можливостей контролювати владу	
ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ	
Запровадження ринкової економіки (вільна конкуренція, усунення монополій)	В. Петті, Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо
Дерегуляція	С. Роуз-Екерман
Підтримка розвитку приватного сектора	
Втримання на нульовому (або на мінімальному) рівні відсоткової ставки у сфері кредитування	Арістотель
Справедливий розподіл прибутків у суспільстві	Дж. Роуз
Урядова політика, скерована на зменшення соціальної несправедливості у розподілі економічних прибутків	
Усунення несправедливої економічної та податкової політики уряду	Г. Беккер
Скорочення обсягу «тіньової економіки»	
Виведення з «тіні» тіньовиків-господарників (полегшити штрафні санкції за несуттєві правопорушення; усунути дискримінацію малого та середнього підприємництва; підвищити державний захист прав власності підприємств; спростити процедуру реєстрації та податкової звітності підприємств; встановити податкові та митні процедури; скоротити кількість перевірок та контролюючих інстанцій)	З. де Сото, З.С. Варналій, В.Г. Ткаченко
Прориви в науці та технологіях для збільшення ефективності економіки, збільшення ресурсів, зменшення витрат	О. Конт

Мікросоціальні стратегії подолання політичної корупції.

Існування політичної корупції в підходах М. Вебера та Е. Дюркгейма пов'язане з поняттями *легітимності* та *аномії*. Політична корупція, будучи незаконною практикою, широко розповсюджена тому, що користується легітимністю (традиційною, харизматичною) у сприйнятті людей. Через *аномію* – втрату в суспільстві смислового консенсусу та реальних людських зв'язків, корумповані суб'єкти вибудовують клієнтистські мережі (напівзлочинні спільноти лідерського типу). З огляду на вказані феномени політичну корупцію можливо зменшувати лише шляхом позбавлення легітимності в суспільній (масовій) свідомості корупційних вартостей, переведення в ранг «непрестижних», «ганебних» належність людини до клієнтистських корупційних груп.

Г. Госсен і В. Парето у контексті *маржиналістських* підходів вказали на те, що умовою подолання корупції є періодична заміна політиків та посадовців. Корумповані політики та посадовці без отримання *хабара*, *привласнення* бюджетних коштів, або іншої *корупційної неправомірної вигоди* не мають жодного стимулу до діяльності чи прийняття рішень (ординалістська гранична корисність В. Парето) [91, с. 95]. Більше того, корупціонери з часом реагують на все більші за розміром хабарі (перший закон Г. Госсена) [91, с. 83]. Виходом з такої ситуації є циркуляція еліт (В. Парето), іншими словами, періодичне усунення від влади корупціонерів. Цей процес люстрації може відбуватися у демократичний спосіб (вибори, атестація), або у примусовий спосіб під тиском актів громадянської непокори. Лише усуваючи з посад корумпованих чиновників, суддів, політиків суспільство відкриває шлях до посад новим, можливо менш кваліфікованим людям, однак які на початкових етапах своєї кар'єри будуть діяти більш результативно і законно [7, с.422-495].

Повоєнний англійський соціолог С. Паркінсон досліджував корупцію в контексті явища бюрократії, що проявляється у діяльності більшості формальних установ – державних органів влади, органів судочинства, правоохоронних структур, навчальних установ і т.п. На думку дослідника корупційні та посадові зловживання в бюрократичних установах виникають з причини: єдиноначальності в управлінні, рутинній сутності праці, відсутність грошової оцінки індивідуальної ініціативи. Автократичний принцип, яким пронизані бюрократичні установи, запрограмований на патрон-клієнтський тип стосунків, що проявляється в низці негативних тенденцій: *непотизмі* під час прийому на роботу (віддавання переваги родичам або знайомим), *фаворитизмі* в кадровому просуванні (швидке кар'єрне зростання осіб, які подобаються керівнику, готові допомагати йому у посадових зловживаннях). Автократичний, патрон-клієнтський принцип побудови бюрократичних установ невідворотно завершується тим, що керівники з часом оточують себе гіперлояльними, конформними, не завжди достатньо компетентними людьми (заступниками та підлеглими), які готові допомагати в їх корупційних та посадових махінаціях [204]. Такі факти руйнують морально-психологічний клімат у колективі, спричиняють зниження професійного рівня керівництва та підлеглих, погіршують якість результатів їх роботи. Бюрократична установа може переродитися на олігархічну за формальними та неформальними повноваженнями замкнену мікрогрупу (керівник, його заступники та фаворити), які за потреби можуть ухвалювати корумповані або злочинні рішення, маніпулюючи підлеглими, а також клієнтами, що потребують розв'язання власних питань в цій установі [55; 121; 141; 142].

Оскільки державні установи завжди діяли і у майбутньому діятимуть на основі єдиноначальності (автократичний стиль управління), то способом зменшувати негативний вплив патрон-

клієнтистських неформальних стосунків в бюрократичних установах є періодична (не рідше кожних 3-5 років) заміна керівництва бюрократичної установи (керівника – обов'язково, його заступників – бажано), заборона новопризначеним керівникам приймати на керівні посади в нові установи своїх колишніх заступників. Для того, щоб не втрачати кваліфікованих управлінців заміну керівників слід проводити у формі ротації (переведення в іншу установу, інше відомство, інший населений пункт або регіон, а за відсутності вакансій – в кадровий резерв). Зменшити негативний вплив непотизму під час прийому на роботу можливо завдяки призначенню на посаду за результатами відкритого конкурсу з числа не менше двох претендентів після проходження ними випробувального терміну.

Керівник факультету політики і міжнародних відносин Оксфордського університету Марк Філіп у статті «Політична корупція, демократизація та реформа» окреслив блоки стратегій, що можуть зменшити на мікросоціальному рівні політичну корупцію [150, с. 51-72]:

1) Ускладнювати шляхи посадових злочинів, створюючи бар'єри між посадовцями та потенційними хабародавцями, підвищуючи міру покарання посадовців та хабародавців за скоєння корупційних дій.

2) Враховувати тип мотивації, якою керуються корумповані посадовці: а) це окрема дія / чи цілеспрямована злочинна діяльність; б) чи посадовець керується відповідальністю та свідомим самообмеженням з метою виконання обов'язків державної установи / або ж посадовець керується нестримним егоїстичним інтересом; в) посадові зловживання відбуваються в умовах більш-менш цивілізованого суспільства / або ж посадовець бореться за виживання в умовах цілковитого морально-суспільного розладу.

Якщо корупційна діяльність виходить з особистих інтересів окремого посадовця, тим легше з таким явищем впоратися. Однак, якщо корупційна діяльність вкорінена в соціальні відносини та культурні вподобання (отримала легітимність), тим складніше її подолати, складніше знайти авторитетну ланку в політичній системі, щоб «позбавити легітимності» корупційну діяльність.

3) Моделювати дії сторін (посадовців, хабародавців), що діють з індивідуальних мотивів або у відповідності до групових протиправних норм.

У ситуації корупції з ініціативи хабарника або клієнта (жертви зловживань або потенційного хабародавця) є такі шляхи зменшення зловживань: а) для посадовців: забезпечення прозорості його дій, аудит та контроль його рішень, покарання за зловживання, освіта, збільшення рівня внутрішньої відповідальності; б) для клієнтів (жертв зловживань або потенційних хабародавців): усунення монополії в отриманні послуги, збільшення кількості варіантів, можливість процедури оскарження.

У ситуації корупції з причини існування групових протиправних норм є такі шляхи зменшення зловживань: а) наявність в суспільстві реформаторів, які дотримуються законності, свідомо йдуть на конфлікт з носіями корупційної моралі (посадовцями, потенційними хабародавцями); б) для некорумпованих посадовців: обмеження контактів з потенційними хабародавцями, захист їх та їх рішень від тиску корумпованих посадовців (керівників); в) для клієнтів (жертв зловживань або потенційних хабародавців): проникнення в злочинну групу агентів з метою розвідки, поділу групи, втручання поліції.

4) Вплив на мотивацію корумпованих посадовців шляхом зміцнення відчуття їх відповідальності, а також збільшення ролі громадянського суспільства в процесі ухвалення рішень.

5) Заміна позиції суспільства з ролі «жертви» корупційних зловживань на роль «приборкувача» корупції. Суспільство, інтереси якого страждають від корупційних злочинів, може відігравати важливу роль в контролі над корумпованою владою. Є декілька шляхів антикорупційної активізації суспільства: а) просвіта – ошукані громадяни мають усвідомити, яких благ їх позбавляють корумповані посадовці або політики; б) створення системи альтернативних шляхів отримання громадянами тих благ, які належать їм згідно з законом; в) надання захисту тим громадянам, що чинять опір корупційним діям; г) державне відшкодування витрат тим громадянам, які діють добросовісно, а також посилення санкцій до корупціонерів; д) делегування державою контрольних повноважень за діями бюрократії та політиків різним акторам громадянського суспільства: університетам, дослідницьким організаціям, газетам, аналітичним центрам, консультативним агенціям (проблемою є фінансова підтримка та захист таких інститутів).

Вітчизняний дослідник М. Данчук акцентував увагу на індивідуально-психологічних та соціально-психологічних передумовах корупційної поведінки правоохоронців: «загальну схильність до корупційного делікту виявляють правоохоронці з акцентовано-вираженими гіпертимними, демонстративними, ригідними та дистимічними рисами характеру». Індивідуально-психологічні чинники, на думку М. Данчука, є первинними та такими, що зумовлюють схильність до проявів корупційного делікту, а соціально-психологічні чинники є вторинними, вони визначають формально-змістовні характеристики корупційного делікту. Напрямами подолання корупційного делікту дослідник вважає: психодіагностичне виявлення на етапі відбору в правоохоронні органи осіб, схильних до корупційного делікту та відведення цих кандидатів від проходження служби в підрозділах, що перебувають під значним впливом соціально-психологічних корупційних чинників мікрорівня; виявлення та

мінімізація впливу соціально-психологічних чинників мікрорівня [38; 39].

Скептичний погляд на можливість приборкати корупцію висловив директор Центру досліджень злочину і правосуддя Нью-Йоркського університету права Джеймс Джекобс [150, с. 73-82]. Цей дослідник всесторонньо аналізує шляхи зменшення корупції: роль ЗМІ у публічному висвітленні фактів корупції; захист виказувачів – співробітників та клієнтів корумпованих установ, що подали свідчення; збільшення кількості інспектуючи інстанцій; ротація посадовців; унеможливлення конфлікту інтересів у процесі ухвалення рішення посадовцем тощо.

Однак Дж. Джекобс також звертає увагу на об'єктивні складнощі для реального здійснення антикорупційних заходів, а також на руйнівні наслідки для громадської думки від корупційних скандалів. Зокрема, корупція є чи не єдиним видом з поміж інших злочинів, який не піддається жодним статистичним підрахункам. Неможливо отримати об'єктивну інформацію про те, яким є рівень корумпованості уряду, міністерства, або будь-якої установи. Тому вкрай важко оцінити міру ефективності роботи антикорупційних органів: чи витрати на їх роботу дали економію бюджетних фінансів; чи зросла економічна ефективність діяльності Уряду (міністерства, установи); наскільки зросли надходження до бюджету завдяки контролю над митницею, податковими та інших державними установами; чи контроль за судами дозволив повернути до бюджету 5%, 10%, чи 30% коштів, вкрадених корупціонерами? Через відсутність об'єктивних показників неможливо оцінити яка з антикорупційних стратегій дає кращі результати. Навіть якщо впіймано корупціонерів на «гарячому», то немає гарантії, що ними виявляться лише рядові виконавці корупційної оборудки, а їх корумповані «патрони» залишились невиявленими і непокараними.

Дж. Джекобс зазначає, що «...на сьогодні немає такого пакету заходів контролю над корупцією, який можна взяти з поліції й побризкати ним корумповане відомство, що приведе до знищення корупції і водночас – до поліпшення урядових послуг». Тому більш раціональним є підхід для втримання *оптимального масштабу корупції* – в рамках якого витрати на будь-яке подальше її скорочення залишаються меншими за економічну та політичну користь для суспільства. Як стверджує дослідник, не всі види корупції є рівною мірою шкідливі: низова корупція завдає відносно малі збитки, урядова корупція – значні фінансові збитки. Корупція в судах, а також шахрайство під час підрахунку результатів виборів мають руйнівні наслідки для демократії і республіканських цінностей – верховенства права, легітимності влади. Не слід забувати, зазначив Дж. Джекобс, що досі наукою не досліджено ефективність тих-чи-інших заходів контролю над корупцією [150, с. 82].

Цікавими є висновки польського соціолога Лени Коларської-Бобінської щодо корупції в Польщі наприкінці 1990-х – початку 2000-х років. Дослідниця зазначає, що в цей період з'явилася небезпечна тенденція досягнення політичної угоди між владою й опозицією. «...Уряд і опозиція начебто борються між собою, але складається враження, що це лише політичний театр, оскільки, коли йдеться про серйозні речі – гроші, власність, вплив – панує тиша, і бажання домовитися перевершує» [150, с. 284]. Ще одна тенденція – толерантність значної частини громадян до хабарництва медичних працівників, працівників поліції, суддів. На тлі вразливого державного фінансування вказаних інститутів більша половина громадян вважали, що «медичним працівникам слід робити подарунки, бо вони мало заробляють». Щодо працівників поліції та суддів, то 64% громадян висловилися, що «ситуація змушує людей давати хабарі». Польські політики також виправдовували політичну корупцію, посилаючись на брак

фінансування політичних партій. Ці обставини легітимізували корупційну поведінку в масовій свідомості.

Л. Коларська-Бобінська зафіксувала ще один психологічний ефект. Місцеві адміністрації 40% поляків визнали найбільш корумпованим сектором (посіли третє місце після судів та прокуратури). Їх сприймали більш корумпованими ніж центральні органи влади. Водночас довіра громадян до місцевих адміністрацій була стабільно високою (посідала друге місце після довіри до президента), бо місцева влада навчилася створювати враження, що вона ефективно працює на користь місцевим жителям. Таким чином, громадська думка може наділяти корумповані структури високою легітимністю [150, с. 276-286].

Висвітлений польський досвід дає підстави зробити такі висновки. По-перше, антикорупційні заходи значною мірою залежать від толерування корупції громадською думкою. Без зміни сприйняття більшістю громадян корупції з «позитивного» (або «нейтрального») на «негативне» неможливо зменшити її поширення в суспільстві. По-друге, низькі зарплати суддів, поліцейських та інших державних службовців збільшують толерантність і терпимість громадян до корупції в цих державних органах. Державним службовцям слід платити пристойні зарплати, тим самим зняти з суспільства почуття провини щодо них. Це збільшить рівень вимогливості та нетерпимості в ставленні громадян до їх корупційної поведінки. По-третє, з децентралізацією влади громадянам доведеться більш прискіпливо і критично оцінювати роботу місцевих органів влади, які з великою мірою вірогідності внаслідок збільшення фінансових ресурсів будуть більш корумпованими. Виникає запитання: якими способами в місті, селищі, районі громадяни зможуть запобігати економічним зловживанням корумпованих чиновників, депутатів, керівництва поліції чи прокуратури? При зрощенні корумпованих посадовців,

політиків з місцевими олігархічними групами (що контролюють ЗМІ, ринок праці) може бути значно обмежено конституційні права і свободи громадян (право на інформацію, свобода слова, право на зібрання, право на працю і т.п.). Готових рецептів у подоланні ризиків від корупції на регіональному та місцевому рівні ми не знайшли. Їх ще доведеться шукати. Ймовірно політичну корупцію на місцевому рівні можуть певним чином обмежувати партії, які матимуть меншість в міських та обласних радах, а також реальні (а не формально-бутафорні) профспілкові та громадські організації.

Привертає увагу книга «Звичаєва корупція», видана у 2004 році Вільямом Мілером, Осе Гределанд, Тетяною Кошечкіною на основі емпіричного матеріалу «низової» корупції, зібраному в Україні, Болгарії, Словаччині, Чехії [128]. Науковці виявили низку психологічних ефектів стосовно корупційної поведінки громадян та чиновників, які назвемо нижче.

По-перше, у названих посткомуністичних державах опитані громадяни не виявились ініціаторами хабарництва, вони не пропонували чи нав'язували хабарі чиновникам в обмін на необхідні послуги. Хабарництво виникало як реакція громадян на здирництво та вимагання посадовців. Дослідження виявило, що частка готових підкоритися тиску та вимогам посадовців давати хабарі в українській вибірці суттєво (у двічі-тричі) була вищою від частки у болгарській, словацькій, чеській. Осуд хабарництва майже не впливав на готовність українських респондентів підкоритися здирництву. Це, на думку авторів книги, є ознакою рівня психологічної безпомічності громадян перед бюрократією і владою в українських реаліях, неготовності людей чинити опір корупційним вимогам, ідентифікацією себе з образом «жертви» [128, с. 128-137].

По-друге, на корупційну поведінку посадовців істотно впливають особливості інституційної культури, в рамках якої вони працюють, а також їх посадовий статус. Інституційна

культура зберігає позитивні, а також негативні стереотипи у ставленні чиновника до самих себе та до клієнтів. Дослідники виявили, що корупційні стратегії, які обирають посадовці, здебільшого тісно пов'язані з інституційною культурою та економічною ситуацією в державі. Низькі зарплати рядових службовців змушують їх брати хабарі. А керівна посада посадовця стимулює обирати стратегію реалізації здирницьких можливостей стосовно клієнтів, схвалення великих хабарів з причини надміру клієнтських пропозицій [128, с. 226-232].

В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна пропонують заходи не для знищення корупції (передовсім низової), а для забезпечення справедливого та задовільного ставлення чиновників до клієнтів, тобто покращення інституційної культури стосунків чиновників та громадян. Дослідники дійшли висновку, що «корупційні норми та установки» в масовій свідомості не є раз і назавжди вкорінені. Реальні зрушення уряду в подоланні корупції вселяють віру громадян в можливість здійснення реформ. Прикладом є успішні антикорупційні реформи в Гонкогу, Сінгапурі, що змінили культуру суспільства.

Експерти рекомендують такі реформи для зменшення системної корупції:

- 1) запровадження більш суворого контролю за посадовцями;
- 2) рекрутування на посади нових некорумпованих фахівців;
- 3) заохочення посадовців – підвищення зарплати, покращення умов праці, більша повага з боку суспільства, захист від протиправних вимог керівництва, позитивний приклад керівників;
- 4) поліпшення ефективності діяльності установ – зменшення бюрократизму, зменшення дозвільних функцій, зменшення кількості документів;
- 5) підвищення рівня кваліфікації чиновників;
- 6) сприяння посиленню можливостей громадян – ефективні процедури оскарження та апеляції посадових рішень,

запровадження омбудсменів, сприяння збільшенню економічних ресурсів громадян, розширення альтернатив, просвіта та інформування громадян про їх права, наукові обговорення та семінари, протиставлення в бюрократичних установах ефективних чиновників корумпованим, етичне виховання чиновників;

7) збільшення рівня відкритості та прозорості в ухвалення рішень – інформування громадськості; моральна підтримка, юридичний захист, забезпечення анонімності інформаторів з числа чиновників;

8) роздержавлення або ж надання державними установами платних послуг – приватизація частини послуг, які надавали державні органи; скасування ліцензій та дозволів на суспільно нешкідливі види діяльності; надання можливість клієнтам офіційно оплатити більш швидко надання послуг в державних установах;

9) громадянська підтримка міжнародного тиску у проведенні антикорупційних реформ – закордонна фінансова, технічна та інша допомога уряду в обмін на реально впроваджені антикорупційні реформи.

Американська дослідниця Сюзен Роуз-Екерман в книзі «Корупція та урядування» проаналізувала заходи для зменшення політичної корупції [167].

По-перше, С. Роуз-Екерман вважає хибною практику реформування державної служби шляхом зменшення зарплат чиновників з метою економії бюджетних коштів. Позбавлені доходу посадовці вдаватимуться до корупційних оборудок (хабарництва, розкрадання бюджетних коштів і т.п.) як засобу повернення собі частини втрачених прибутків. Тому виходом може бути комплексні заходи: скорочення кількості чиновників для збільшення зарплати тим, які залишаться, введення системи бонусів та пільг, покращення умов праці. При цьому необхідна

державна підтримка для розвитку приватного сектора, де могли б бути працевлаштовані вивільнені посадовці.

По-друге необхідна дерегуляція – скорочення обмежувальних функцій державних органів (скорочення кількості документів, дозволів, ліцензій, податкових звітів, митних дозволів і т.п.), на чому паразитує бюрократія.

По-третє, важливим для успіху реформ є поетапність в їх здійсненні. Громадяни повинні вірити, що влада серйозно хоче зменшити рівень корупції і тому береться за реформування тих секторів, корумпованість яких на даному етапі найбільше порушує принципи соціальної справедливості та завдає найбільших економічних збитків. В олігархічному суспільстві слід акцентувати антикорупційні реформи щодо верхніх ешелонів влади та великого бізнесу. Антимонопольна політика уряду зменшує фаворитизм в регуляторній, податковій, приватизаційній сферах. Якщо внаслідок реформ власники великого бізнесу будуть позбавлені податкових та інших преференцій, то інші члени суспільства виявлятимуть більшу готовність сплачувати податки.

По-четверте, без реформування виборчого законодавства політична протекція і надалі буде обмінюватися на фінансування виборчих кампаній багатими особами та фірмами. Виборче законодавство може сприяти зменшенню політичної корупції завдяки: а) зниженню прохідного бар'єру, що збільшує шанси на проходження до влади неолігархічних партій та збільшує ризики для парламентських партій нести політичну відповідальність за їх політичні рішення; б) зменшенню можливостей для застосування адміністративного ресурсу під час виборчої кампанії; в) обмеженню купівлі олігархами парламентських партій через більш жорсткий контроль передвиборчих фондів партій.

По-п'яте, сприяння незалежності гілок влади – законодавчої, виконавчої, судової. На рівні законодавчої влади політична

корупція може мати місце за наявності в меншості депутатів права блокувати розгляд або прийняття антикорупційних законів. Незацікавлені в ухваленні того-чи-іншого закону олігархічні групи вдаватимуться до підкупу частини депутатів, щоб впливати на законодавчий процес.

Важливою для антикорупційних результатів є незалежна виконавча влада, яка має право приймати підзаконні акти на виконання ухвалених парламентом законів. Однак за для зменшення корупції на рівні міністерств та відомств необхідним є право скасувати урядові підзаконні акти в суді, якщо їх було прийнято з порушенням встановленої процедури або їх впровадження дасть результат, що суперечить тим результатам, що визначені законом.

Особливо важливою для зменшення рівня політичної корупції є незалежна і некорумпована прокуратура та судова система. Корумповані суди дають можливість олігархічним групам та політикам відкупитися за скоєні злочини і залишатися безкарними. Однак умовою зменшення корупції в судах є якість законів, що дають чітке і зрозуміле тлумачення правил гри. Якщо закони неякісні, їх норми сформульовані нечітко, то виникає можливість суду на власний розсуд ухвалювати рішення. Умовою для хабарництва в судах є також значно нижчі зарплати суддів, ніж у юристів, що працюють в комерційних структурах. Експерти рекомендують для зменшення хабарництва в судах (особливо в розгляді комерційних спорів) запроваджувати офіційні внески учасників за швидкість розгляду справи, а також зважаючи на складність спору.

По-шосте, необхідно створити спеціалізовані антикорупційні органи. Їх працівники мають мати вищі зарплати, ніж в інших органах державної влади, мати державний захист, однак не мають права після припинення праці мати комерційні чи службові відносини з людьми, що

були суб'єктами корупційного розслідування. Слід мати на увазі, що ефективність роботи антикорупційних органів залежить від можливостей політичної влади впливати на вибірковість розслідування та судочинства, що тотожне принципу «обмеженої раціональності» Г. Саймона [207].

По-сьоме, забезпечення для громадськості можливостей контролювати владу. Контроль за діями влади мають здійснювати представники опозиції, засоби масової інформації (які є незалежними від партій та влади, а журналісти мають захист від тиску), громадські організації.

З огляду на проаналізовані експертні висновки та рекомендації у табл. 6 представлено мікросоціальні стратегії подолання політичної корупції.

Таблиця 6. Мікросоціальні стратегії подолання політичної корупції

РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ	
Самообмеження особистістю гедоністичних та егоїстичних установок	Арістотель
Наявність в суспільстві реформаторів, які дотримуються законності, свідомо йдуть на конфлікт з носіями корупційної «моралі»	Марк Філп
АНТИБЮРОКРАТИЧНІ ЗАХОДИ	
Викриття змови між владою й опозицією	Л. Коларська-Бобінська
Періодична заміна політиків та посадовців (вибори, атестація, ротація, під тиском актів громадянської непокори)	Г. Госсен, В. Парето, С. Паркінсон, Дж. Джекобс
Збільшення рівня відкритості та забезпечення прозорості дій посадовців, аудит та контроль їх рішень	Марк Філп, В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Унеможливлення конфлікту інтересів у процесі ухвалення рішення	Дж. Джекобс
Поліпшення ефективності діяльності установ	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
КАДРОВИЙ ВІДБІР	
Конкурсний прийом на посади з числа двох і більше претендентів	С. Паркінсон
Рекрутування на посади нових некорумпованих фахівців	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Заборона керівникам після ротації приймати на керівні посади своїх колишніх заступників	С. Паркінсон
Підбір посадовців за критерієм рівня внутрішньої відповідальності	Марк Філп
Психодіагностичне виявлення на етапі відбору в правоохоронні органи осіб, схильних до корупційного делікту	М. Данчук
ДЕРЕГУЛЯЦІЯ	
Роздержавлення або ж надання державними установами платних послуг	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Усунення монополії дерорганів у наданні послуг, збільшення для громадян кількості варіантів	Марк Філп

ЧАСТИНА 4. УМОВИ ПОДОЛАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Таблиця 6. Мікросоціальні стратегії подолання політичної корупції (продовження)

АНТИКОРУПЦІЙНІ ОРГАНИ	
Збільшення кількості інспектуючи інстанцій	Дж. Джекобс
Подолання корупції в судах та під час підрахунку результатів виборів	Дж. Джекобс
Запровадження більш суворого контролю за посадовцями	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Захист виказувачів – співробітників та клієнтів корумпованих установ	Дж. Джекобс, Марк Філп
Можливість процедури оскарження для клієнтів посадових рішень (жертв зловживань)	Марк Філп
ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ	
Опозиційні партії, реальні профспілкові та громадські організації для виявлення політичної корупції	Л. Коларська-Бобінська
Сприяння посиленню можливостей громадян	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Подолання корупції під час підрахунку результатів виборів	Дж. Джекобс
Збільшення ролі громадянського суспільства в процесі ухвалення рішень	Марк Філп
Делегування державою контрольних повноважень за діями бюрократії та політиків університетам, ЗМІ, громадським організаціям	Марк Філп
ЗАСТОСУВАННЯ НЕГАТИВНИЙ САНКЦІЙ	
Підвищення суворості покарання посадовців та хабародавців за корупційні дії	Марк Філп
ЗАСТОСУВАННЯ ПОЗИТИВНИХ СТИМУЛІВ	
Високі зарплати державним службовцям і посадовцям шляхом скорочення їх чисельності	Л. Коларська-Бобінська, С. Роуз-Екерман
Матеріальне заохочення законслухняних посадовців, введення для чиновників системи бонусів та пільг	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна, С. Роуз-Екерман
Підвищення рівня кваліфікації та освіта чиновників	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна, Марк Філп
Покращення умов праці чиновників	С. Роуз-Екерман
Збільшення рівня мотивації та внутрішньої відповідальності посадовців	Марк Філп
ВПЛИВ НА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ	
Роль ЗМІ у публічному висвітленні фактів корупції	Дж. Джекобс
Позбавлення легітимності в суспільній (масовій) свідомості корупційних вартостей і «патрон-клієнтистських» зв'язків	М. Вебер, Е. Дюркгейм
Позбавлення співчуття громадян до хабарництва посадовців шляхом високих зарплат чиновникам	Л. Коларська-Бобінська
Долати корупційні стереотипи інституційної культури та посадового статусу чиновників	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Запобігання ідентифікації громадянами з образом «жертви» корупційної влади	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна
Підкріплення віри громадян в можливість подолання корупції завдяки покаранні упійманих корупціонерів	В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна

Психологічні умови зменшення політичної корупції

Досліджуючи умови зменшення політичної корупції на мікрорівні, важливо вивчити психологічні та соціально-психологічні чинники (установки, стереотипи, ціннісні орієнтації, норми поведінки та ін.), котрі сприяють подоланню корупційних установок.

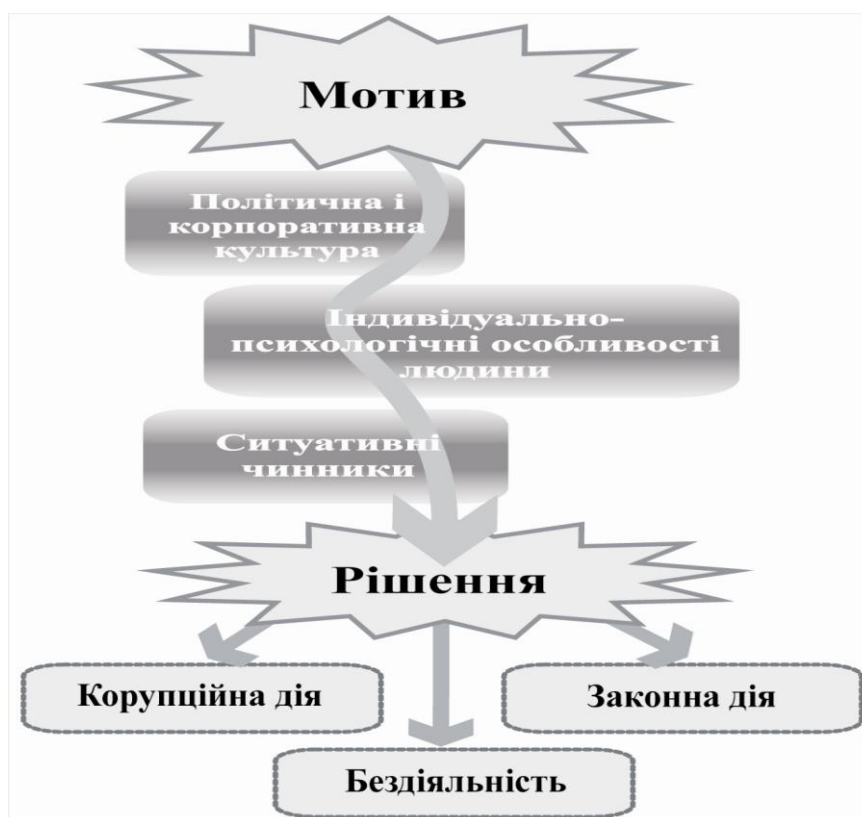
Згідно розробленої нами моделі прийняття рішення у контексті корумпованих альтернатив (дивись модель 4, підпункт 2.2. Моделі корупціогенної активності та методологія її дослідження в масовій свідомості), структурними компонентами соціальної поведінки індивіда є: 1. Політична культура суспільства; 2. Індивідуально-психологічні характеристики особистості (а також їх комплекси); 3. Ситуативні чинники [112, с. 56-63].

1. *Політична та корпоративна культура* (носіями є представники певної спільноти) як система поглядів, що домінує в масовій свідомості й впливає на ухвалення індивідом рішень. Політична культура охоплює: міру толерантності громадян до корупції, оцінку стану корупції в суспільстві та можливостей її приборкання, побутова та службова корупціогенність, демократичність-авторитарність корпоративної культури. Політична та корпоративна культура може бути, зокрема, корупціогенного типу.

2. *Індивідуально-психологічні характеристики особистості*, до яких віднесено: а) когнітивні можливості особи (міра завбачливості, консерватизм-радикалізм, способи ухвалення рішень); б) елементи Я-концепції (патерналістські очікування, мотиваційна спрямованість, самототалітаризм, сприйняття аморальності в діловій сфері, макіавеллізм, соціальний скептицизм-оптимізм, морально-етична відповідальність,

самоповага, самовпевненість); в) поведінкові особливості особистості (соціальна активність).

3. До ситуативних чинників віднесено реальні обставини, в які потрапляє особа, контактуючи з службовцями та посадовцями різноманітних установ, державних закладів (під час навчання та роботи, кар'єрного розвитку, вирішення проблем матеріального забезпечення, у громадській діяльності, здійсненні комерційної діяльності і т.п.).

Модель 4. Прийняття рішення індивідом у контексті корумпованих альтернатив (сприяти корупції – протидіяти корупції).

Поєднання впливу *політичної та корпоративної культури, індивідуально-психологічних характеристик особистості, ситуативних чинників* створює підґрунтя (корупціогенне або антикорупційне) для ухваленого особою рішення та її вчинку: людина протидіє корупції, сприяє корупції, або перебуває в бездіяльному стані. Індивід у корумпованому контексті, розмірковуючи сприяти корупції, чи протидіяти корупції, приймає рішення з огляду на наявну *політичну і корпоративну*

культуру (як здебільшого чинять інші), власні *індивідуально-психологічні характеристики* та можливості, наявну ситуацію, в якій він перебуває (створену стихійно, або цілеспрямовано).

Кожний з вказаних компонентів справляє певний вплив на кінцевий результат соціальної поведінки людей. Наприклад, людина проживає в суспільстві, де більшість громадян засуджують корупцію, крім того вона особисто не схвалює корупцію, однак обставини, в які вона потрапила змушують її піддатися корупційному тиску і вчинити злочин. Це може статися, наприклад, через необхідність рятувати своє життя, або життя рідної людини, коли єдиним шляхом є корупційний злочин.

Корекція політичної та корпоративної культури. Слід зазначити, що апеляція до феномену масової психології, в контексті якої проявляється *політична та корпоративна культура*, дозволяє розглядати політичну корупцію безвідносно до того, хто її реалізує: чи громадяни, чи представники бізнесу, чи державні службовці різних рангів, чи найвищого рівня політичні особи в державі. Носіями політичної культури є більшість громадян суспільства, а тому подолати політичну корупцію набагато важче, коли політична культура суспільства є корупціогенною, тобто більшість громадян сприймають її як «норму» поведінки, поширену практику, або як «зло», від якого неможливо звільнитись, протидіяти якому є вкрай ризикованою справою. З огляду на це першим завданням корумпованої автократичної влади є приборкати психологічний спротив населення, застосовуючи тиск і терор щодо найбільш активної та організованої частини суспільства. Тим самим нав'язується зневіра в більшості громадян у можливість опиратися вимогам (зокрема протиправним) владної верхівки, іншими словами – прищеплюється «патрон-клієнтський» тип політичної культури.

У контексті «патрон-клієнтистського» типу політичної культури чітко розмежовані рольові позиції владних суб'єктів (формальний керівничий статус, авторитет, свобода дій, неформальне право перевищувати повноваження) та керованих людей (підлеглий статус, готовність виконувати накази керівництва, зокрема корупційні).

У корумпованих суспільних умовах відповідальна та активна громадянська позиція особистості пов'язана з ризиками, зокрема: зустрітись з труднощами отримати добру роботу, мати проблеми у здійсненні кар'єри, наразитись на вкрай низькі шанси на матеріальне благополуччя, зазнати переслідувань з боку корумпованих керівників чи влади. У контексті «патрон-клієнтистського» типу політичної культури замішані у корупції керівники (від керівника колективу і до керівництва держави), з метою збереження можливостей для владних та матеріальних зловживань, усякими способами усувають людей, що здатні чинити спротив нав'язуваним ними «правилам». Якщо в суспільстві у більшості людей немає можливостей для самореалізації поза корумпованими структурами (вкрай важко організувати власну справу), то корпоративна та політична культура стає автократичною, корупціогенною, що нав'язує більшості громадян конформізм, патерналізм, соціальний інфантилізм й інші деструктивні психологічні характеристики та корупційні моделі поведінки.

Демократизація політичної культури. Ведучи мову про подолання політичної корупції, передовсім маємо на увазі заміну політичної та корпоративної культури з «патрон-клієнтистського» типу на «демократичний» тип («громадянин – громадянин» «фахівець – фахівець»). Така заміна залежить від того, якою є оцінка стану корупції в суспільстві та можливостей її приборкання.

На основі проведеного емпіричного дослідження (дивись параграф 2.3. Результати крос-культурного дослідження

психологічних проявів політичної корупції) нами отримано результати щодо оцінки перспектив приборкання політичної корупції та ймовірних напрямів її подолання подолання українськими та польськими респондентами. Встановлено більш оптимістичне ставлення до перспектив подолання політичної корупції польських респондентів (88% респондентів) ніж українських респондентів (75% респондентів). Частка респондентів, які у 2012–13 рр. оптимістично сподівались на суттєве зменшення політичної корупції у найближчі 3-5 років виявилась майже удвічі меншою (47% польських респондентів; 40% українських респондентів) (див. рис. 36).

Рис. 36. Перспективи приборкання політичної корупції

Причиною менш оптимістичного прогнозу щодо приборкання політичної корупції найближчими роками, на думку опитаних, виявилась передовсім корумпованість влади, яка не зацікавлена у змінах. Серед українських респондентів станом на 2012–2013 рр. більша половина (60%) вказала корумпованість влади головною причиною труднощів у зменшенні політичної корупції. Це на 8% більше, ніж серед польських респондентів (52%) (див. рис. 37). Оскільки більша частина респондентів української вибірки головною перешкодою у приборканні політичної корупції розглядала корумпованість влади – як «зовнішньої» перешкоди, то це, могло стати консолідуючим чинником протестного потенціалу

суспільства під час «Революції гідності» у листопаді 2013 р. – лютому 2014 р.

Респонденти польської вибірки приблизно рівною мірою оцінили вагу «зовнішніх» – владних (52%) та «психологічних» (48%) перешкод у подоланні політичної корупції (див. рис. 37). Менша половина українських респондентів (40%) вказала перешкодою у подоланні політичної корупції «звичку» більшості громадян жити в корумпованих умовах.

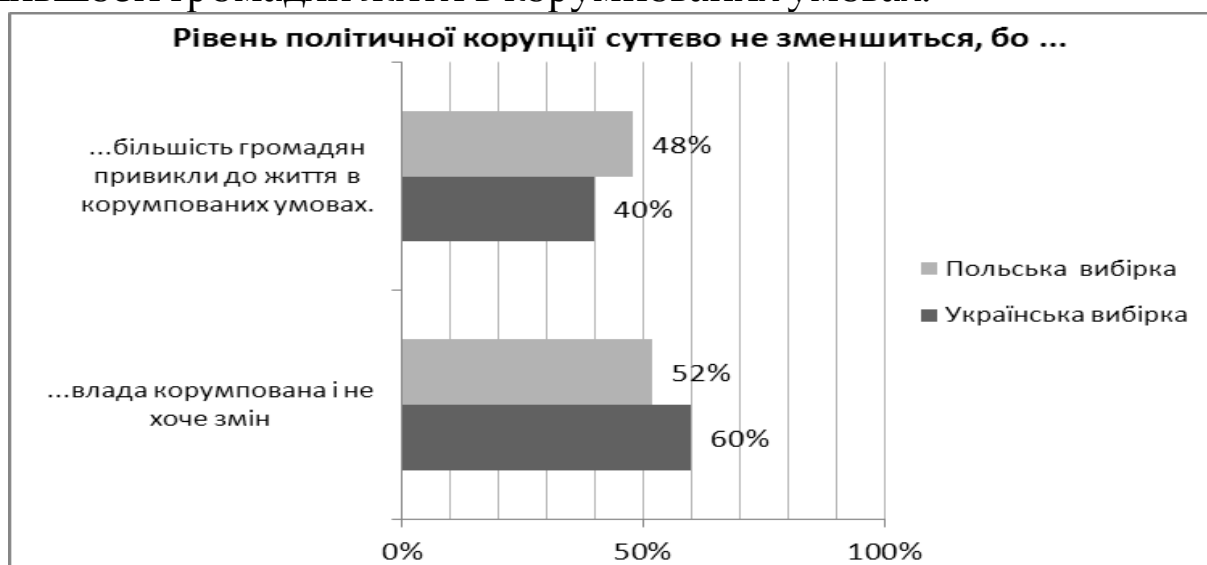

Рис. 37. Труднощі подолання політичної корупції

Українські респонденти у 2012–2013 рр. висловилися щодо передумов суттєвого зменшення політичної корупції. Більшість респондентів (65%) визнало, що політичну корупцію вдасться суттєво зменшити, коли суспільство матиме силу протистояти корупційним діям влади. 35% респондентів вважали, що власних сил у суспільства може бути недостатньо, а тому суттєво зменшити політичну корупцію можливо лише за умови, коли корумпована влада остерігатиметься міжнародних санкцій (див. рис. 38).

Представлені вище результати вказують на те, що політична культура в Україні більшою мірою ідентифікує причину корупції у зловживаннях влади (а не у звичках громадян), а шлях зменшення політичної корупції ідентифікує з спроможністю

громадянського суспільства протистояти корупційним діям влади.

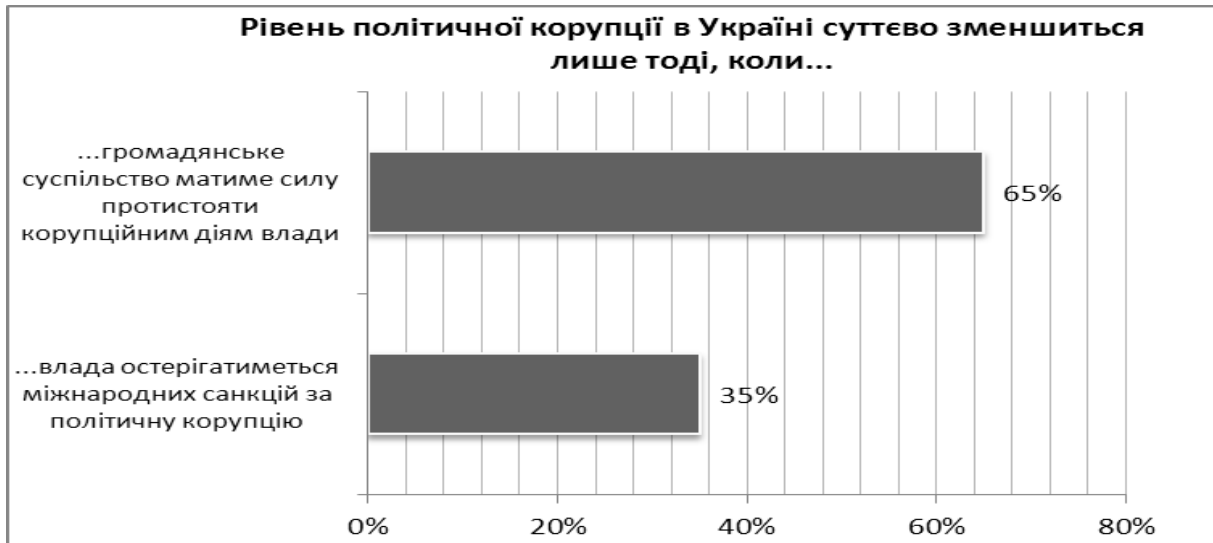

Рис. 38. Оцінка передумов подолання політичної корупції

Вказана екстравертна установка українських респондентів щодо джерела політичної корупції, на нашу думку, має низку наслідків. По-перше, більша частина людей (у порівнянні з польською вибіркою) більш чітко відмежовує «громадян» від «носіїв влади» (схильних до корупції і владних зловживань), підсвідомо залишаючи місце для появи корумпованої влади у майбутньому. По-друге, більшість респондентів з української вибірки (60%) не сподіваються у близькій перспективі на істотне зменшення політичної корупції; це означає, що більшість не докладатиме зусиль для її зменшення. По-третє, влада для корупційних зловживань ослаблюватиме громадянське суспільство, обмежуючи не громадянські права і свободи (для усунення підстав для консолідації громадян), а передовсім економічні можливості громадян.

Демократизація корпоративної культури. Політична культура також охоплює домінуючі установки мікрорівня, зокрема, міру толерантності громадян до корупції. Отримані результати емпіричного дослідження виявили, що жодних емоційних проблем з даванням хабарів не виникає у майже третини українських респондентів (27%), натомість серед

польських респондентів таких виявилось більш як втричі менше (8%). У половини респондентів польської вибірки (48%) необхідність давати хабарі спричиняє неприємні відчуття – приниження, сором, роздратування. Натомість неприємні відчуття від аналогічних дій виникають лише у третини (32%) українських респондентів (див. рис. 39). Вказані крос-культурні відмінності свідчать не на користь української ситуації в контексті боротьби корупцією, оскільки «клієнтистська» звичка українських людей догоджати чиновникам хабарами є маловтішним явищем.

Рис. 39. Сприйняття респондентами необхідності давати хабарі.

З'ясовано також відмінності корпоративної культури (за місцем праці або навчання українських та польських респондентів). Рівень демократизму корпоративної культури в українській вибірці (55,7%), виявився нижчим ніж в польській вибірці (50,8%) (чим вищий показник, тим вищий рівень авторитарності корпоративної культури).

Керівництво (за місцем праці, навчання) незначною мірою делегує повноваження підлеглим, доволі жорстко контролює їх діяльність та поведінку (зокрема вербальну), працівники побоюються самотійно приймати рішення: 33% польських респондентів підтвердили можливість самотійно приймати рішення щодо питань, які належать до їх компетенції без

погодження з керівництвом, а в Україні таких є у двічі менше – 15%.

Рис. 40. Рівень корпоративної свободи працівників

Українські респонденти позбавлені діалогічних форм комунікації з керівництвом, вони висловили нарікання на практику показових звільнень працівників через суб'єктивні причини (див. рис. 40; додаток 3, табл. 3.3).

Виявлено різний рівень бюрократизму в корпоративному управлінні. Зокрема, 83% українських респондентів вказали, що їх керівники (за місцем праці, або навчання) в процесі управління не спілкуються з ними безпосередньо, а контактують здебільшого з «наближеними» до них особами (своїми формальними заступниками, або неформальними фаворитами), серед польської вибірки частка таких респондентів виявилась майже в двічі меншою – 45% (див. рис.41).

Рис. 41. Міра прояву бюрократизму.

Українські керівники більшою мірою вдаються до маніпулятивних управлінських технологій у порівнянні з польськими управлінцями (75% українських респондентів, 64% польських респондентів) (див. параграф 2.3, рис. 8).

«Службова корупціогенність» в українській вибірці перебуває на більш високому рівні ніж в польській вибірці (див. рис. 42).

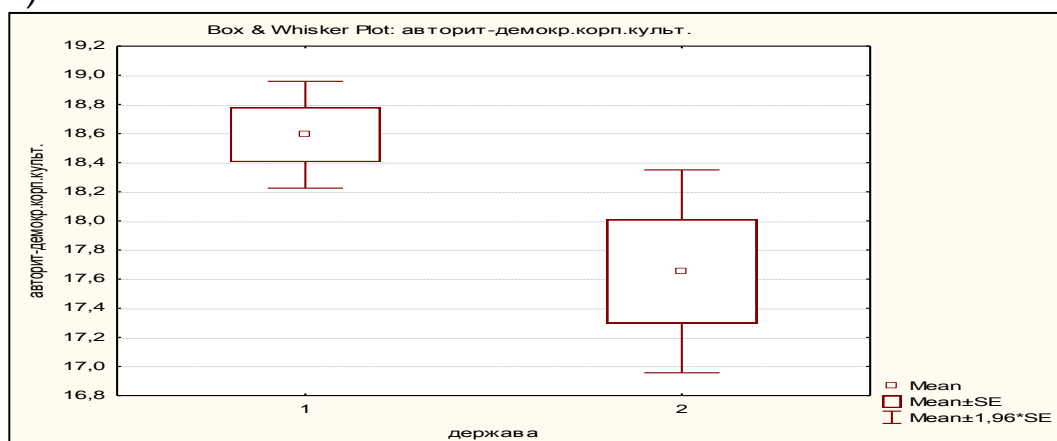

Рис. 42. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури»

На рис. 43 представлено для порівняння окремі прояви службової корупції, по кожному з яких результати в українській вибірці є вищими.

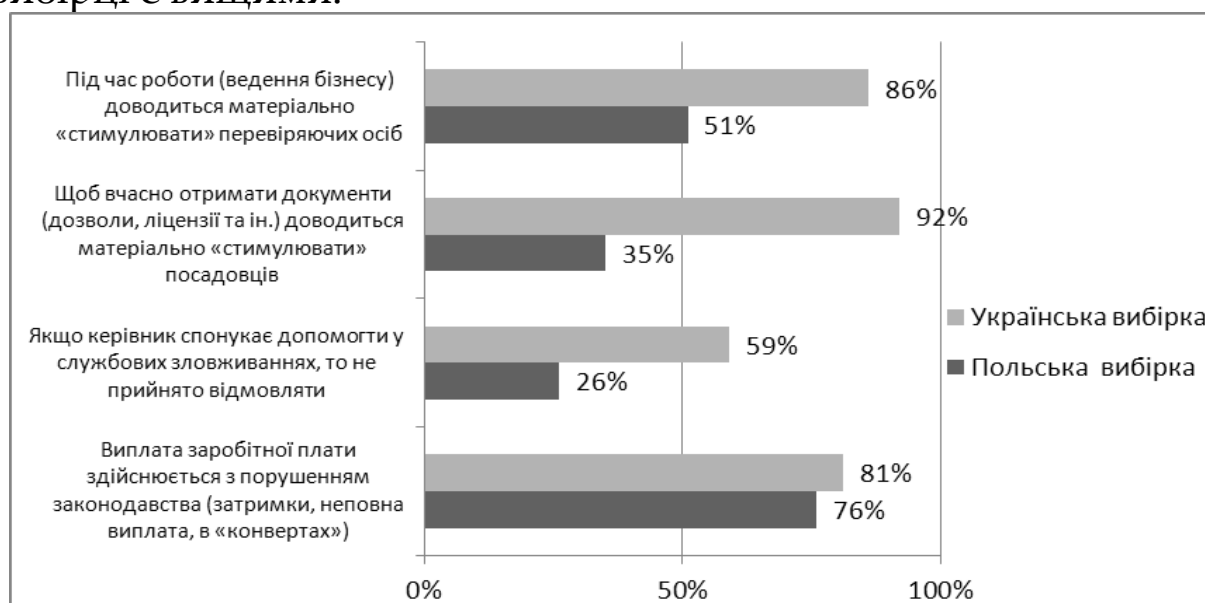

Рис.43. Відсоток респондентів, що ствердно відповіли, оцінюючи прояви службової корупції

Отримано оцінку респондентами причин службової корупції (див. рис.44). Домінуючими у службових зловживаннях для обох вибірок виявився «аморальний приклад найвищих державних посадовців» (українська вибірка – 19% респондентів, польська вибірка – 26% респондентів).

Для польської вибірки більш вагомими виявились *соціальні причини* службової корупції: 21% – «аморальність безпосереднього керівництва»; 14% – «загальна для суспільства неповага до законів». Для української вибірки крім «соціальних» причин, на думку респондентів, вагомими причинами службової корупції є: а) *ситуативні причини*: 16% – «нестабільність перебування на посаді»; б) *індивідуально-психологічні причини*: 15% – «жадібність, амбіції, бажання принижувати інших», 13% – «низький культурний рівень, відсутність почуття власної гідності».

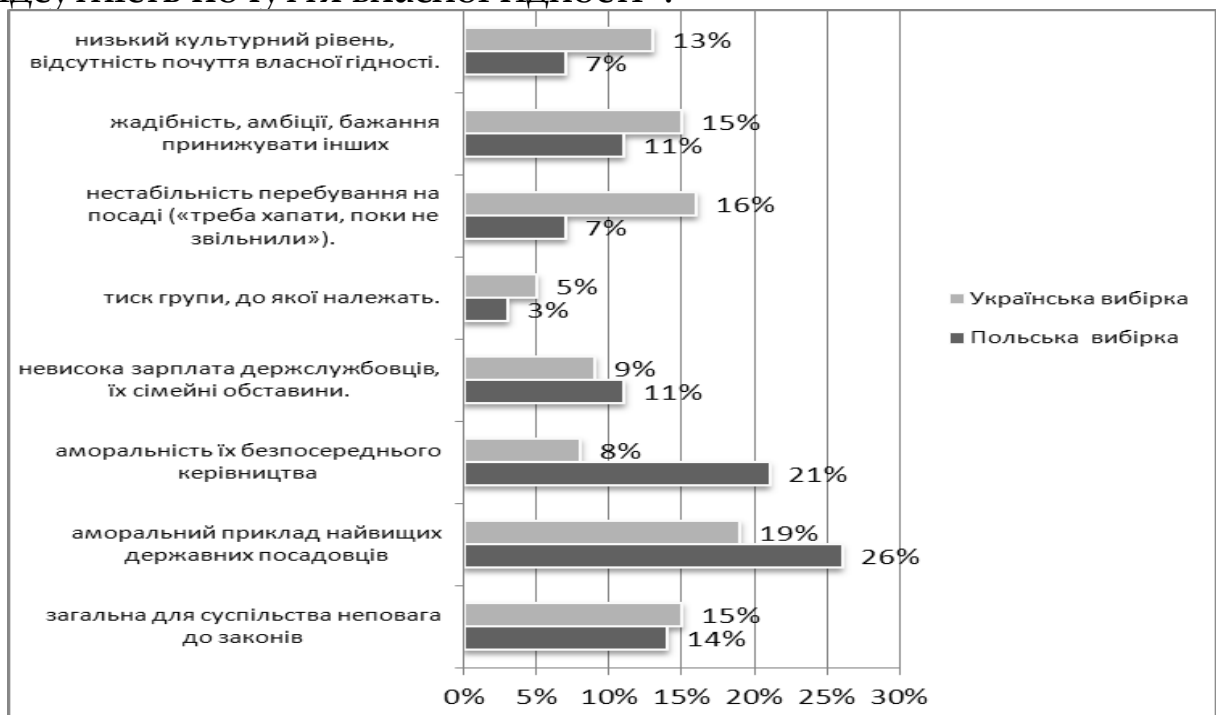

Рис. 44. Причини, що на думку респондентів породжують службову корупцію.

Збільшення рівня доходів громадян сприяє зменшенню політичної корупції. Цей соціальний критерій, ймовірно, найближчими роками не сприятиме зміні ситуації в державі. Скрутні фінансові умови поставили у вкрай хитке матеріальне

становище більшість громадян. Станом на 2012–13 рр. близько 40% опитаних респондентів мали нестабільні за розміром доходи. Близько 20% респондентів отримували менше 60\$ в місяць, 22% респондентів отримували від 60–100\$. 11% респондентів отримували 100–140\$. 10% респондентів отримують від 140–200\$. Фінансово-економічна криза 2014 р. знецінила доходи громадян і ще більше загострила соціальну напругу. Для порівняння лише 15% польських респондентів заробляють менше 500\$. Близько 30% респондентів отримують 500–650\$. 23% респондентів мають від 650–980\$. Більше 1000\$ заробляють 9% респондентів. Незадовільна економічна ситуація в Україні не сприяє зменшенню політичної корупції. У таких соціальних обставинах олігархічні групи зберігатимуть значні корупційні можливості в політиці та економіці, а також ресурси для маніпуляцій населенням, котре перебуває на межі бідності.

Наведені результати засвідчують більш виразні корупціогенні ознаки корпоративної культури в українських реаліях. Українські громадяни засвоюють корупційні установки внаслідок навчання та трудової діяльності. З цієї причини подолання політичної корупції вимагає демократизації корпоративної культури загалом, а також усунення окремих її причин у контексті окремих наведених вище її проявів.

Корекція індивідуально-психологічних характеристик особистості. Для подолання політично корупції на психологічному рівні необхідно проаналізувати значення структурних компонентів особистості, таких як: а) когнітивні можливості особи (міра завбачливості, способи ухвалення рішень); б) елементи Я-концепції (патерналістські очікування, мотиваційна спрямованість, самототалітаризм, сприйняття аморальності в діловій сфері, макіавеллізм, соціальний скептицизм-оптимізм, морально-етична відповідальність, самоповага, самовпевненість); в) поведінкові особливості

особистості (соціальна активність, консерватизм–радикалізм) [112, с. 62-63].

На основі проведеного емпіричного дослідження (див. підрозділ 2.3. Результати крос-культурного дослідження психологічних проявів політичної корупції) нами встановлено комплекс взаємопов'язаних психологічних передумов, що здатні вплинути на зменшення корупціогенності у суспільстві.

Когнітивні можливості:

- збільшення рівня завбачливості (компетентності);
- вдосконалення способів ухвалення рішень.

Характеристики Я-концепції:

- зменшення патерналізму;
- зменшення самототалітаризму;
- переоцінка структури «самостварення», «соціального статусу»;
- переоцінка мотиваційної спрямованості;
- переоцінка значення громадянської активності;
- зменшення сприйняття аморальності в діловій сфері;
- укріплення морально-етичної відповідальності;

Поведінкові характеристики особистості:

- збільшення рівня соціального радикалізму;
- соціальна активність.

Вказані психологічні передумови на мікрорівні сприяють подоланню політичної корупції. Деякі з названих чинників залежать від зусиль особистості, однак інші можуть виникнути лише за сприятливих соціальних умов. У випадку розбалансування названих психологічних передумов збільшується корупційна складова в суспільно-політичних відносинах. Проаналізуємо психологічні чинники, що впливають на антикорупційну модель поведінки особистості.

Збільшення рівня завбачливості та компетентності особистості – цей психологічний чинник підвищує якість рішень, що приймає особа у питаннях професійного та

суспільного життя. Важливу роль у збільшенні рівня завбачливості, компетентності особистості відіграє доступ до першоджерел, результатів наукових досліджень, джерел знань: якісного телебачення, радіо, Інтернет, преси, книг. Завдяки поінформованості, компетентності особа набуває соціальної зрілості, отримує можливість діяти усвідомлено та відповідально.

Результати проведеного нами дослідження вказують, що 52% польських респондентів вважають, що можна довіряти офіційним відомостям про депутатів під час прийняття рішень. З огляду на це більше 70% польських респондентів приймають важливі рішення самостійно (наприклад, якого політика або партію підтримати на виборах), а не дослухаються до думок друзів.

Натомість більше 90% українських респондентів не довіряють офіційним відомостям про депутатів (а також про інші суспільно значущі питання), бо вважають, що офіційні відомості не є достовірними. Через це більше 80% респондентів вдаються до збору інформації з різних джерел, розпитуючи різних людей. Не маючи доступу до достовірних джерел інформації люди з більшою ймовірністю помиляються у прийнятті рішення. Зрозуміло, що в корумпованих умовах владні та посадові суб'єкти приховують інформацію (яка може зашкодити їх інтересам) від громадян, для збереження монопольного контролю над суспільством.

Близько 90% українських респондентів вказали, що через брак достовірної інформації вони не завжди здатні передбачити майбутні події, майбутню поведінку політиків та партій. Тому вони змушені діяти наосліп, часто помиляються під час виборів (див. додаток 3, табл. 3.8, табл. 3.9). В обставинах нестачі суспільно значущих відомостей майже 80% громадян під час ухвалення важливих рішень змушені покладатися на інтуїцію,

чуття, або збирати відомості, розпитуючи інших людей. Серед польських респондентів таких виявилось значно менше – 65%.

Результати кореляційного аналізу засвідчили, що незадовільна завбачливість особистості спричиняє зменшення в особистості самоповаги, самовпевненості, морально-етичної відповідальності, а також зростання самототалітаризму, сприйняття аморальності в діловій сфері (див. додаток 6: рис. 6.8, рис. 6.9, рис. 6.12, рис. 6.14, рис. 6.15). Незадовільна завбачливість особистості спричиняє зростання патерналістських очікувань, а також корпоративна культура, в якій їй доводиться працювати стає більш авторитарною (див. додаток 3, рис. 6.7).

Таким чином, незадовільні когнітивні та прогностичні характеристики особистості породжують корупціогенні установки – низьку самооцінку і самовпевненість, морально-етичну безвідповідальність, патерналізм, самототалітаризм, аморальність в діловій сфері, а на соціальному рівні породжують авторитаризм корпоративної культури.

Для подолання політичної корупції необхідно покращувати аналітичні та прогностичні здібності громадян. Цього можна досягти завдяки кращій поінформованості населення, громадянській просвіті, забезпечення права громадян на інформацію. У цивілізованих суспільствах важливу просвітницьку функцію відіграють науковці, які досліджують соціальну реальність і доносять до суспільства результати досліджень. Аналітична та просвітницька діяльність науковців може бути запорукою зменшення політичної корупції в суспільстві. На жаль, у вітчизняних умовах науковці не завжди виконують (або їх позбавлено можливості виконувати) цю соціальну функцію. Певна частина публічних аналітиків є заангажованими в певні політичні та олігархічні мережі. Решта не мають доступу до засобів масової інформації і не впливають на громадську думку. Наукові та науково-популярні друковані видання в Україні, як відомо, фактично не фінансуються,

видаються вкрай малими тиражами, і це позбавляє громадськість знань.

Зменшення патерналізму сприяє зниженню політичної корупції. Щоб боротися з політичною корупцією необхідно докладати зусиль для збільшення психологічної налаштованості людей самотужки, без очікування втручання «згори» вирішувати проблеми власного життя (праця, матеріальне забезпечення), розв'язання проблем громади тощо.

Рівень патерналізму в громадян зростає, коли їх за ініціативу карають, або коли вони позбавлені ресурсів діяти самостійно (відсутність знань, інформації, фінансів, майна, людей). Результати проведеного дослідження виявили більшу схильність до патерналізму у сімейних респондентів, представників традиційних релігійних поглядів, у респондентів, котрі працюють в рамках авторитарної корпоративної культури (див. додаток 6: рис. 6.1, рис. 6.3).

На мікросоціальному рівні патерналізм набувається як звичка в процесі щоденної діяльності особистості (під час навчання, роботи в трудових колективах). Ініціатива особистості у рамках авторитарної корпоративної культури сприймається як порушення субординації. Згідно з «неписаними правилами» ініціатива є атрибутом лідерства, а тому цю поведінкову характеристику присвоюють винятково керівники. Підлеглим в автократичних умовах належить лише реалізовувати ініціативи керівництва, а власні ініціативи вони повинні узгоджувати з керівником, а краще делегувати йому власні ідеї за ради стабільності колективу та демонстрації лояльності. Зрозуміло, що автократична корпоративна культура плекає конформізм особистості та зміцнення патерналістських звичок.

Демократична корпоративна культура не нав'язує людині патерналістські звички. Через це для подолання корупції необхідно зменшувати патерналізм. Зменшення патерналізму передбачає позбуття особою безпідставних сподівань на

вирішення проблеми (підтримка, дозвіл) з боку суб'єктів влади (керівництва, влади), а також розуміння того факту, що суб'єкти влади в корумпованих умовах переслідують власні (індивідуальні, вузькокорпоративні) інтереси, або є недостатньо компетентними чи не мають ресурсів для вирішення важливих питань.

Позбуваючись патерналізму, особа діє автономно та ініціативно. Це стається за певних психологічних та соціальних обставин: коли індивід досягає особистісної зрілості, знає реальні можливості для досягнення бажаних змін власними силами.

Соціальним інститутом, який покликаний сублімувати патерналістські установки громадян та усувати автократизм політичної та корпоративної культури є громадський (партії, громадські організації) та профспілковий рух. У громадській та профспілковій формі захисту прав людини перебуває ключ до зменшення рівня патерналізму на рівні трудової життєдіяльності людей.

Однак партії та профспілки в корумпованому суспільстві часто є фіктивними (їх контролюють олігархічні гравці, організована злочинність) і не виконують функцію відстоювання громадянських прав та трудових інтересів населення. Більшість громадян розуміє, що ні партії, ні профспілкові організації не захищатимуть їх інтересів, тому полишені сам на сам з власними проблемами, що не сприяє зниженню рівня їх патерналізму. Зменшення рівня патерналізму в складних соціально-економічних умовах є вкрай важким завданням. Військові події, скрутні умови матеріального існування в державі, значний рівень безробіття спонукають людей на підсвідомому рівні очікувати допомоги від влади, делегуючи їй ініціативу позитивних зрушень. З огляду на зазначене, рівень патерналізму серед громадян на жаль не буде знижуватись.

Зменшення самототалітаризму сприяє зменшенню низової та політичної корупції. Самототалітаризм – це схильність особистості до підпорядкування себе зовнішнім авторитетам (таким як громадська думка, очікування інших людей, а також особам, які грають роль керівника, влади), схильність делегувати зовнішнім авторитетам право одноосібно ухвалювати рішення, демонструвати зовнішні атрибути престижу. Схильність до самототалітаризму означає те, що у підсвідомості людини заховався «цензор», котрий блокує впевненість людини в собі, не дає їй вільно висловлюватись, діяти.

Автократичні умови в колективі або суспільстві змушують людей десять разів подумати перш ніж висловити власну позицію, а тим більше висловлювати публічно (на зібраннях) незгоду з діями суб'єктів влади. Незгода людини з рішенням корумпованих суб'єктів влади є ризикованою: у трудових відносинах людина може втратити роботу, а в суспільному житті – зазнати переслідувань. Самототалітаризм має історично зумовлене підґрунтя: посттоталітарні суспільства прищеплюють цю якість своїм громадянам. В автократичних умовах лише інститут «таємного голосування» створює для людини безпечну можливість продемонструвати власну позицію.

Порівняльна оцінка результатів української та польської вибірок виявила крос-культурні відмінності в поширенні самототалітаризму:

- Втричі більшою є частка українських респондентів (75%), які ствердили, що їх поведінка має відповідати очікуванням оточуючих (частка респондентів у польській вибірці – 27%).
- У чотири рази більшою є частка респондентів української вибірки (57%), що некритично оцінюють правоту керівників («керівник завжди правий»), серед польських респондентів таких виявилось 15%.

- У двічі більше серед українських респондентів (60%), котрі оцінюють себе (власну ідентичність) у контексті ідентичності чинної влади («люди заслуговують на ту владу, яку мають»), серед польських респондентів таких є 33%.
- Більший відсоток респондентів в українській вибірці (61%), котрі за краще вважають «погану владу, ніж безвладдя»; польських респондентів, котрі такої ж думки 52%.

Українські респонденти проявляють більшу толерантність до влади, навіть якщо вона є корумпованою або злочинною. Самототалітаризм позбавляє людей волі та сміливості впливати на якість влади, змушувати владних суб'єктів рахуватися з законом, з інтересами громадян.

Зменшення самототалітаризму передбачає готовність людини йти на ризик у відповідь на корупційні зловживання владних суб'єктів, публічно виявляти власну позицію, проявляти волю у відстоюванні моральних цінностей, ставати на захист людей, які зазнають утисків.

Раціоналізація мотиваційної спрямованості. Корупція залежить від домінуючих мотиваційних установок населення. Результати емпіричного дослідження вказують на відмінності мотиваційної спрямованості респондентів польської та української вибірок (див. рис. 45).

36% респондентів української вибірки прагнуть мати роботу з стабільною зарплатою. Частка респондентів польської вибірки з таким прагненням виявилась у тричі меншою – 12%. Натомість найбільший відсоток респондентів польської вибірки спрямовані на пошук «високооплачуваної роботи, яка вимагає щоденної концентрації розумових сил» (44%). Частка респондентів української вибірки з такою професійною спрямованістю значно менша – 17%.

Бажання значної частини українських респондентів (36%) мати працю з стабільною зарплатою створює сприятливі умови для розвитку корумпованої бюрократії.

Рис. 45. Професійна спрямованість респондентів

Зменшення сприйняття аморальності в діловій сфері. Як вказують результати нашого дослідження, рівень корупції є наслідком сприйняття людьми аморальних стратегій поведінки (див. додаток 3, табл. 3.11). Рівень сприйняття аморальних стратегій українськими респондентами виявився відчутно вищим ніж в польських респондентів (див. додаток 5, рис. 5.4).

Твердження «переможців не судять» позитивно сприйняли 67% українських респондентів, а польських у двічі менше – 34%. Твердження «ділова конкуренція та мораль не завжди сумісні» позитивно сприйняли 84% українських респондентів, а польських 57%. Твердження «за ради кар'єри чи бізнесу дозволяється підтримати впливових гравців, цінності та дії яких не поділяю» позитивно сприйняли 66% українських, і лише 17% польських респондентів (див. рис. 46).

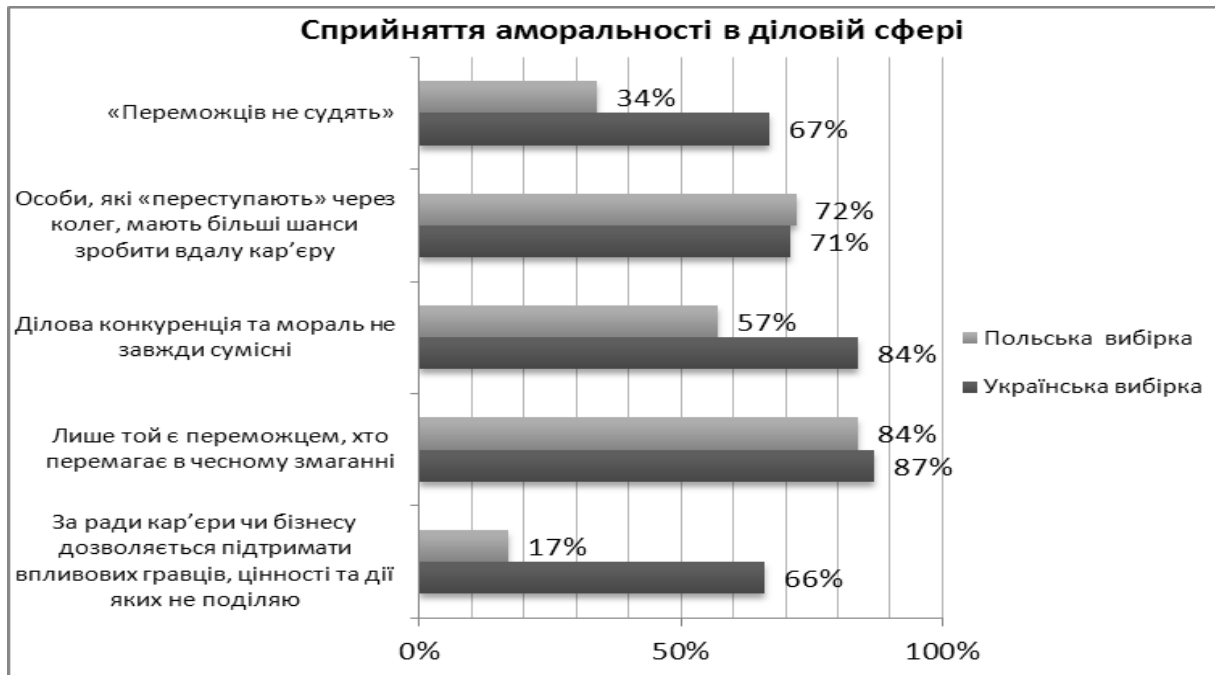

Рис. 46. Позитивне сприйняття аморальних стратегій в діловій сфері

Подолання корупції важко реалізувати без зміни ціннісних пріоритетів громадян. Корумповані суспільні умови викривляють уявлення людини про те, що є «нормою», яка поведінка є «прийнятною», кого слід «уникати» в стосунках, чим можна «гордитися», а які вчинки є «ганебними». Авторитарна корумпована влада (керівництво, державні структури, уряд) не залишає для людини жодного вибору, фактично шантажує людину, діє кримінальними методами.

Людина усвідомлює, що в разі спротиву вона втратить усе – працю, бізнес, джерело доходів, здоров'я. Тим самим населення змушують йти на співпрацю із легально діючими корумпованими посадовцями (злочинцями), привчають толерувати аморальні вчинки, підтримувати аморальних впливових осіб. По-суті відбувається втягування людей в аморальні оборудки в якості пособників.

Повернути деморалізованих людей до моральних способів поведінки вкрай непросто завдання. Кореляційний аналіз виявив, що сприйняття аморальності в ділових стосунках меншою мірою проявляється при збільшенні завбачливості, а

також при зменшенні патерналізму (див. додаток 6: рис. 6.9). Іншими словами – вищий рівень інтелектуального ресурсу особистості й спроможність брати на себе відповідальність є запорукою меншого сприйняття аморальності в ділових стосунках.

Укріплення морально-етичної відповідальності. Подолання політичної корупції неможливе без укріплення морально-етичної відповідальності, рівень якої серед українських респондентів виявився значно нижчим, ніж у польських респондентів (див. рис. 47).

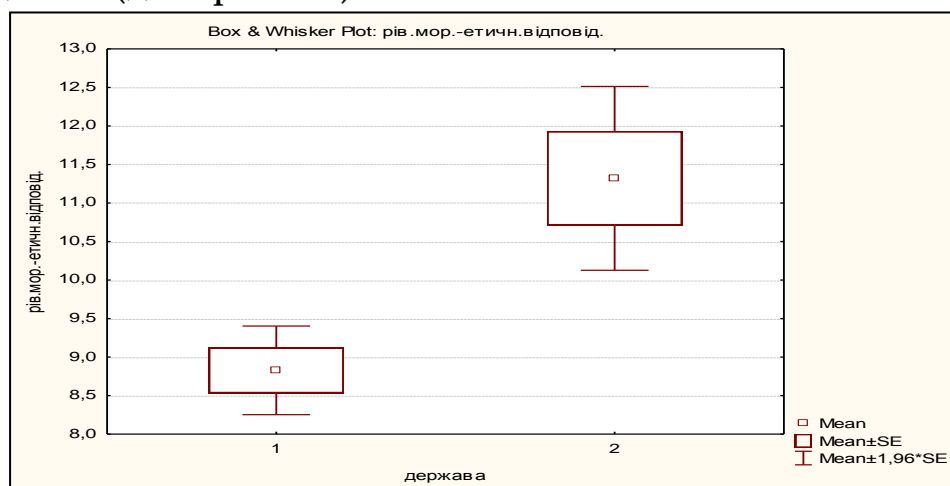

Рис. 47. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «рівень морально-етична відповідальність»

Кореляційний аналіз дав змогу виявити чинники, які можуть сприяти зростанню рівня морально-етичної відповідальності особистості в українській та польській вибірках (див. рис. 48).

На морально-етичну відповідальність польських респондентів вкрай згубно впливає побутова, службова корупція. Зміцнює морально-етичну відповідальність поляків, з одного боку, збільшення доходів, а з другого – авторитарна корпоративна культура та соціальний песимізм. Іншими словами, якщо корумповані владні суб'єкти запроваджують авторитарні методи управління, то це не деморалізує польських респондентів.

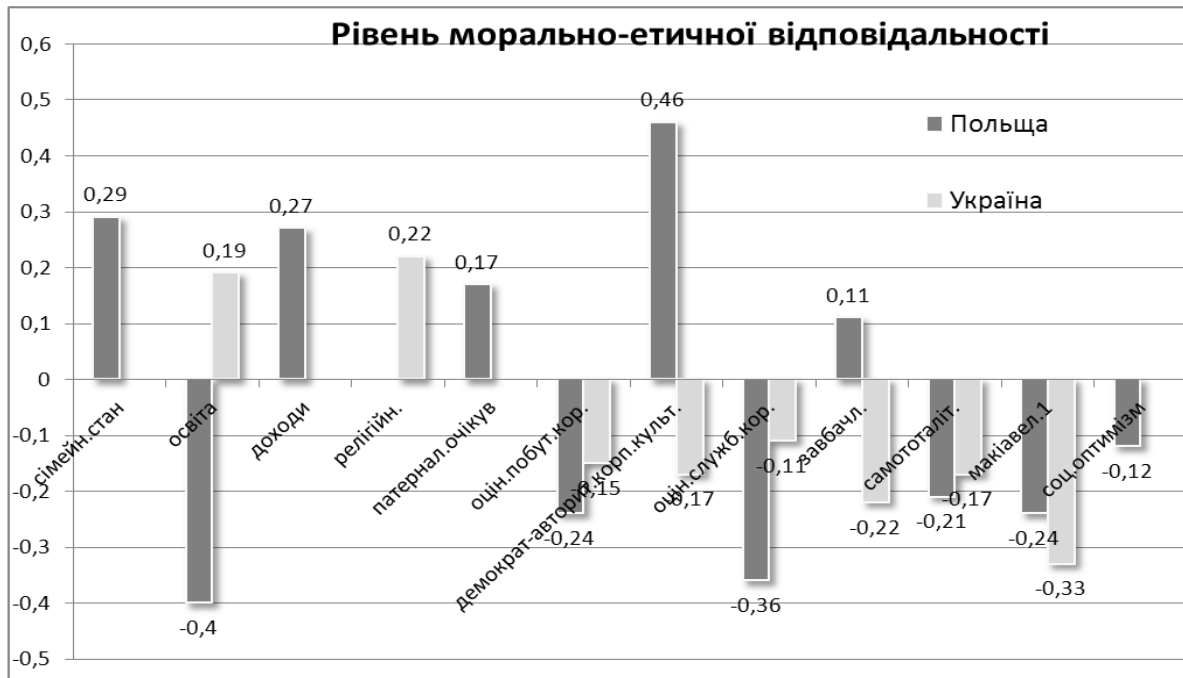

Рис. 48. Кореляційні зв'язки за шкалою морально-етична відповідальність

На морально-етичну відповідальність українських респондентів також згубно впливає побутова та службова корупція. Зміцнює морально-етичну відповідальність українців, з одного боку, вищий рівень освіти, індивідуальні теїстичні розуміння, а з другого – демократична корпоративна культура. Це означає, що в корумпованих авторитарних умовах рівень морально-етичної відповідальності особистості знижується, особа здебільшого не опирається корупційному тиску влади, а деморалізується, пристосовується до злочинних «норм».

Укріплення соціальної зрілості особистості. Виявлені культурні відмінності знайшли відбиток в структурі особистості українських та польських респондентів. Для польських респондентів їх особистість (сприйняття людиною свого соціального статусу, відчуття самовпевненості, самоповаги) у більшій мірі пов'язана з особливостями культури корпоративних взаємин: службова корупціогенність та аморальні практики в діловій сфері зменшують самовпевненість особистості польських респондентів. Подібним чином у польських респондентів «соціальний статус» особистості має

прив'язку до морально-етичної відповідальності. Рівень *соціального оптимізму* особистості, її *самоповага* та *самовпевненість* зростає зі зменшенням *самототалітаризму*, прихильності до *консерватизму*, прояву альтруїстичних емоцій. Важливим моментом для формування самоповаги та самовпевненості польських респондентів є рівень їх освіти. Прояви корупції (побутова, службова, владна) негативно впливають на самовпевненість особистості. Це означає, що польські респонденти для забезпечення собі позитивного самоствавлення мають стимул демократизувати корпоративну культуру, оскільки їх Я-концепція відчутним чином співвідноситься з соціальними умовами існування. Я-особистісне в польських респондентів тісно пов'язане з Я-суспільним, тому корупційно-авторитарні практики особистість намагається більш активно долати.

У випадку українських респондентів (станом на осінь 2013 р.) нами виявлено інші тенденції. Особистість в українських реаліях, її Я-концепція відмежовані від суспільних обставин. Не вбачаючи реальної можливості змінити корумповані соціальні реалії, особа намагається психологічно ізолювати себе від них. Через відсторонену позицію «українська людина» звикла оцінювати себе винятково з огляду на формально-соціологічні, або індивідуальні категорії: рівень її самоповаги та самовпевненості залежить лише від *рівня її доходів, посідання управлінських посад*.

Психологічне відмежування людини від корумпованих соціальних реалій, на нашу думку, має істотні наслідки. Рівень *соціального оптимізму* особистості парадоксальним чином зростає (на противагу результатам польської вибірки) зі збільшенням її *радикалізму*, сприйняттям нею *аморальності* в діловій сфері, збільшенням *самототалітаризму*. Збільшити *самоповагу* та *самовпевненість* особистість намагається,

збільшуючи рівень своїх *доходів* та *радикалізму* (шляхом порушення традиційних морально-етичних норм).

Іншими словами, українські респонденти не вбачають в зусиллях демократизувати корпоративну культуру для себе особистого сенсу, оскільки вони мислять таким чином: «я живу своїм життям, а соціальне оточення своїм життям».

Результатом таких соціальних установок людини є поширення на низовому рівні авторитарної корпоративної культури. Можемо припустити, що з часом особа звикає до описаного стану справ і авторитарно-бюрократичні соціальні правила переносить на вищі рівні управління – управління колективами, громадою, інституціями, державою.

Відсторонена індивідуальна позиція штовхає особу в українських реаліях відтворювати «патрон-клієнтистську» («садо-мазохістську») модель соціальних стосунків. Пересічна особа займає конформістську, угодовську позицію стосовно суб'єктів управління (керівників, політиків, влади), проявляє самототалітаризм, не висловлює і публічно не відстоює власні інтереси, проявляє більшу психологічну готовність (у порівнянні з польськими респондентами) сприяти керівникам у їх посадових зловживаннях, чим їх розбещує, створюючи простір для корупції.

Висновки до четвертої частини

Розглянуто рівні (теоретико-аналітичний, макросоціальний, мікросоціальний) та стратегії подолання політичної корупції; проаналізовано психологічні умови зменшення рівня толерантності особистості до проявів політичної корупції.

Макросоціальними стратегіями подолання політичної корупції (метод експертної оцінки та контент-аналізу наукових праць 20 експертів) є:

- політичні реформи та реформи державного управління на принципах мерітократії, розподілу влади та повноважень,

законності;

- економічні реформи на принципах продуктивності, конкуренції, легальності, справедливого розподілу прибутків, поміркованості людських потреб, усунення хремастичних правил;
- впровадження науково-технічних інновацій та технологічного розвитку;
- забезпечення демократичних громадянських прав, захист прав людини, плекання культури.

Мікросоціальними стратегіями подолання політичної корупції є: вплив особистості на антикорупційні зміни (наявність реформаторів на усіх соціальних щаблях та середовищах); антибюрократичні заходи; якісний кадровий відбір управлінців; дерегуляція; антикорупційні органи; громадський контроль за діями влади; застосування негативних санкцій щодо корупціонерів; застосування позитивних стимулів для законослухняних політиків та посадовців; позитивні прецеденти у подоланні політичної корупції, пропаганда у ЗМІ антикорупційних успіхів для формування громадської думки.

Психологічними умовами зменшення політичної корупції є:

1) Демократизація політичної та корпоративної культури:

- підвищення культурного та освітнього рівня, психологічної зрілості управлінського персоналу (політичних та посадових осіб);
- підвищення в суспільстві поваги до законів завдяки збільшенню можливостей контролю громадськості за діяльністю посадових та політичних осіб;
- заміна «патрон-клієнтистської» моделі відносин людей в суспільстві (та виробничих стосунках) на демократичні моделі взаємодії (громадянин–громадянин, фахівець–фахівець, людина–людина) засобами прозорих конкурсних процедур призначення на посади, періодичної ротації управлінців;

- зменшення бюрократизму в роботі установ, більш чітка регламентація повноважень посадових осіб, подолання комунікативних бар'єрів між адміністрацією та персоналом, клієнтами;
- захист трудових прав підлеглих для зменшення втягування їх в оборудки корумпованого керівництва;
- підвищення соціальних стандартів, рівня оплати праці.

2) Для подолання політичної корупції необхідна корекція індивідуально-психологічних характеристик особистості громадян:

- *когнітивний компонент особистості*: збільшення рівня завбачливості, компетентності; вдосконалення способів ухвалення рішень;
- *характерологічний компонент особистості*: укріплення соціальної зрілості особистості; рефлексія Я-концепції; зменшення патерналізму та самототалітаризму; раціоналізація мотиваційної спрямованості; зменшення толерантності до аморальності в діловій сфері, збільшення нетерпимості у ставленні до корупційних дій, співучасті в службових діях; укріплення морально-етичної відповідальності;
- *поведінковий компонент особистості*: збільшення рівня професійності дій (макіавеллізм); соціальний радикалізм (в контексті дотримання моральних норм); соціальна активність; подолання клієнтистських установок шляхом побудови психологічно зрілих відносин між керівниками та підлеглими; налагодження діалогічності у стосунках "по-вертикалі", усунення бюрократичних комунікативних бар'єрів.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження визначено зміст, природу соціально-психологічних механізмів, які лежать в основі існування політичної корупції та умови її зменшення у суспільстві, що дає можливість зробити такі висновки.

1. Політична корупція є стратегією дій політичних та посадових осіб різних рівнів (та їх груп), що скерована на концентрацію влади, отримання протиправного особистого та вузькокорпоративного зиску від ухвалення владних та адміністративних рішень. Політична корупція виявляється в політичних (перевищення влади та службового становища, узурпація влади, насилля) та економічних (економічний визиск населення, розкрадання, шахрайство, хабарництво, лобіювання тощо) зловживаннях. Впродовж історії політична корупція істотно впливала на політичні процеси у державах та була засобом формування олігархічних та авторитарних політичних устроїв.

2. У контексті структуралістичних психологічних теорій політична корупція є формою психологічного захисту, владо- та клептоманії, ігрової мотивації. Механізмами її впровадження є м'які (наслідування, маніпуляція інформацією, когнітивні дисонанси, підкуп, непотизм, авторитарна політична культура) та жорсткі (економічне узалежнення, шахрайство, перевищення повноважень, злочинна змова, вимагання, примус, остракізм нелояльних, залякування, помста, насилля) засоби впливу на громадян.

3. Політична корупція має психологічне підґрунтя. Її спричиняють особливості менталітету спільноти (масова свідомість, політична культура), когнітивні можливості людини (некомпетентність, непоінформованість, мотиваційні конфлікти), ідентичність особистості (морально-етична

відповідальність), специфіка поведінкової активності (соціальний страх, самототалітаризм), групова психологія (корпоративна культура, конформізм).

Політична корупція має специфічні прояви в українських та польських реаліях. Станом на 2012–2013 рр. українські респонденти констатували найпоширенішими владну, виборчу, посадову, побутову корупцію. Польські респонденти констатували низову корупцію (посадову, службову).

В українських реаліях виявлено більш авторитарну і бюрократичну політичну та корпоративну культури, яка має істотний вплив на моральні та психологічні характеристики особистості: виявлено більш значне поширення серед українських респондентів патерналізму, самототалітаризму, самоцензури, сприйняття аморальності в діловій сфері, готовності сприяти керівництву у службових зловживаннях. Авторитарна корпоративна культура зменшує прогностичні здібності особистості, збільшує патерналізм, самототалітаризм, сприйняттям аморальності в діловій сфері.

Різні корупціогенні соціальні умови специфічним чином впливають на особистість українських та польських респондентів.

Сприйняття польськими респондентами свого соціального статусу, відчуття самовпевненості, самоповаги тісно пов'язані з особливостями культури корпоративних взаємин (службова корупціогенність та аморальні практики в діловій сфері зменшують самовпевненість особистості). Польські респонденти для забезпечення позитивного самоствавлення мають стимул демократизувати корпоративну (і політичну) культуру. Я-особистісне в польських респондентів пов'язане з Я-суспільним, тому корупційно-авторитарні практики особистість намагається активно долати. Рівень соціального оптимізму польських респондентів, їх самоповага, самовпевненість зростає внаслідок прихильності до консерватизму (традиційних цінностей), прояву альтруїстичних емоцій, а також внаслідок зменшення

самототалітаризму. Важливим для формування самоповаги та самовпевненості польських респондентів є рівень їх освіти. Прояви корупції (побутова, службова, владна) негативно впливають на самовпевненість особистості.

Особистість в українських реаліях, її Я-концепція відмежовані від суспільних обставин. Українські респонденти не вбачають в зусиллях демократизувати корпоративну (та політичну) культуру для себе особистого сенсу, вони оцінюють себе лише з огляду на формальні та індивідуальні категорії: рівень їх самоповаги та самовпевненості залежить тільки від рівня її доходів, або посідання управлінських посад. Рівень соціального оптимізму українських респондентів зростає (на противагу результатам польської вибірки) зі збільшенням радикалізму (порушення традиційних цінностей), сприйняттям аморальності в діловій сфері, збільшенням самототалітаризму. Збільшити самоповагу та самовпевненість особистість намагається, збільшуючи рівень своїх доходів та здобуваючи управлінські посади аморальними засобами.

4. Макросоціальними стратегіями подолання політичної корупції є політичні та економічні реформи, впровадження в суспільстві науково-технічних інновацій та технологічного розвитку, забезпечення демократичних громадянських прав, захист прав людини, плекання культури.

Для подолання політичної корупції на мікросоціальному рівні необхідні: наявність реформаторів; проведення антибюрократичних заходів; здійснення якісного кадрового відбору політиків, посадовців; проведення дерегуляції; дієвість антикорупційних органів; здійснення постійного громадського контролю за діями влади; застосування негативних санкцій щодо корупціонерів; наявність позитивних стимулів для законослухняних політиків та посадовців; позитивні прецеденти щодо подолання політичної корупції.

Психологічними умовами зменшення політичної корупції є: демократизація політичної та корпоративної культури; корекція індивідуально-психологічних характеристик особистості (когнітивного, характерологічного, поведінкового компонентів); усунення ситуативних умов для відтворення корупційних сценаріїв.

Вказані передумови є підґрунтям подолання політичної корупції. У випадку розбалансування названих соціальних та психологічних передумов збільшується корупційна складова в суспільно-політичних відносинах. Деякі з названих умов залежать від зусиль особистості (громадян), інші можуть виникнути лише завдяки політичній волі влади та посадовців.

Оптимізм щодо можливості подолання політичної корупції в суспільстві опирається на позитивні приклади низки цивілізованих держав, в яких завдяки здійсненим політичним та економічним реформам (що тривали впродовж десятиріч або й сторіч), економічному та технологічному розвитку, підвищенню рівня освіти та культури, зростанню соціальних стандартів витворено мерітократичні політичні устрої, що суттєво зменшили поширення політичної корупції.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов Ф.В. Економічний зміст корупції: Інституційний підхід: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Ф.В. Абрамов. – Донецьк, 2010. – 16 с.
2. Адорно Т. Авторитарная личность / Т. Адорно / [сост. Д.Я. Райгородский]. Психология и психоанализ власти: Хрестоматия. – Т.2. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – 576 с.
3. Алауханов Е. Криминология. Учебник [Електронний ресурс] / Е. Алауханов. – Алматы, 2008. – 429 с. – Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6867.html>
4. Альбац Е.М. Бюрократия: Борьба за выживание / Е.М. Альбац. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 34 с.
5. Антикоррупционный букварь: из серии «Библиотечка антикоррупционера» / [сост. А.С. Пржездомвский]. – М., 2009. – 58 с.
6. Арістотель. Політика / Арістотель [пер. з давньогр. О. Кислюка]. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
7. Арон Р. Этапы розвитку соціологічної думки / Р. Арон [пер. з франц. Г.Філіпчука]. – К.: «Юніверс», 2004. – 586 с.
8. Арутюнян Б. К вопросу понимания коррупционного поведения / Б. Арутюнян. – Режим доступу: http://www.crrc.am/store/files/db_fellows/article%201.pdf
9. Бабенко В.В. Основы теории вероятностей і статистичні методи аналізу даних у психологічних і педагогічних експериментах: Навч. посібник / В.В. Бабенко. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 184 с.
10. Базисний тип особистості за соціалізму та в посттоталітарному суспільстві [Електронний ресурс] / [за редакцією С. О. Макеева]. Соціологія: Навч. посібник. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – 344 с. – Режим доступу:

- http://pidruchniki.ws/12580925/sotsiologiya/bazisniy_tip_osobistosti_sotsializmu_posttotalitarnomu_suspilstvi
11. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л.М. Баткин. – М.: Наука, 1989. – 272 с.
 12. Бачинін В.А. Філософія права: Підручник для юрид. спец. вищих навч. закладів / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
 13. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. Вид. четверте / В.В. Бедь. – Львів: «Новий світ-2000», 2006. – 376 с.
 14. Берн Э. Игры, в которые играют люди (Психология человеческих взаимоотношений) [Электронный ресурс] / Э. Берн. [пер. с англ. А.В.Ярхо]. – Режим доступа: <http://www.koob.ru>
 15. Бондарчук О. І. Експериментальна психологія: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2003. – 120 с.
 16. Боннар А. Греческая цивилизация / А. Боннар [пер. с франц. О.В. Волкова]. – Том I. От Иллиады до Парфенона. – М.: «Искусство», 1992. – 269 с.
 17. Боннар А. Греческая цивилизация / А. Боннар [пер. с франц. Е.Н. Елеонской]. – Том III. От Эврипида до Александрии. – М.: «Искусство», 1992. – 400 с.
 18. Бушанський В.В. Естетика політичної влади: Монографія / В.В. Бушанський. – К.: ПАРАПАН, 2009. – 360 с.
 19. Ванновская О.В. Личностные детерминанты коррупционного поведения [Электронный ресурс] / О.В. Ванновская. – Режим доступа: ftp://lib.herzen.spb.ru/text/vannovskaya_102_323_328.pdf
 20. Варналій З.С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації. Колективна монографія [Електронний ресурс] / [З.С. Варналій, А.Я. Гончарук, Я.А. Жаліло та ін.]. – К., 2006. – Режим доступа: http://old.niss.gov.ua/book/tyn_ekon/index.htm

21. Веденєєв Д.В. Задзеркалля історії: Нариси минулого спеціальних служб / Д.В. Веденєєв. – К.: «К.І.С», 2008. – 286 с.
22. Волошина А.В. Корупція – виклик для України: за матер. 6-го «Київського Діалогу» [«Корупція в політиці, економіці та управлінні – стратегії громадянського суспільства та світової спільноти щодо її подолання»], (28-30 жовтня 2010 р.) / А.В. Волошина, – Кіровоград, 2011. – 79 с.
23. Гавел В. «Сила безсилих» (витяги з есею). [Електронний ресурс] / В. Гавел. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/feature/24428097.html>
24. Гевелинг Л.В. Клептократія / Л.В. Гевелинг. – М.: Гуманитарий, 2001. - 592 с.
25. Гегель Г. Феноменологія духа. Сочинення / Г. Гегель. – Т. IV. – М.: 1959. – 487 с. – С. 112.
26. Гейзінга Й. Homo ludens / Й. Гейзінга. – К.: Основи, 1994. – 177 с.
27. Глухов Ю. Влада боїться жорсткого антикорупційного закону [Електронний ресурс] / Ю. Глухов. (06 квітня 2011). – Режим доступу <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/04/6/6083555/>
28. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2-х т. / Т. Гоббс. – Т.2. – М.: Мысль, 1964. – 576 с.
29. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 2001. – 736 с.
30. Головатий М.Ф. Політична психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закладів / М.Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2006. – 400 с.
31. Головки С.А. Противодействие коррупционной преступности в России: ретроспектива, современность и перспективы: ретроспектива, современность и перспективы: Дисертация канд. юрид. наук: 12.00.08. [Электронный ресурс]. – Тюмень, 2006. – 196 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/190642.html>

32. Головні економічні теорії. Історичний огляд / І. Полулях. – Львів, (без видавництва), 2015. – 156 с.
33. Гора І.В. Криміналістика. Посіб. для підг. до іспитів. Вид. 3-є, стер. / І.В. Гора, А.В.Іщенко, В.А.Колесник. – К.: Вид. Паливода А.В., 2005. – 236 с.
34. Горбунова В.В. Експериментальна психологія в схемах і таблицях: Навчальний посібник. – К.: «ВД «Професіонал», 2007. – 208 с.
35. Гордієнко В. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / В. Гордієнко, Л. Копець. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 304 с.
36. Грималь П. Цицерон / [вступ. стат. Г.С. Кнабе], [пер. с фр. Г.С. Кнабе, Р.Б. Сашиной]. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 544 с. (Жизнь замечательных людей. Серия биографии; Вып. 717).
37. Гусейнов А.А. Краткая история этики / А.А.Гусейнов, Г. Иррлитц. – М.: Мысль, 1987. – 589 с.
38. Данчук М.Д. Психологічні особливості виникнення і подолання корупційного делікту правоохоронців [текст] : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / М.Д. Данчук. (Національна академія служби безпеки України). – Хмельницький, 2007. – 446 арк. – Арк. 429-446.
39. Данчук М.Д. Психологічні особливості виникнення і подолання корупційного делікту правоохоронців. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук / М.Д. Данчук. – Хмельницький, 2007. – 20 с.
40. Дмитрієнко Ю.М. Посттоталітарна правова свідомість у контексті світової правокультурної глобалізації / Ю.М. Дмитрієнко // Вісник Київського нац. університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Юридичні науки. – № 63-64. – 2005. – С. 81-87.
41. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Ж. Дюмезиль. – М.: Наука, 1986. – 235 с.

42. Евріпід. Трагедії / Евріпід [пер. з давньогрец. А. Содомори, Б. Тена]. – К.: Основи, 1993. – 448 с.
43. Эллен Х. Роль групп лиц, объединенных общими интересами [Электронный ресурс] / Х. Эллен. – Режим доступа: <http://www.infousa.ru/government/dmpaper9.htm>.
44. Енциклопедія державного управління: у 8 томах. Публічне врядування / [наук. ред. кол. : В.С. Загорський та ін.]. – Том 8. – Львів: ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2011. – 630 с.
45. Ємельянов В.М. Політична корупція в сучасній Україні / В.М. Ємельянов, Д.А. Степанюк // Політичні науки. Наукові праці. – Т. 93. – Вип. 80. – С. 72-75.
46. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / С. Жижек. – М.: «Художественный журнал», 1999. – 238 с.
47. Жижек С. Погляд скоса: вступ до Лакана крізь популярну культуру / С. Жижек [пер. з англ. М. Тсомпаніс, С. Антонюк]. – Львів: «Каменярь», 2007. – 198 с.
48. Жижек С. 13 опытов о Ленине / С. Жижек [пер. с англ. А. Смирнова], [вед. ред. А. Иванов]. – М.: «Ад Маргинем», 2003. – 254 с.
49. Жулай В.Д. Конфлікт моральної та естетичної мотивації в генезі творчої особистості: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.07 [Електронний ресурс] / В.Д. Жулай (Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України). – К., 2006. – 160 арк. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/241783.html>
50. Закон України «Про боротьбу з корупцією»: №356/95-ВР від 05.10.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/356/95-vp/print1435308261699846>

51. Закон України «Про державну службу»: №3723-ХІІ від 16.12.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/print1435308261699846>
52. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції»: №3206-VI від 07.04.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3206-17/print1435308261699846>
53. Закон України «Про запобігання корупції»: №77-VIII від 28.12.2014 р. // Відомості Верховної Ради, 2014, №49. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print1435308261699846>
54. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»: №3341-ХІІ від 30.06.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3341-12/print1435308261699846>
55. Залізний закон олігархії [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Залізний_закон_олігархії
56. Знаков В.В. Методика исследования макиавеллизма личности / [сост. В.В. Знаков]. – М.: Смысл, 2001. – 20 с.
57. Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт [пер. с нем. Ин-т социологии]. – М.: Наука, 2005. – 443 с.
58. Інґе Амундсена. Політична корупція [Електронний ресурс]. Амундсена Інґе. – Режим доступу: <http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://cite-seerx.ist.psu.edu/viewdoc/download%3Fdoi%3D10.1.1.112.1429%26rep%3Drep1%26type%3Dpdf>
59. Індекс сприйняття корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=uk&langpair=en|uk&r

[url=translate.google.com.ua&u=http://en.wikipedia.org/wiki/Corruption_Perceptions_Index&usg=ALkJrhjvWxriiruvFz6KHOBVAndUkYhyLA](http://translate.google.com.ua&u=http://en.wikipedia.org/wiki/Corruption_Perceptions_Index&usg=ALkJrhjvWxriiruvFz6KHOBVAndUkYhyLA)

60. История средних веков: учеб. для вузов по спец. «История». В 2-х т. / Л.М. Брагина, Ю.М. Сапрыкин, А.С. Чистозвонов и др. [под ред. З.В. Удальцовой, С.П. Карпова]. – Т.1. – М.: Высш. школа, 1991. – 400 с.
61. История средних веков: учеб. для вузов по спец. «История». В 2-х т. / Л.М. Брагина, Е.В. Гутнова, С.П. Карпов и др. [под ред. З.В. Удальцовой, С.П. Карпова]. – Т. 2. – М.: Высш. школа, 1990. – 495 с.
62. Кант И. Сочинения: В 6 т. / И. Кант. Пер. Б.А.Фохта; Под общ. ред. В.Ф.Асмуса, А.В.Гулыги, Т.И.Ойзермана; АН СССР. Ин-т философии. – М.: Мысль, 1963-1966. – Т. 4. – Ч. 1. – 1965. – 544 с. – С. 230-231.
63. Карпенко О.Г. Політична корупція в умовах сучасної демократії [Електронний ресурс] / О.Г. Карпенко, Е.М. Давиденко. – Режим доступу:
http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2010/Politologia/63182.doc.htm
64. Кэмпбелл Дж. Мифы, в которых нам жить [Електронний ресурс] / Дж. Кэмпбелл. – София, 256 с. – Режим доступу: www.koob.ru
65. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой [Електронний ресурс] / Дж. Кэмпбелл. – Режим доступу:
http://www.gramotey.com/?open_file=1269085587#ТОС_id4389795
66. Кіржецький Ю.І. Тіньова економіка та напрями її подолання в Україні / Ю.І. Кіржецький. – Львів: Ліга Прес, 2013. – 198 с.
67. Клименко Д. Політична корупція в державному управлінні: наукові дефініції / Д. Клименко // Демократичне врядування. Науковий вісник, 2010. – Випуск №5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://lvivacademy.com/visnik5/fail/+Klymenko.pdf>

68. Кодекс України про адміністративні правопорушення: чинне законодавство зі змінами та доповненнями на 1 березня 2010 року. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 206 с.
69. Козак В.І. Феномен корупції: науковий погляд на реальний стан в Україні / В.І. Козак // Науковий вісник академії муніципального управління. Збір. наук. праць. Серія «управління» / [за заг. ред. В.К. Присяжнюка, В.Д. Бакуменка]. – Випуск 2/2011. – К., 2011. – С.243-255.
70. Колодій А. «Олігархи» й «олігархія» : зміст понять та українська політична дійсність / А. Колодій // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2001. – Вип. 19. – С.31–35.
71. Конвенція про корупцію у контексті кримінального права, ETS 173. [Електронний ресурс]. – Страсбург (27.01.1999). – Режим доступу: http://zakon.lिकासoft.com.ua/index.php?option=com_lica&p=0&base=1&menu=85139&u=1&type=1&view=text
72. Конвенція про кримінальну відповідальність за корупцію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=uk&langpair=en|uk&rurl=translate.google.com.ua&u=http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp%3FNT%3D173%26CL%3DENG&usg=ALkJrhifJusxdfsro-jOmOg39mWYFchUYw
73. Контракти: діловий тижневик (29.03.2010). – №13-14.
74. Короткий оксфордський політичний словник / [за ред. І. Макліна, А. Макмілана], [пер. з англ. В.Сидоров, Д.Тарашук, П.Тарашук та ін.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
75. Корупція: проблеми, сутність, боротьба. Бібліографічний покажчик з фондів Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки (22 лютого 2008 року) / [без автора]. – Дніпропетровськ, 2008. – 19 с.

76. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / [керівник авт. кол. доц. І.О. Ревак]. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 220 с.
77. Корупція в оцінках державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: методичний посібник / [укл. О.К. Міхеєва, І.В. Костенко]. – Донецьк: ДООЦППК, 2013. – 50 с.
78. Корупція та відповідальність за корупційні дії: Навчально-методичний посібник / За заг. ред. проф. К.М. Левківського. – Львів: Астролябія, 2009. – 160 с.
79. Криміналістика: Підручник / [кол. авт.: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.], [за ред. проф. В.Ю. Шепітька]. – 4-е вид. перероб. і доп. – Харків: Право, 2008. – 464 с.
80. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко, М.І. Мельник та ін. [за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка]. – 3-тє вид. пер. та доп. – К.: Атіка, 2009. – 744 с.
81. Крос-культурная психология. Исследования и применение / Дж. В. Берри, Айр Х. Пуртинга, Маршалл Х. Сигалл, Пьер Р. Дасен [пер. с англ.]. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2007. – 560 с.
82. Крулехт М.В. Экспертные оценки в образовании / М.В. Крулехт, І.В. Тельнюк. – М.: Академия, 2002. – 112 с.
83. Кузовков Ю.В. Мировая история коррупции / Ю.В. Кузовков. – В 2 т. – М.: Анима-Пресс, 2010. – Т.1. – 137 с.
84. Кузовков Ю.В. Мировая история коррупции / Ю.В. Кузовков. – В 2 т. – М.: Анима-Пресс, 2010. – Т. 2. – 488 с.
85. Курс кримінології. Особлива частина: Підручник / М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін. [за заг. ред. О.М. Джужи]. – У 2 кн.– К.: Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.

86. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу: Підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко. – 7 вид. – К.: Вікар, 2005. – 485 с.
87. Латинско-русский словарь / [сост. А.М. Малинин]. – М.: Гос. изд. Иностранных и национальных словарей, 1952. – 764 с.
88. Леви-Стросс К. Структурализм и экология [Електронний ресурс] / К. Леви-Стросс. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/lseco.html>
89. Легалізація економіки та протидія корупції в системі економічної безпеки держави: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (31 травня 2013 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 360 с.
90. Лесны И. О недугах сильных мира сего. Исторические очерки. (Властелины мира глазами невролога) / И.Лесны [пер. с чеш., вступ. стат. Н.Я. Купцовой]. – В 2 ч., ч. 1. – Прага: «Графити», 1990. – 182 с.
91. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень: Навч. посіб. / В.М. Лісовицький. – К.: «Центр навчальної літератури», 2004. – 220 с.
92. Лозинський О.М. Економічна психологія в аналізі психологічних аспектів фінансових криз // Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. – IV/1, січень, 2015. – С. 168-177.
93. Лозинський О.М. Коррупционные психологические тенденции в политической и корпоративной культуре граждан Украины и Польши // Журнал “Научный диалог”. Серия “Психология. Педагогика”. – № 3 (27). Март, 2014. – С.73-85. // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nauka-dialog.ru/archiv>
94. Лозинський О.М. Корупційні дії в світлі соціально-психологічних теорій / О.М. Лозинський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Збірник наук. праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – Вип. 2. – С. 208-221.

95. Лозинський О.М. Корупційна діяльність та її соціально-психологічні аспекти // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез IV-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2010. – С. 125-129.
96. Лозинський О.М. “Корупційний етикет” як неформальна нормативна система суспільних стосунків // Форум молодих науковців Львівщини. Збірник тез конференції: 22 травня 2011 року. – У 3-х частинах. – Ч.1. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – С. 65–68.
97. Лозинський О.М. Корупційний “кетман” як рудимент посттоталітаризму // “Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби”. Збірник статей круглого столу. З нагоди Всеукраїнського Дня науки: 24 травня 2012 року. – Львів: Тріада Плюс, 2012. – С. 34-40.
98. Лозинський О.М. Корупційні психологічні тенденції політичної культури громадян України та Польщі // Основні напрями формування фахівця в умовах ВНЗ системи МВС. Збірник статей звітної конференції факультету психології: 16 травня 2014 року / Упорядники З.Р. Кісіль, З.Я. Ковальчук. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 105 с. – С.56-60.
99. Лозинський О.М. Корупція у контексті політичної культури // Студії з політичної та соціальної психології. Збірник статей. У 4-х частинах. – Випуск 5. – Частина 4. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С. 108-114.
100. Лозинський О.М. Мотиваційні конфлікти як психологічний засіб вчинення корупційних правопорушень // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез V-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2011.
101. Лозинський О.М. Особливості мотиваційної спрямованості українських та польських респондентів у контексті “низової” корупції //

- Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей.
– Випуск №3. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С. 46-51.
102. Лозинський О.М. Особливості професіоналізації особистості в умовах корупціогенної політичної культури // “Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства” / Збірник тез міжкафедрального круглого столу факультету психології ЛьвДУВС: 22 березня 2013 р. / Упоряд. М.П. Козирєв. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С. 100-102.
103. Лозинський О.М. Політична корупція в ментально-інформаційному вимірі // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський НУ ім. В. Стефаника. – Випуск 17. – Частина 1. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – С. 90-97.
104. Лозинський О.М. Порівняльний аналіз особливостей корпоративної та політичної культури в Україні та Польщі // Психологія управлінської діяльності. Збірник науково-методичних праць. Випуск №1. Матеріали науково-методичного семінару на тему: “Психолого-педагогічні форми і методи управління навчально-виховним процесом” / Упоряд. Л.Й. Гуменюк, Н.А. Карпенко. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С. 88-94.
105. Лозинський О.М. Протидія службовим зловживанням як чинник покращення іміджу ОВС // Матеріали Круглого столу “Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві”. – Львів: “Ліга-Прес”, 2011. – С. 63-65.
106. Лозинський О.М. Психологічні аспекти корупційних дій в світлі соціально-психологічних теорій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Збірник наукових праць. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2010. – С. 39-52.
107. Лозинський О.М. Психологічні аспекти корупційних тенденцій у контексті політичної культури // Науковий вісник Львівського

- державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 1. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – С. 353-362.
108. Лозинський О.М. Психологічні впливи політичної корупції на історичний розвиток стародавніх Афін та Риму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць. – Випуск 2. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – С. 41-53.
109. Лозинський О.М. Психологічні засоби політичної корупції у формуванні феодальних відносин та абсолютизму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / Гол. редактор В.В. Середа. – Випуск 1. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – С. 242-252.
110. Лозинський О.М. Психологічні перепони соціального реформування в умовах корупціогенної політичної культури // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Випуск №1. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С. 96-106.
111. Лозинський О.М. Психологічні особливості політичної корупції у контексті посттоталітаризму // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський НУ ім. В. Стефаника. – Випуск 17. – Частина 2. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – С. 86-94.
112. Лозинський О.М. Психологічні умови подолання політичної корупції серед громадян // Студії з політичної та соціальної психології. Збірник праць // Упорядник О.М. Лозинський. Випуск №7. Частина 2. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.56-64.
113. Лозинський О.М. Психологічні чинники політичної корупції у підходах структуралізму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 2 (2). – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2012. – С. 35-45.

114. Лозинський О.М. Психологічний аналіз економічних технологій політичної корупції // Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. – V, квітень, 2015. – С. 44-56.
115. Лозинський О.М. Психологія політичної корупції: Монографія / О.М. Лозинський. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 306 с.
116. Лозинський О.М. Соціальні та економічні ризики від олігархізації в пострадянських державах // Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. – VI, 2015. – С. 50-63.
117. Лозинський О.М. Соціально-психологічні аспекти корупції та лобізму // Лозинський О.М. Політична психологія: навчальний посібник. Видання третє, доповнене, виправлене. – Львів: ЛівДУВС, 2011. – С. 63-69.
118. Лозинський О.М. Соціально-психологічні передумови посадових правопорушень // Науковий вісник ЛДУВС. Серія психологічна: збірник наук. праць / Гол. ред. М.Й. Варій. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип.2. – С. 96-109.
119. Лозинський О.М. Соціально-психологічні чинники відтворення корупціогенної політичної культури // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / Гол. редактор В.В. Серета. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – Випуск 2. – С. 208-220.
120. Майборода Р.Є. Статистичний аналіз даних за допомогою пакета STATISTICA : Навчальний посібник / Р.Є. Майборода, О.В. Сугакова. – К.: Видавнича лабораторія радіофізичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка, 2012. – 65 с.
121. Макарин А.В. Бюрократия в системе политической власти / А.В. Макарин. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2000. – 156 с.

122. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / В.С. Макарчук. – Вид. 6, доп. – К.: Атіка, 2007. – 624 с.
123. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. Перевод. с англ. Татлыбаевой А. М. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
124. Матвійчук К.А. Особливості тіньової економіки в Україні // VII Международная научно-практическая конференция «Наука в информационном пространстве»: 29-30 сентября 2011г. [Електронний ресурс] / К.А. Матвійчук. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/20110929/ek_matvij.php
125. Медведєв В.С. Кримінальна психологія: Підручник / В.С. Медведєв. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
126. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: Монографія / М.І. Мельник. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.
127. Мельникова В.І. Національна економіка. Навч. посібник [Електронний ресурс] / В.І. Мельникова, О.П. Мельникова, Т.В. Сідлярчук, І.Ю. Тур та ін. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 248 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15800119/ekonomika/tinova_ekonomika_struktura_priroda_viniknennya
128. Мілер В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна [пер. з англ.]. – К.: К.І.С, 2004. – 328 с.
129. Мілл Дж. С. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. Поневолення жінок / Дж. С. Мілл [пер. з англ.]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001.
130. Милош Ч. Порабощенный разум / Ч.Милош. – СПб.: Алетейя, 2003. – 278 с.
131. Минна Р. Мафия против закона / Р. Минна [пер. с ит.], [под. ред. Ф.М.Решетникова]. – М.: Прогресс, 1988. – 344 с.

132. Міщенко С. В українському законодавстві мусить з'явитися нове поняття «політична корупція» (05.12.2006) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.intellect.org.ua/index.php?lang=u&material_id=43704&theme_id=7223
133. Мкртчян Г.А. Психология экспертной деятельности в образовании: Теория. Методология. Практика / Г.А. Мкртчян. – Новгород: НГЦ, 2002. – 182 с.
134. Мхитарян С.В. Практикум по дисциплине «Маркетинговые исследования рынка с использованием ППП Statistica» / С.В. Мхитарян. – М.: Моск. гос. ун-т экономики, статистики и информатики, 2009. – 50 с.
135. Невмержицький Є.В. Правові проблеми боротьби з економічною злочинністю і корупцією: Навч. посіб. [Електронний ресурс] / Є.В. Невмержицький. – К.: АПСВ, 2005. – 415 с. – Режим доступу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/kruminologiuua/458-nevmersh/7567-2----.html>
136. Незаконные методы бизнеса / [сост. Д.А. Боровик, С.Л. Прохоров, С.Н. Палатченко, А.А. Ягудин]. – 1 т. – К.: «А-ДЕПТ», 2007. – 240 с.
137. Николь Г. Персонализм и стратегия сохранения власти в полуавторитарных режимах / Г. Николь [под ред. Й. Поллака, Ф. Загера, У. Сарцинелли, А. Циммер]. Политика и личность. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2012. – 288 с. – С. 247-259.
138. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. / Ф. Ницше / [сост., ред., автор примеч. К.А. Свасьян], [пер. с нем. Ю.М. Антоновского, Н. Полилова, К.А. Свасьяна, В.А. Флеровой]. – Том. 2. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.
139. Новіков В. Культура України з точки зору концепції Лоуренса Харрісона [Електронний ресурс] / В. Новіков. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/05/6/6988397/>

140. Одайник В. Психология политики: Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга [Текст] / В. Одайник; пер. К. Бутырин. – СПб. : Ювента, 1996. – 382 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.novsu.ru/npe/files/um/1412/bg/shell/arh/mono/Одайник%20В.%20Психология%20политики.%20Политические%20и%20социальные%20идеи%20К.Г.Юнга.htm>
141. Олігархія // Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студ. вузів / [упоряд. В.П. Горбатенко, А.Г. Саприкіна], [ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкіна]. – К.: НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; вид-во Генеза, 1997. – 395 с.
142. Олігархія [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступа: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Олігархія>
143. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии / Д.В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
144. Опросник ДУМЭОЛП – диагностика уровня морально-этической ответственности личности [Электронный ресурс] / [без автора]. – Режим доступа: http://diploma.at.ua/publ/socialnaja_zrelost/oprosnik_dumeholp_diagnostics_urovnja_moralno_ehticheskoy_otvetstvennosti_lichnosti/2-1-0-22
145. Оруэлл Дж. «1984» / Дж.Оруэлл. Пер. В.П. Гольшев. – М.: Прогресс, 1989. – 56 с.
146. Пасхавер О.Й. Світовий досвід для України : взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агєєва. – К. : Центр економічного розвитку, 2007. – 68 с.
147. Перепадя О. Корупція в судах: а що за нею? [Електронний ресурс] / О. Перепадя. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/04/6/6083477/>
148. Пірен М.І. Основи політичної психології: Навчальний посібник / М.І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.

149. Політична корупція [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу:
http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://en.wikipedia.org/wiki/Political_corruption
150. Політична корупція перехідної доби / Пер. з англ. Т. Гарастович, С. Гарастович. / За ред. С. Коткіна, А. Шайо. – К.: «К.І.С.», 2004. – 440 с.
151. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. Інформаційно-аналітичні матеріали (27.11.2009) / [без автора]. – К.: Центр Разумкова, 2009. – 90 с.
152. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. Аналітична доповідь Центру Разумкова [Електронний ресурс] / [без автора]. Національна безпека і оборона. – №7 (111) 2009. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/files/category_journal/NSD111_ukr.pdf
153. Політична корупція в умовах сучасної демократії [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=7787
154. Політичний словник / [за ред. проф. Б.М. Пономаренка]. Вид. друге. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – 676 с.
155. Политика и личность / под ред. Й. Поллака, Ф. Загера, У. Сарцинелли, А. Циммер [перевод с нем. С.С. Димитрова]. – Х.: Гуманитарный Центр, 2012. – 288 с.
156. Полулях І. Головні економічні теорії / І. Полулях. – Львів: [без видавництва], 2015. – 156 с.
157. Порта Д. Брудні обгородки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Д. Порта, А. Ванучі [пер. з англ. С.Кокізіюка]. – К.: «К.І.С.», 2006. – 302 с.
158. Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей / [упор. О.М. Лозинський]. – Вип.1. – Львів: Ліга Прес, 2013. – 165 с.

159. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / відп. ред. В.О. Васютинський. – К. : ДОК–К, 1997. – 164 с.
160. Психологические тесты / [под ред. А.А. Карелина]. В 2 т. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2003. Т.1. – 312 с.
161. Психология мотиваций и эмоций / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, М.В. Фаликман. – М.: ЧеРо, МПСИ, Омега-Л, 2006. – 752 с.
162. Психологические истоки становления тоталитарного режима [Электронный ресурс] / [без автора]. – Режим доступа: <http://psiholo.ru/history-psych/psixologicheskie-istoki-stanovleniya-totalitarnogo-rezhima.html>
163. Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ власти: Хрестоматия / Д.Я. Райгородский. – Т. 2. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – 576 с.
164. Райкрофт Ч. Краткий словарь психоанализа / Ч. Райкрофт [пер. с англ. Л.В. Топоровой, С.В. Воронина, И.Н. Гвоздева. Под ред. С.М. Черкасова]. – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1995. – 288 с.
165. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел [пер. з англ. Ю. Лісняка, П.Таращука]. – К.: Основи, 1995. – 759 с.
166. Рейтерович І.В. Особливості функціонування фінансово-політичних груп інтересів у системі публічної політики [Електронний ресурс] / І.В. Рейтерович. Електронне видання «Державне управління: удосконалення та розвиток». – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=285>
167. Роуз-Екерман С. Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни / С. Роуз-Екерман [пер. з англ. С. Кокізіюка, Р. Ткачука]. – К.: «К.І.С», 2004. – 296 с.

168. Решетников М. Психология коррупции: утопия и антиутопия / М. Решетников. – СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 2008. – 136 с.
169. Рыбников В.В. Психологические особенности совершения должностных преступлений сотрудниками милиции [Электронный ресурс] / В.В. Рыбников, Е.А. Останкович. – Режим доступа: <http://allpravo.ya1.ru/?p=3837>
170. Розтрата [Электронный ресурс] / [без автора]. – Режим доступа: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=uk&langpair=en|uk&url=translate.google.com.ua&u=http://en.wikipedia.org/wiki/Embezzlement&usg=ALkJrhg0me49ittiQqG1zTlnrv4J3kOJrg
171. Румянцева Е.Е. Коррупция как противоположность демократии / Е.Е. Румянцева // Научный эксперт. – 2008. – № 12. – С. 60-70.
172. Салтевський М.В. Криміналістика. Підручник: у 2-х ч. / М.В. Салтевський. – Ч. 2. – Харків: Консум, 2001. – 528 с.
173. Сатаров Г.А. Диагностика Российской коррупции: социологический анализ [Электронный ресурс] / Г.А. Сатаров // «Право и безопасность». – №2-3 (3-4). Листопад 2002. – Режим доступа: http://www.dpr.ru/pravo/pravo_3_15.htm
174. Свята Інквізиція [Электронный ресурс] / [без автора]. – Режим доступа: http://uk.wikipedia.org/wiki/Свята_Інквізиція
175. Скифский И.С. Детерминанты коррупционной преступности (по материалам судебной практики Тюменской области) [Электронный ресурс] / И.С. Скифский. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=15180293>
176. Соловйова А.С. Витоки теорії авторитарної особистості у зарубіжній політичній науці (30-70-і рр. ХХ ст.) [Электронный ресурс] / А.С. Соловйова. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/25_NNP_2009/Politologia/49534.doc.htm

177. Статистические методы анализа экспертных оценок / За ред. Т.В. Рябушкина. – М.: МГУ, 1977. – 384 с.
178. Субботин В. Отклоняющееся поведение в организациях: как с этим бороться? [Электронный ресурс] / В. Субботин. – Режим доступа: <http://www.e-executive.ru/community/articles/683381/>
179. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы / П.А. Судоплатов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 688 с.
180. Сучасна політична філософія: Антологія / упоряд. Я. Кіш [пер. з англ. О. Коваленко, Л. Малець, Л. Тарахан]. – К.: Основи, 1998. 575 с.
181. Тест-опросник самоотношения (В.В. Столин, С.Р. Пантелеев) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylist.net/praktikum/00111.htm>
182. Ткаченко В.Г. Экономическая безопасность Украины в условиях рыночных трансформационных процессов / под ред. В.Г. Ткаченко, В.И. Богачева. – Ровеньки-Луганск: Наука, 2007. – 330 с.
183. Українська радянська енциклопедія. Т.7. – К.: Головна редакція УРЕ, «Жовтень», 1962. – 576 с.
184. Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби. Зб. статей круглого столу. З нагоди Всеукраїнського Дня науки (24 травня 2012 р.) / упор. О.М. Лозинський, І.В. Карівець, О.М. Лосик. – Львів: Тріада Плюс, 2012. – 96 с.
185. Ференц Б. Реформи в Грузії: міфи та реальність (17.04.2012). [Електронний ресурс]. / Б. Ференц. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/04/17/6962851/>
186. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер. – СПб.: Ювента, 1999. – 237 с.
187. Франкл В. Поиски смысла жизни и логотерапия / В. Франкл – М.: Прогресс, 1990. – 196 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

- <http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/73728/4bd94f792658f573bf5068a5939b5c6e.pdf?sequence=1>
188. Фрейд З. Я и Оно [Текст] / З. Фрейд. – М.; Харьков: ЭКСМО-ПРЕСС; ФОЛИО, 1998. – 1039 с. – (Антология мысли).
189. Фромм Э. Адольф Гитлер: Клинический случай некрофилии. – М.: «Высшая школа», 1992.
190. Фромм Э. Бегство от свободы [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступа: <http://lib.ru/PSIHO/FROMM/fromm02.txt>
191. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко [под ред. И. Борисовой], [пер. с франц. В. Наумова.]. – М.: «Ad Marginem», 1999. – 477 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/index.php
192. Федоров А.П. Греческая трагедия. Лекция / А.П. Федоров. – М.: Изд-во Московского университета, 1960. – 70 с.
193. Хавронюк М. Навіщо така держава? [Электронный ресурс] / М. Хавронюк, Т. Печончик. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/05/16/6964452/>
194. Харрисон Л. Главная истина либерализма / Л. Харрисон. – М.: Новое издательство, 2008. – 279 с.
195. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры / Й. Хейзинга [пер., сост. и вступ. ст. Д.В. Сильвестрова], [коммент. Д. Э. Харитоновича]. – М.: Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.
196. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза / К. Хорни ; пер. с англ. В. Светлова. – М. : Академический Проект, 2008. – 224 с.
197. Чуклинов А.Е. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции: специализированный учебный курс [Электронный ресурс] / А.Е. Чуклинов [под ред. доц. Е.В. Кобзевой]. – Саратов: Саратовский Центр по исследованию проблем организованной

- преступности и коррупции, 2004. – Режим доступа:
http://www.pravo.vuzlib.net/book_z663_page_4.html
198. Шайн Э.Х. Организационная культура и лидерство / Э.Х. Шайн [под ред. В.А. Спивака], [пер. с англ.]. – СПб: Питер, 2002. – 336 с.
199. Щербина С. Таблица ділення, або як робиться корупція (10.04.2012) // [Електронний ресурс] / С.Щербина. – Режим доступа:
<http://www.epravda.com.ua/columns/2012/04/10/321178/>
200. Шляхтун П.П. Конституційне право: Словник термінів / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.
201. Що таке політична корупція? [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим
доступу:
<http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://www.u4.no/themes/political-corruption/introduction.cfm>
202. Юнг К.-Г. Проблемы души нашего времени / К.-Г. Юнг; пер. с нем. А. Боковинова. – М.: Академический Проект, 2007. – 288 с.
203. Motivational Conflicts [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим
доступу:
http://www.psywww.com/intropsych/ch09_motivation/motivational_conflicts.html
204. Parkinson S. Parkinson's Law: and other studies in administration. Cambridge-Massachusetts: The Riverside Press. – 48 s. [Електронний
ресурс]. – Режим доступа: <http://sas2.elte.hu/tg/ptorv/Parkinson-s-Law.pdf>
205. Rose-Ackerman S. Corruption: a study in political economy / S. Rose-Ackerman. N.Y.: Academic Press, 1978. – 8-10 p.
206. March J.G., Simon H.A. Organizations / J.G. March, H.A. Simon. – New York: Wiley, 1958.
207. Simon H. Administrative Behavior / H. Simon. – New York: Macmillan, 1947.

208. Schein E.H. *Organizational Culture and Leadership* (1st ed.) / E.H. Schein. – San Francisco: Jossey-Bass, 1985.
209. Schein E.H. *Coming to a New Awareness of Organizational Culture* // *Sloan Management Review*, 25:2 (1984:Winter). – p.3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://blog.itu.dk/SFOLF2013/files/2013/03/culture_schein.pdf

ДОДАТКИ

Додаток 1. Словник понять

Аномія – руйнування в суспільстві соціальних норм і значень. Еміль Дюркгейм (в книзі «Самогубство», 1897) використовував це поняття у значенні невідповідності особистих, групових стандартів з більш широкими соціальними стандартами, або як відсутність соціальної етики, що спричинює моральне дерегулювання і відсутність законних сподівань.

Антикорупційна стійкість – особистісна характеристика, що проявляється в здатності протистояти корупційному тиску і діяти в рамках закону, відкидаючи кримінальні форми поведінки.

Безпосереднє підпорядкування – відносини прямої (організаційної, правової) залежності підлеглої особи від її керівника щодо питань прийняття чи звільнення з роботи, застосування заохочень, дисциплінарних стягнень, надання вказівок, доручень, контролю за їх виконанням.

Буржуазія – «третій стан», категорія заможних людей неаристократичного походження, прибутки яких з Нового часу формувались з галузей промисловості: видобутку вугілля, виплавки металів, виробництва пороху і скла, кораблебудування, торгівлі з колоніями і т.ін.

Ванганена індекс концентрації економічної влади – рівень олігархізації, що характеризує міру контролю небагатьох взаємопов'язаних монополістів над економічними ресурсами країни — державними, приватними, іноземними. Якщо ресурси розподілені між кількома олігархічними групами, то влада розподілена між ними. Якщо індекс Ванганена високий (вищий за 75), то має місце «автократія», якщо індекс Ванганена низький чи середній, то в державі «демократія». Індекс Ванганена має такі показники: в країнах Африки — 84; Америки (Північна і Південна) — 69; Азії — 77; Океанії — 43; Європи — 56.

Вимоги щодо прозорості інформації – посадовим особам забороняється: а) відмовляти фізичним або юридичним особам в інформації, надання якої цим фізичним або юридичним особам передбачено законом; б) надавати несвоєчасно, недостовірну чи не в повному обсязі інформацію, яка підлягає наданню відповідно до закону. Не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом інформація про: а) розміри, види благодійної та іншої допомоги, що надається фізичним та юридичним особам чи одержується від них посадовими особами; б) розміри, види оплати праці посадових осіб, а також одержані ними дарунки (пожертви), які підлягають обов'язковій державній реєстрації (ст. 16 Закону України Про засади запобігання і протидії корупції, №3206-VI від 7 квітня 2011 року).

Віги – партія, яка з XVI-XVII ст. представляла інтереси буржуазії в англійському парламенті. Дворяни-землевласники свої інтереси проводили партією торі. З початку XX ст. віги трансформувались у лейбористську партію.

Вільнодумство – скептичне або негативне ставлення до панівної офіційної релігії, існуючого політичного ладу.

Гедонізм (з грец. насолода) – життєво-етична позиція, що абсолютизує роль натуралістичної насолоди, земних радостей у переживанні людиною щастя. Принципи гедонізму присутні в епікуреїзмі, в етичних вченнях епохи Відродження, ідеології лібералізму, утилітаризмі. Його відкидали Середньовічна християнська етика (людина повинна підпорядкувати себе Богу) та марксизм (людина повинна підпорядкуватись ідеї побудови безкласового суспільства).

Евдемонізм (з грец. – щастя) – етична установка, ціллю якої визнається досягнення індивідуального щастя. Евдемонізм має декілька різновидностей, що по-різному оцінюють зв'язок насолоди (тілесної, чуттєвої, земної) та щастя. Дивись також *гедонізм, епікуреїзм*.

Епікуреїзм (від імені засновника давньогрецького філософа Епікура, що проживав у 341–270 р. до н.е.) – етичне вчення, в основі якого є прагнення до індивідуального щастя та уникнення страждання. Засновник вчення намагався знайти джерела моральності не в зовнішніх (звичаєвих чи релігійних) приписах, а в естві конкретної людини. Відштовхуючись від прагнення людини отримувати насолоду, Епікур намагався не прив'язувати переживання щастя лише до отримання людиною фізіологічних задовольень, від яких настає перенасичення. Натомість пізнання світу завдяки філософії, фізичне здоров'я, володіння собою, задоволення найнеобхіднішим, дружба дають людині більш стійке переживання щастя.

Індекс сприйняття корупції – соціологічний критерій, який описує міру сприйняття громадянами та державними особами (політиками та державними службовцями) корупції як прийнятної форми поведінки у політичному та суспільному житті. Вимірюється 10-бальною шкалою: чим вищий бал, тим менша корупція.

Жертвоприношення – ритуальний вплив на надприродні сили в античному міфологічному світогляді, необхідна умова існування (людини, групи людей, роду, племені), спосіб умилостивити богів, долі. Розрізнялись за значимістю рослинні, тваринні, грошові, людські жертвоприношення.

«Залізний закон олігархії» – сентенція про те, що попри усякі спроби розширювати принципи демократії все одно в суспільстві керуватиме меншість.

Звичай – нормативи поведінки в певних ситуаціях, які певною спільнотою людей визнаються вірними і які залишаються незмінними впродовж тривалого часу (історичного періоду), передаючись із покоління в покоління. Звичай є

засобом регуляції активності людей в типових ситуаціях з боку суспільства. Звичай неофіційно «схвалені» та «узаконені» громадською думкою. Порушення людиною звичаю спричиняє негативну оцінку її дій з боку інших людей. Звичай існують незалежно від офіційних законів, моралі, релігії, їх заборона породжує спротив людей ініціаторам змін.

Клептократія – влада казнокрадів; політичний режим, в рамках якого корупційні зловживання головних політичних гравців у державі є домінуючою практикою.

Когнітивний дисонанс – різновид внутрішньо особистісного конфлікту, що виникає внаслідок появи в індивіда протилежних й приблизно рівних за силою мотивів, що спричиняють негативні переживання розгубленості, підвищеної тривожності, нерішучості, невпевненості, зниженої самооцінки, пасивності, конформізму, зневіри у власних силах, депресії, страху, нервового виснаження.

Конфлікт інтересів – суперечність між особистими інтересами особи та її службовими повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення дій чи бездіяльність під час виконання наданих їй службових повноважень. Посадові особи зобов'язані уживати заходів щодо недопущення будь-якої можливості виникнення конфлікту інтересів; повідомляти невідкладно безпосереднього керівника про наявність конфлікту інтересів (ст. 14 Закону України Про засади запобігання і протидії корупції, №3206-VI від 7 квітня 2011 року).

Корупційне правопорушення – умисне діяння посадової особи, що містить ознаки корупції, за яке встановлено кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну відповідальність.

Корупційна поведінка – поведінка посадової особи, що скерована на отримання особистої вигоди шляхом зловживанням службовим становищем.

Корупційний тиск – це сукупність соціальних та психологічних чинників впливу на посадову особу, що спричиняють до ситуації вибору між зловживанням владними повноваженнями для отримання особистої вигоди або відмови від владними зловживаннями.

Корупціогенні чинники – соціальні та індивідуально-психологічні причини, що сприяють поширенню корупційних практик в суспільстві та індивідуальній активності особистості. До соціальних корупціогенних чинників належать: побутова корупціогенність, службова корупціогенність, авторитаризм корпоративної культури, виборча корупціогенність, владна корупціогенність. До індивідуально-психологічних корупціогенних чинників належать: патерналістські очікування, самототалітаризм, сприйняття аморальності в діловій сфері, макіавеллізм. Поширення корупціогенних чинників в

суспільстві та масовій свідомості легітимізує корупцію у сприйнятті громадян, робить їх лояльними і терпимими до корупційних проявів (Л.О.).

Корупція (corruptum – розбещення представників влади) – використання посадовою особою службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди.

Корупція клієнтистська – форма корупційної поведінки, що є наслідком взаємодії «клієнтів» – «патронів» під час ухвалення адміністративних, судових, економічних, політичних рішень. Посадовець вдається до порушення закону під час ухвалення рішень через особисту залежність або зобов'язання перед особою, котра звертається до нього з проханням, чи вимогою (Л.О.).

Корупція протекціоністська – втілюється у захисті інтересів членів своєї корпорації, соціальної групи, місцевих товаровиробників. Посадовці порушують норми закону, або маніпулюють процедурами, бо діють в інтересах «своєї» соціальної групи (релігійної, національної, партійної) (Л.О.).

Корупція політична – стратегія дій політичних та посадових осіб різних рівнів (та їх груп), що скерована на концентрацію влади, отримання протиправного особистого та вузькокорпоративного зиску від ухвалення владних та адміністративних рішень (Л.О.).

Корупційна спроможність – психологічна налаштованість особистості діяти на підтримку корупційним правилам, запровадженим в організації.

Макіавеллізм (в політології) – політична доктрина абсолютизму. Відстоює ідею сильної монархічної влади, що зобов'язана об'єднати державу. Монарх для цього завдання має право використовувати будь-які методи та засоби (аморальні, нечесні, протизаконні, жорстокі, підступні, віроломні та ін.). Він не повинен потакати численним домаганням своїх підданих, оскільки більшості людей притаманні негативні схильності – агресивність, владолюбство, жадібність, брехливість, боягузливість, підлість, невдячність.

Макіавеллізм (в психології) – схильність людини маніпулювати іншими людьми в міжособових відносинах, ледь помітними, фізично неагресивними способами, такими як лестощі, обман, підкуп або залякування. На думку Р.Крісті, Ф.Гейс, макіавеллізм є психологічним синдромом, що ґрунтується на поєднанні взаємозв'язаних когнітивних, мотиваційних і поведінкових характеристик. Головними психологічними складовими макіавеллізму є: а) переконання суб'єкта в тому, що при спілкуванні з іншими людьми ними можна і навіть потрібно маніпулювати; б) навички, конкретні уміння маніпуляції. *Високі показники* по шкалі макіавеллізму позитивно корелюють з екстернальністю, підозрлістю, ворожістю. Такі люди більш ефективно обманюють інших, в міжособовому спілкуванні частіше використовують

лестощі. Такі люди зорієнтовані на результат, а не на співрозмовника, мають більше контактів, але ці взаємини є менш глибокими.

Мафія – організовані злочинні італійські організації «Камора» (Неаполь), «Cosa Nostra» (Сицилія) кінця XIX – XX ст., що забезпечували безпеку нелегального бізнесу на окремих територіях та мали розвинуті «горизонтальні» зв'язки з господарюючими суб'єктами, керівництвом партій, депутатами, керівниками правоохоронних органів, суддями. Ресурси, здобуті злочинним шляхом, скеровували у легальний бізнес та політику. Мафія

Меритократія – форма правління в державі, при якій владу здійснюють найбільш освічені і достойні громадяни; влада гідних, найбільш компетентних представників суспільства

Неконгруентність – неавтентичність особистості, недостатня її психологічна зрілість, невідповідність проголошуваних нею ідей до її світогляду чи її мотиваційних структур. Неконгруентність у політиці проявляється у політичному зрадництві, малодушності, продажності т.п. Неконгруентність на соціальному рівні може проявитись у неузгодженості дій ініціаторів реформ та їх виконавців, що перебувають на різних щаблях бюрократичної вертикалі у формі саботажу, імітації реформ.

Непотизм (кумівство) – наділення посадовцем благами (посадами, кар'єрним зростанням, фінансовими та іншими майновими можливостями) своїх родичів чи друзів.

Неправомірна вигода – грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, що їх дарувальник без законних на те підстав обіцяє, пропонує, надає посадовій особі (за рішення на користь дарувальника) безоплатно чи за ціною, нижчою за мінімальну ринкову.

Обмеження щодо одержання дарунків (пожертв) – посадовим особам забороняється безпосередньо або через інших осіб одержувати дарунки (пожертви) від: а) юридичних або фізичних осіб за рішення, дії чи бездіяльність в інтересах дарувальника; б) осіб, що перебувають в підпорядкуванні такої особи (ст. 8 Закону України Про засади запобігання і протидії корупції, №3206-VI від 7 квітня 2011 року).

Обмеження щодо роботи близьких осіб – посадовим особам забороняється мати у безпосередньому підпорядкуванні близьких їм осіб або бути безпосередньо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким їм особам (ст. 9 Закону України Про засади запобігання і протидії корупції, №3206-VI від 7 квітня 2011 року).

Олігархія – згідно з Арістотелем це окрема форма державного правління. В її рамках до державних справ допускається лише обмежене коло найзаможніших людей-олігархів, що перебувають за межами закону. Арістотель її характеризував як вироджену форму аристократії в купі з плутократією (владою багатства). Олігархія може діяти публічно, однак

впродовж століть добре пристосувалась до прихованого здійснення влади і прикривалась монархією, демократією. Ознаками її чинності є монополізація економічних ресурсів, падіння рівня доходів загальної маси населення, економічні, продовольчі, фінансові кризи.

Остракізм – виселення за межі полісу на 10 років надто популярних політичних персон, котрі шляхом популістських обіцянок намагались здобути прихильність демосу і запровадити тиранію в Афінах.

Офшорна зона (від англ. «поза берегом») – безподаткова зона, податковий притулок (ОЗ) для бізнесу. Особливістю ОЗ є сприятливий валютно-фінансовий та фіскальний режим, високий рівень та законодавчі гарантії банківської та комерційної секретності, лояльність державного регулювання. Основні ознаки ОЗ: *податок на прибуток* відсутній взагалі, або нижчий, ніж у країні нерезидента; *фінансова секретність* у формі жорстких правил захисту банківської і комерційної таємниці навіть тоді, коли є серйозне порушення законів іншої країни; *валютний контроль*: нерезиденти валютному контролю не піддаються; *комунікації* – більшість ОЗ мають надійні засоби зв'язку (телефонні, кабельні послуги зв'язку з іншими країнами, регулярний повітряне сполучення); *легкість доступу до зарубіжної банківської системи*. Причинами зацікавлення ОЗ вітчизняного бізнесу є податкове навантаження, несприятливий інвестиційний клімат в Україні, криміналізація економіки, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом. Перелік ОЗ: Гонконг, Сінгапур, Андорра, Дамаск, Гібралтар, Чорногорія, Хорватія, Ірландія, Кіпр, Британські Віргінські острови, Нідерландські Антільські острови, Багамські острови, Бермудські острови, Вануату, Острови Кука (острови поблизу Австралії та Нової Зеландії).

Патронат – засіб проведення вигідних для патриціїв рішень на народних зборах у стародавньому Римі. Патронами вважалися освічені, заможні, впливові римляни, які приводили своїх численних клієнтів (незаможних громадян, що потребували їх захисту чи допомоги) на народні збори і кількісно впливали на прийняття рішень.

Політична культура – історично сформована система норм та взірців поведінки у сфері політики, котрі людина переймає на підсвідомому рівні в процесі соціалізації завдяки механізмам наслідування; психологічно-світоглядні інтерпретації суспільного буття громадянами певної спільноти, що приховано впливають на їх політичні вчинки. Політична культура нав'язує членам спільноти стереотипні моделі поведінки щодо підлеглих, «патронів», опонентів, конкурентів, носіїв влади. Розрізняють патріархальну, тоталітарну, авторитарну, демократичну, ліберальну, підданську, анархістську, опозиційно-протестну, корупційну, активістську типи політичної культури. Є багаторівневим явищем, має *фізичний, знаково-регулятивний, психологічний* рівні (Е.Шайн).

Посадові особи – суб'єкти, вказані в ст. 4 Закону України Про засади запобігання і протидії корупції (№3206-VI від 7 квітня 2011 року), що несуть відповідальність за корупційні правопорушення.

Посадові злочини – «зловживання владою, службовим становищем», «перевищення влади, службового становища», «службове підроблення», «одержання хабара», «давання хабара», «провокація хабара». Кваліфікуються статтями ст. 364–370 Кримінального Кодексу України (№ 2341-III від 05.04.2001 р.), глава XVII: «Злочини у сфері службової діяльності».

Посттоталітаризм – особливі умови існування людей у державах, що відійшли від жорсткого тоталітарного укладу. У ХХ ст. період посттоталітаризму припадає на «хрущовську відлигу» та «брежнєвський застій» (з 1956 до середини 1980-х рр.). Фрагментарна лібералізація суспільного життя йшла поряд з авторитарними рецидивами – заборонами громадянських свобод, арештами дисидентів, наслідком чого стала «подвійна мораль», підміну понять в публічній комунікації.

Протиправна посадова діяльність – усвідомлені дії або бездіяльність службових та посадових осіб під час виконання ними повноважень та ухвалення рішень, які підпадають під кваліфікацію злочинів у сфері службової діяльності та корупції.

Самототалітаризм – схильність особистості до підпорядкування себе зовнішнім авторитетам (таким як громадська думка, очікування інших людей, особам, що грають соціальні ролі керівника, влади), а також схильність делегувати зовнішнім авторитетам право розпоряджатися правом ухвалювати рішення, демонструвати зовнішні атрибути престижу.

Спекуляція – незаконний бізнес, що ґрунтується на скуповуванні товарів у періоди їх найменшої вартості з тим, щоб продати згодом за більшою ціною.

Схильність до корупції – налаштованість особистості обирати корупційну поведінку в ситуації корупційного тиску.

Тираноборство – згідно з Т. Аквінським це право підданих не коритися деспотичній владі, що зловживає своїм становищем, погіршує умови для розумного та гідного життя людей. Якщо цивільні закони, накази чи вимоги суперечать божественному, природному, моральному праву, то вони є нікчемними, а люди мають законне право повалити тиранію.

Тіньова економіка – політична корупція тісно пов'язана з існуванням «тіньового сектору економіки». Вважається, що обсяг «тіньової економіки», що сягає 40-50% від валового внутрішнього продукту (ВВП), є критичним. У розвинених країнах масштаби тіньової економіки не перевищують 15% ВВП. Тіньова економіка умовно поділяється на: неформальну, «сіру», «чорну».

Томізм – релігійно-політична доктрина Томи Аквінського, що запропонував християнську доктрину держави і права, в якій державна влада походить від Бога. Громадяни не повинні заперечувати державну владу, повинні коритися

її волі. Метою держави вважав досягнення загального блага, забезпечення умов для розумного та гідного життя людини. Т. Аквінський заперечував соціальну рівність. Відмінності, що існують між соціальними станами, на думку мислителя, є вічними, їх неможливо змінити. Водночас слід мати на увазі, що політичні погляди Т. Аквінський формулював в контексті боротьби за владу світської монархічної держави та церкви. Він підтримував поширені в той час погляди про законність тирановбивства. Аквінський стверджував право підданих не коритися деспотичній владі, яка зловживає своїм становищем, оскільки цивільні закони чи вимоги, що суперечать божественному, природному, моральному праву є нікчемними, тому люди не зобов'язані їх виконувати. Оскільки державна влада належить уряду лише на тій підставі, що громадяни довіряють йому, тому, коли цю довіру знищено зловживаннями тиранів та деспотів, люди мають законне право повалити тиранію.

Ультиматум (з латин. ultimus – «досконалий», «вища міра покарання», «помста») – комунікативна форма тиску в нерівноправних переговорах сторін. Позиційно сильніша сторона загострює конфлікт, висуває категоричні вимоги до опонента, за невиконання яких погрожує застосувати жорсткі санкції, покарання. Ціль ультиматуму сторони зі злочинними мотивами – змусити опонента (політичну чи посадову особу) ухвалити незаконне рішення, підписати фіктивні документи.

Хрематистика – аморальна і злочинна економічна діяльність (спекулятивна торгівля, лихварство тощо), яка скерована на задоволення нездорового потягу до максимального накопичення матеріальних благ і грошей (Арістотель). Хрематистика виникає на основі необмеженого бажання накопичувати економічні блага, несправедливого розподілу прибутків. Арістотель акцентував увагу на хрематичній сутності продажу грошей під відсотки. Процент, як стверджував Арістотель, – це гроші з грошей (як засобу обміну), що є недозволеними, аморальними, злочинними діями. Погляди Арістотеля на корупційний характер лихварства (позики грошей під відсотки) зберігались у соціал-філософських ідеях стоїцизму (доба Стародавнього Риму), відродились у етично-релігійних поглядах релігійних мислителів зрілого Середньовіччя (св. Августин, Тома Аквінський).

Шантаж (з франц. chantage) – форма вимагання, що згідно з Кримінальним кодексом України є злочином, котрий карається позбавленням волі терміном від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна.

GRECO – група держав проти корупції заснована рішенням Комітету Міністрів Ради Європи у травні 1999 р. 17-ма державами-засновницями. На даний час група налічує більше 45 європейських країн і США. Україна приєдналася до GRECO 1 січня 2006 року, ратифікувавши Цивільну конвенцію з боротьби з корупцією.

Примітка: (Л.О.) – визначення понять О.М. Лозинського.

Додаток 2. Анкета дослідження корупціогенності політичної культури

Шановний (-а) добродію (-йко)!

Запрошуємо Вас взяти участь у дослідженні особливостей існуючої у суспільстві корпоративної та політичної культури. Анкетування анонімне, результати залишаться конфіденційними (для наукового використання).

Запитання і твердження анкети є відвертими, часом гострими, оскільки стосуються неоднозначних обставин сьогодення. Просимо обирати ті відповіді, які найбільше характеризують умови, з якими Вам доводиться зустрічатись, відображають загальну ситуацію чи суспільні настрої.

Номер відповіді, що Вас влаштовує, напишіть у відповідні клітинки у бланку анкети.

Опитувальник 1.

Шкала 1.1. Патерналістські очікування

1. Перше завдання держави – підтримувати і захищати громадян, а лише потім створювати умови для ділової активності, бізнесу.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

2. Завдання керівництва дбати про підлеглих.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

3. Благоустрій має підтримувати місцева влада (ЖЕК-и і т.ін.), а не самі мешканці.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.2. Оцінка побутової корупції

4. Більшість громадян у такій ситуації, що коли «не підмажеш, то не поїдеш».

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

5. Під час навчання дітей (у школі, училищі, університеті) доводиться матеріально «стимулювати» вчителів (викладачів).

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

6. Допомогу лікарів, послуги працівників ЖЕК-ів прийнято особисто матеріально «віддячувати».

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

7. Матеріальне «стимулювання», «віддячування» є звичним явищем, не викликає неприємних відчуттів (приниження, сорому, роздратування).

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.3. Демократичність-авторитарність корпоративної культури

Охарактеризуйте особливості трудової культури за місцем праці

8. Рішення щодо питань, які належать до моїх повноважень, мені доводиться узгоджувати з керівництвом.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

9. З приводу розпоряджень керівництва не прийнято дискутувати, їх необхідно лише виконувати.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

10. Керівництво оцінює внесок кожного з працівників об'єктивно.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

11. Керівник спілкується здебільшого з «наближеними» до нього особами.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

12. Перебуваючи на зборах колективу, всі розуміють, що краще промовчати, ніж висловлюватися.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

13. Керівник маніпулює підлеглими, створює нештатні ситуації з метою контролю над ними.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

14. Керівник цінує компетентність співробітників, часто радиться зі співробітниками щодо питань, в яких вони є спеціалістами.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

15. Керівник демонструє перед людьми атрибути фінансового престижу (дорогі аксесуари, автомобіль, житло).

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

16. Були неодноразові «показові» звільнення працівників через суб'єктивні причини.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.4. Оцінка службової корупціогенності

17. Під час роботи (ведення бізнесу) доводиться матеріально «стимулювати» перевіряючих осіб.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

18. Виплата заробітної плати часто здійснюється з порушенням трудового законодавства (затримки зарплати, її неповна виплата, зарплата в «конвертах»).

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

19. У питаннях професійної діяльності (влаштування на роботу, атестація, службове зростання) матеріальне «стимулювання» відповідних осіб є зрозумілою річчю.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

20. Якщо керівник спонукає підлеглих допомогти у службових зловживаннях, то не прийнято йому відмовляти.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

21. Щоб отримати дозвіл, ліцензію, технічний паспорт, акт приватизації та

інші подібні документи доводиться або втрачати багато часу, або матеріально «стимулювати» відповідних службових осіб.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.5. Оцінка виборчої корупціогенності

22. Голосування на виборах вважаю для себе громадянським обов'язком.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

23. Мені байдуже, чи мій голос на виборах був (буде) спотворений.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

24. Якщо запропонують достатню суму, то проголосую на виборах так, як мене попросять.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

25. Доводилось стикатись з політичною агітацією (за партії, кандидатів) у церквах, лікарнях.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

26. «Благодійництво» кандидатів у депутати (ремонт шкіл, храмів, лікарень, доріг і т.п.) перед виборами вважаю...

1 – вчинком, який слід поважати.

2 – поверненням вкрадених грошей.

3 – підкупом виборців.

27. Нічого не вдієш, якщо результати голосування на виборах влада намагається спотворити.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.6. Оцінка владної корупціогенності

28. У наших умовах влада...

1 – працює в інтересах людей та суспільства.

2 – надто далека від людей і працює сама на себе.

3 – щось середнє.

29. Переманювання, «скуповування» владою опозиційних депутатів вважаю прийнятними діями у політиці.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

30. Голосування у Верховній Раді чужими картками слід припинити. Для цього слід карати депутатів-порушників позбавленням права голосу впродовж діючої сесії (або інше покарання).

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

31. Громадяни вже сприймають як «норму», що більшість депутатів лише виконують вказівки «сірих кардиналів» (партійного керівництва) і не приймають власних рішень.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

32. Парламент все рідше відображає інтереси громадян та держави, а все частіше обслуговує інтереси окремих впливових фінансово-промислових груп (кланів).

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

33. Конституційний Суд України у 2010 р. скасував конституційну реформу 2005 р. і відновив Конституцію 1996 р. з президентсько-парламентською моделлю державного устрою. На мою думку це було незаконним рішенням, є проявом політичної корупції.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

34. Політика чинної влади наближає державу до європейських стандартів життя (верховенство права, повага до прав людини, рівень добробуту, соціальний захист тощо).

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

35. Прокуратура, суди у державі недотримуються законів, часто діють не як інститути забезпечення права, а як караюча сила.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.7. Оцінка стану корупції в суспільстві

Політична корупція є авторитарним засобом здобуття влади, зловживання нею, використання її з метою усунення опонентів, ухиляння від відповідальності за скоєні протиправні дії. Просимо Вас оцінити явище політичної корупції.

36. Політична корупція притаманна сучасному українському суспільству.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

37. Сучасна корупція в Україні (й державах колишнього СРСР) є продовженням зловживань у радянські часи, які досі не можемо здолати.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

38. Які з перелічених чинників більшою мірою визначають корупційну поведінку відповідальних осіб (оберіть дві найвагомші причини).

1 – загальна для суспільства неповага до законів.

2 – аморальний приклад найвищих державних посадовців.

3 – аморальність їх безпосереднього керівництва.

4 – невисока зарплата держслужбовців, їх сімейні обставини.

5 – тиск групи, до якої належать.

6 – нестабільність перебування на посаді («треба хапати, поки не звільнили»).

7 – жадібність, амбіції, бажання принижувати інших.

8 – низький культурний рівень, відсутність почуття власної гідності.

39. У державі існує «кругова порука», що дає можливість високопосадовцям уникати юридичної відповідальності за протиправні діяння.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

40. Корупція здійснюється на різних рівнях. Які, на Вашу думку, сьогодні найбільше розвинені (оберіть 2 варіанти).

1 – службовий рівень: зловживання рядових функціонерів.

2 – посадовий рівень: зловживання керівництва установ та їх підрозділів.

3 – регіонально-відомчий рівень: зловживання керівництва міст (сіл), облдержадміністрацій, податкових органів, митників.

4 – владний рівень: зловживання вищого державного керівництва (Президента,

керівництва Уряду, депутатів у Верховній Раді й т.п.).

Шкала 1.8. Оцінка можливостей приборкання корупції

41. Політичну корупцію в Україні можливо суттєво зменшити.
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
42. У найближчі три-п'ять років рівень політичної корупції в Україні суттєво зменшиться.
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
43. Рівень політичної корупції в Україні суттєво не зменшиться бо...
1 – влада корумпована і не бажає змін.
2 – більшість громадян звикли до життя в корумпованих умовах.
44. Рівень політичної корупції в Україні суттєво зменшиться лише тоді, коли...
1 – влада остерігатиметься застосування міжнародних санкцій (юридичних, економічних) у випадку невиконання міжнародних зобов'язань по боротьбі з корупцією.
2 – громадянське суспільство матиме силу протистояти корупційним діям влади.
45. Партії та депутати, за яких я проголосував...
1 – виконують передвиборчі обіцянки. 2 – виконують лише малу частину обіцяного. 3 – не збираються виконувати обіцянки.

Шкала 1.9. Ідеологічні орієнтири

46. Україна у зовнішній політиці має рухатись до...
1 – Євразійського Союзу (Росії, Білорусії, Казахстану).
2 – Європейського Союзу.
3 – не вступати в жодні міжнародні об'єднання.
47. У питаннях економіки я є прихильником ідеї...
1 – державної власності на сферу економіки.
2 – змішаної форми власності на сферу економіки.
3 – приватної власності на сферу економіки.
48. У питаннях власності на землю сільськогосподарського призначення я є прихильником ідеї...
1 – державної власності на землю сільськогосподарського призначення.
2 – змішаної форми власності на землю.
3 – довгострокової оренди землі.
49. Щодо власності великого бізнесу (олігархів), я є прихильником...
1 – повернення державі незаконно отриманої власності.
2 – амністії незаконно отриманої власності (не забирати у власників).
3 – не визначився.
50. Комуністична ідеологія є тоталітарною, діяння комуністичної влади були злочинними та антиукраїнськими. Вважаю, що комуністичну партію слід заборонити.
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.10. Соціальна активність

51. Громадська діяльність – це даремне витрачання часу.
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
52. Я беру участь у громадській роботі: знаходжу час і можливості робити корисні для громади справи.
1 – не погоджуюсь. 2 – погоджуюсь.
53. Я брав участь у роботі виборчих комісій (був головою або членом комісії, спостерігачем на виборах).
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
54. Я маю досвід партійної роботи (у період після 1990-х р.).
1 – не погоджуюсь. 2 – погоджуюсь..
55. У випадку фальсифікацій результатів виборів я готовий до участі в акціях протесту (демонстраціях, пікетуваннях).
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.11. Способи ухвалення рішень

56. Я ніколи не проголосую і не підтримаю політичну силу, ідеї якої не відповідають моїм переконанням.
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
57. У теперішніх умовах під час виборів доводиться здебільшого вибирати між «меншим злом», ніж обирати кращих.
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
58. Довіряти офіційним відомостям про високопосадовців чи партії не можна, бо вони не відповідають дійсності (приховують їх реальний майновий стан, біографію, спонсорів).
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
59. Коли йдеться про голосування за ту чи іншу партію, я дослухаюся до думки моїх друзів.
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
60. Здебільшого у мене не вистарчає часу і можливостей розібратися в особистостях кандидатів у депутати перед прийняттям рішення за кого голосувати.
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
61. У важливих питаннях збираю інформацію з різних джерел, розпитую різних людей.
1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
62. Вкажіть дві причини, згідно яких Ви, як виборець, голосували за партійний список на виборах 28 жовтня 2012 року.
1. Позитивно оцінюю лідера партії.
 2. Позитивно оцінюю програму розвитку країни.
 3. Позитивно оцінюю професіоналізм команди (мають фахівців).
 4. Позитивно оцінюю за відстоювання національних цінностей.
 5. Позитивно оцінюю за допомогу моєму місту, селищу, району.

6. Позитивно оцінюю за хороші відгуки людей, яких я поважаю.
63. Вкажіть дві причини, згідно яких Ви, як виборець, голосували за депутата-мажоритарника на виборах 28 жовтня 2012 року.
1. Позитивно оцінюю за підтримку його лідером партії.
 2. Позитивно оцінюю програму розвитку країни.
 3. Позитивно оцінюю професіоналізм (є фахівцем).
 4. Позитивно оцінюю за відстоювання національних цінностей.
 5. Позитивно оцінюю за допомогу моєму місту, селищу, району.
 6. Позитивно оцінюю за хороші відгуки людей, яких я поважаю.

Шкала 1.12. Прометеїзм (завбачливість)

64. Стараюсь жити «тут і тепер», не схильний (-а) обмірковувати майбутні події, наслідки своїх слів та вчинків.
- 1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
65. Оцінюючи майбутнє, покладаюсь на інтуїцію, чуття.
- 1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
66. Часто бувало так, що я опинявся (-лась) у таких ситуаціях, про які й не сподівався.
- 1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
67. Мене неодноразово дивували вчинки людей, яких я добре знав (-ла).
- 1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.
68. Оцінюючи людей (ділових партнерів), важливіше передбачити...
- 1 – переваги, які відкриють контакти з ними.
- 2 – як можна застерегтись від їх аморальності чи непрофесійності.
69. Майбутню поведінку політиків (партій) в Україні важко передбачити.
- 1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.13. Мотиваційна спрямованість

70. Якби зараз довелось обирати місце праці, Ви б обрали...
- 1 – високооплачувану роботу, яка вимагає щоденної концентрації сил.
- 2 – цікаву роботу, яка змушує розвиватись.
- 3 – роботу з гнучким графіком праці, що дає можливість багато спілкуватися.
- 4 – роботу, пов'язану з керівництвом людьми.
- 5 – спокійну роботу в колективі, яка не вимагає надмірної відповідальності.
- 6 – роботу зі стабільною зарплатою.
- 7 – престижну роботу, пов'язану з ризиком.
71. Якщо б Вам поталанило виграти у лотерею 500 тис. доларів, як би Ви розпорядилися ними ?
- 1 – придбав би житло, автомобіль й інші гарні речі.
- 2 – започаткував би власний бізнес.
- 3 – частину б вклав у здобуття престижної освіти (для себе особисто чи своїх дітей), решту розмістив би у банку на депозит.
- 4 – значну частину б потратив на туристичні подорожі.

5 – вклав би у власну політичну кар'єру (став би політиком).

6 – частину б потратив на оздоровлення (власне, своїх рідних).

7 – розрахувався б з боргами, решту б відклав на «чорну годину».

Перед Вами набір тверджень. Кожне з них є поширеною думкою і тому не може бути однозначно вірною або невірною. Ймовірно, Ви погодитеся з одними твердженнями і не погодитеся з іншими. Уважно прочитайте твердження й вкажіть міру Вашої згоди або незгоди з ними.

Шкала 1.14. Самоготалітаризм

72. Керівник завжди правий.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

73. Не варто йти всупереч думки більшості.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

74. Краще погана влада, ніж безвладдя.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

75. Необхідно у своїй поведінці відповідати очікуванням оточуючих.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

76. «Якщо вдарять по лівій щоці, то підставляю праву». Ті, хто думають, що так можна чинити щодо мене, глибоко пошкодують про це.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

77. Люди (підлеглі) заслуговують на ту владу (керівництво), яку мають.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

78. Щоб мати авторитет керівник має демонструвати очевидну перевагу (автомобіль, дорогий одяг та речі тощо).

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.15. Макіавеллізм (1)

79. «Переможців не судять».

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

80. Особи, які «переступають» через колег, мають більші шанси зробити вдалу кар'єру.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

81. Ділова конкуренція та мораль не завжди сумісні.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

82. Лише той є переможцем, хто перемагає в чесному змаганні.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

83. За ради кар'єри чи бізнесу дозволяється підтримати впливових людей (групу, партію), цінності та дії яких не відповідають моїм переконанням.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

Шкала 1.16. Соціальний оптимізм

84. Здібна і наполеглива людина в існуючих умовах обов'язково здобуде успіх в житті.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

85. У суспільстві надто багато «бар'єрів», долаючи які людина розпорошує усі свої творчі і життєві сили.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

86. Я чітко знаю як досягти цілей, які маю намір здобути.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

ОПИТУВАЛЬНИК 2.

Шкала 2.1. Макіавеллізм (тест)

1. Відкривати іншим справжню причину своїх дій треба лише тоді, коли це корисно для тебе.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

2. Кращий спосіб одержувати від людей те, що тобі необхідно — говорити їм те, що вони хочуть почути.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

3. Людина повинна щось робити, лише тоді, коли впевнена, що це морально виправдане, тобто правильне з етичної точки зору.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

4. Більшість людей у своїй сутності добрі й позитивні.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

5. Загалом, всі люди морально недосконалі, і в певний час це обов'язково виявляється.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

6. Чесність — краща політика в будь-яких ситуаціях.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

7. Не можна виправдовувати людину, яка для досягнення особистої мети бреше іншому.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

8. Здебільшого люди не хочуть працювати в повну силу без зовнішнього примусу.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

9. Краще займати скромне становище і бути чесним, ніж бути впливовим і нечесним.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

10. Попросивши іншого зробити щось для Вас, краще сказати йому про справжню причину, для чого тобі це необхідно, ніж придумувати більш вагомні аргументи.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

11. Більшість з тих, хто досяг високого суспільного становища є людьми порядними і бездоганними з етичної точки зору.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

12. Людина, яка повністю довіряє іншим, напрошується на неприємності.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

13. Більшість злочинців відрізняється від решти людей тим, що вони

недостатньо передбачливі, а тому правоохоронці їх виявляють.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

14. Більшість людей — сміливі.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

15. Лестити потрібним людям — значить проявляти мудрість.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

16. Можна бути людиною доброю в усіх відношеннях.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

17. Помиляються ті, хто вважають, що більшість людей є простаками, яких легко обвести навколо пальця.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

18. Для того, хто хоче зробити кар'єру, головне — не добре працювати, а уміти обходити формальності, не боятися йти на дрібні правопорушення заради досягнення мети.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

19. Невіліковно хворих людей з їх згоди можна позбавляти життя.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

20. Для більшості людей легше забути про смерть батьків, ніж про втрату свого майна.

1 – не погоджуюсь. 2 – частково погоджуюсь. 3 – цілком погоджуюсь.

ОПИТУВАЛЬНИК 3.

Шкала 3.1. Рефлексія на морально-етичні ситуації

1. Я вважаю, що постійний аналіз власної поведінки і вчинків річ потрібна, але не обов'язкова.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

2. Люди, які постійно займаються «самокопанням», зазвичай невпевнені у собі, мало адаптовані в суспільстві.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

3. Мені цікаво аналізувати мотиви поведінки людей.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

4. Якщо постійно замислюватися щодо правильності свого життя, то воно може пройти повз.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

5. Я думаю, що треба робити справу, а не замислюватися над тим, як це відіб'ється на людях.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

Шкала 3.2. Інтуїція в морально-етичній сфері

6. Я вважаю, що інтуїтивно оцінити аморальність людського вчинку ніхто не може.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

7. Радитися з внутрішнім голосом, вирішуючи етичні проблеми, властиво людям із слабо розвиненим мисленням і рефлексією.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

8. Я думаю, що миттєво вибрати правильне рішення в складній етичній ситуації ніхто не може.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

9. Убачання в явищах, які оточують мене, дії сил «добра і зла» видається мені примітивним і застарілим.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

10. Люди, які постійно діють згідно голосу совісті, виглядають смішно і не сучасно.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

Шкала 3.3. Екзистенціальна відповідальність

11. У житті я більше дотримуюся принципу: «Мені подобається», а не «Я повинен».

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

12. Мені здається, що лише сильна особистість здатна відповідати за своє життя і вчинки.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

13. Я думаю, що людина не може повністю відповідати за те, що з нею відбувається в житті.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

14. Я думаю, що людина не зобов'язана відповідати за кризи і конфлікти, що сталися в її житті.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

15. Безвідповідальність, що проявляється людиною, деколи йде на користь навколишнім.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

Шкала 3.4. Альтруїстичні емоції

16. Мені здається, що любов у сучасному світі втратила свою цінність.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

17. Безкорислива допомога іншим людям розвиває у них інфантилізм, безвідповідальність.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

18. Співчуття і співпереживання іншій людині – це не розв'язання проблеми, а втеча від неї.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

19. Щира радість за успіхи іншої людини є, на мій погляд, зворотною стороною заздрості.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

20. Здебільшого відчуття провини властиве людям з низькою самооцінкою, невпевнених у собі.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

Шкала 3.5. Морально-етичні цінності

21. Я думаю, що такі поняття як «обов'язок» і «честь» втратили своє первинне

значення.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

22. Люди, які постійно борються за справедливість, насправді вискочки і задрісники.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

23. Якщо постійно прислухатися до голосу своєї совісті, можна залишитися «без хліба насущного».

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

24. Суспільство диктує людині свої цінності та ідеали і нікуди від цього не втечеш.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

25. У роботі іноді треба керуватись принципом: «Мета виправдовує засоби».

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

Шкала 3.6. Шкала брехні

26. Я ніколи не пропускав цікавих занять під час навчання.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

27. Я ніколи нікому не відмовляю в допомозі, навіть якщо це ущемляє мої інтереси.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

28. Сперечатися з батьками марно, тому ніколи не робив цього.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

29. Я ніколи не даю оцінку людям.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

30. Маніпулювати неетично і я ніколи цього не роблю.

1 – ні. 2 – важко відповісти. 3 – так.

ОПИТУВАЛЬНИК 4.

Шкала 4.1. Консерватизм - Радикалізм

1. За гроші можна купити майже все...

1 – так. 2 – ні.

2. На мої рішення більшою мірою впливає ...

1 – серце. 2 – серце і розум в рівній мірі. 3 – розум.

3. В наш час потрібно...

1 – більше спокійних, солідних людей. 2 – більше «ідеалістів», що роблять можливим більш гармонійне майбутнє.

4. Читаючи я відразу помічаю, коли автор твору хоче мене в чомусь переконати...

1 – так. 2 – ні.

5. В юності, якщо мої погляди і погляди батьків не співпадали, то я...

1 – залишався повністю або частково при своїй думці.

2 – погоджувався з їх авторитетом.

6. Я б вважав за краще мати роботу...

1 – з постійною зарплатою. 2 – з гонораром, який залежав би від моєї здатності

показати людям, чого я вартий.

7. Урочисті традиційні церемонії мають зберігатися...

1 – так. 2 – ні.

8. Якщо при обговоренні дискусійного питання учасники запекло сперечаються, то я вважаю за краще...

1 – побачити, хто ж "переміг". 2 – щоб суперечка вирішилася мирно.

9. Суспільство повинне керуватися розумом й відкинути колишні звички, традиції.

1 – так. 2 – ні.

10. Вважаю, що у сучасному світі більш важливими є...

1 – питання моральності. 2 – розбіжності між країнами світу.

ОПИТУВАЛЬНИК 5.

Шкали 5.1, 5.2. Самоповага - Самовпевненість

1. Мої слова не часто розходяться з ділом.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

2. Я вважаю, що інколи варто пожаліти самого себе.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

3. Я хотів би сам себе багато в чому змінити.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

4. У мене є досить здібностей та енергії, щоб зробити все задумане.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

5. Найрозумніше, що може зробити людина у своєму житті – це підкоритись власній долі.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

6. Якщо я щось сказав, то це не означає, що саме так я буду діяти.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

7. У глибині душі я хотів би, щоб зі мною сталось щось катастрофічне.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

8. Інколи мені здається, що якби якась мудра людина змогла побачити мене наскрізь, вона б зрозуміла всю мою нікчемність.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

9. Можна сказати, що я сам себе оцінюю достатньо високо.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

10. У глибині душі ніяк не можу повірити, що я вже дійсно доросла людина.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

11. Без сторонньої допомоги я мало що можу зробити.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

12. Інколи я сам себе погано розумію.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

13. Мені дуже заважає недостатня кількість енергії, волі й цілеспрямованості.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

14. Думаю, що інші здебільшого оцінюють мене досить високо.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

15. Можна сказати, що я себе поважаю.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

16. Моїм мріям і планам не вистачає реалізму.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

17. Те, що відбувається в мені, як правило, для мене є зрозумілим.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

18. Можу сказати, що загалом я контролюю свою долю.

1 - так, згоден; 2 – ні, не згоден.

ОПИТУВАЛЬНИК 6.

Виберіть відповідь, яка характеризує Ваше самопочуття на даний час. Не розмірковуюйте довго над твердженнями, оскільки серед них немає правильних чи неправильних відповідей.

Шкала 6.1. Шкала депресії

1. Я відчуваю емоційне виснаження, подавленість.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

2. Справа, якою я займаюся, цілком задовольняє мене.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

3. У мене бувають періоди, коли навертаються сльози.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

4. Ночами мені важко заснути; часто я не висипаюся.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

5. У мене погіршився апетит.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

6. Мені приємно дивитися на привабливих осіб протилежної статі, розмовляти з ними, перебувати поряд.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

7. Я непомітно для себе втрачаю вагу.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

8. Можливостей для повноцінного відпочинку практично немає.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

9. У мене прискорене серцебиття.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

10. Я втомлююся без явних на те причин.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

11. Моє мислення залишається настільки ж ясним, як завжди.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

12. Професійні обов'язки виконую з легкістю.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

13. Від неспокою не можу всидіти на місці.

1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

14. У мене є багато планів, які я хочу здійснити.
1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.
15. Я почуваюсь більш роздратованим, ніж звичайно.
1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.
16. Мені легко приймати рішення.
1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.
17. Я відчуваю себе потрібним для інших.
1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.
18. Я живу достатньо повним життям.
1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.
19. Я відчуваю, що іншим людям стане краще, якщо мене не стане.
1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.
20. Мене досі тішить те, що тішило раніше.
1 – ніколи або вкрай рідко. 2 – часто. 3 – майже завжди.

Додаток 3. Таблиці статистичних результатів анкетування

Табл. 3.1. Патерналістські очікування.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь			Частково погоджуюсь			Цілком погоджуюсь		
	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка
Перше завдання держави – підтримувати і захищати громадян, а лише потім створювати умови для ділової активності, бізнесу	5%	9%	8%	48%	45%	32%	47%	46%	60%
Завдання керівництва дбати про підлеглих	1%	6%	4%	35%	32%	21%	63%	62%	75%
Благоустрій має підтримувати місцева влада (ЖЕК-и і т.ін.), а не самі мешканці	6%	8%	39%	60%	52%	32%	34%	40%	29%

Табл. 3.2. Оцінка побутової корупціогенності.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь			Частково погоджуюсь			Цілком погоджуюсь		
	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка 100	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка 100	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка 100
Більшість громадян у такій ситуації, що коли «не підмажеш, то не поїдеш»	7%	8%	8%	30%	39%	32%	62%	52%	60%
Під час навчання дітей (у школі, училищі, університеті) доводиться матеріально «стимулювати» вчителів (викладачів)	20%	17%	77%	57%	58%	16%	22%	24%	7%
Допомогу лікарів, послуги працівників ЖЕК-ів прийнято особисто матеріально «віддячувати»	18%	18%	83%	34%	41%	13%	47%	41%	4%
Матеріальне «стимулювання», «віддячування» є звичним явищем, не викликає неприємних відчуттів (приниження, сорому, роздратування)	31%	32%	48%	42%	40%	44%	26%	27%	8%

ДОДАТКИ

Табл. 3.3. Демократичність-авторитарність корпоративної культури.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь			Частково погоджуюсь			Цілком погоджуюсь		
	Українка Українка Українка	Українка Українка Українка	Польська Польська Польська	Українка Українка Українка	Українка Українка Українка	Польська Польська Польська	Українка Українка Українка	Українка Українка Українка	Польська Польська Польська
Рішення щодо питань, які належать до моїх повноважень, мені доводиться узгоджувати з керівництвом	13%	15%	33%	51%	50%	31%	36%	35%	36%
З приводу розпоряджень керівництва не прийнято дискутувати, їх необхідно лише виконувати	13%	20%	27%	59%	56%	39%	28%	24%	35%
Керівництво оцінює внесок кожного з працівників об'єктивно	25%	23%	56%	54%	56%	23%	22%	21%	21%
Керівник спілкується здебільшого з «наближеними» до нього особами	12%	17%	55%	43%	40%	24%	45%	43%	21%
Перебуваючи на зборах колективу, всі розуміють, що краще промовчати, ніж висловлюватися	28%	30%	52%	48%	46%	20%	24%	24%	28%
Керівник маніпулює підлеглими, створює нештатні ситуації з метою контролю над ними	22%	25%	36%	56%	55%	33%	21%	20%	31%
Керівник цінує компетентність співробітників, часто радиться зі співробітниками щодо питань, в яких вони є спеціалістами	7%	8%	21%	53%	47%	31%	40%	45%	48%
Керівник демонструє перед людьми атрибути фінансового престижу (дорогі аксесуари, автомобіль, житло)	30%	30%	31%	39%	43%	24%	31%	27%	45%
Були неодноразові «показові» звільнення працівників через суб'єктивні причини	37%	36%	39%	36%	37%	27%	27%	27%	35%

Табл. 3.4. Оцінка службової корупціогенності.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь			Частково погоджуюсь			Цілком погоджуюсь		
	Українка Українка Українка	Українка Українка Українка	Польська Польська Польська	Українка Українка Українка	Українка Українка Українка	Польська Польська Польська	Українка Українка Українка	Українка Українка Українка	Польська Польська Польська
«Під час роботи (ведення бізнесу) доводиться матеріально «стимулювати» перевіряючих осіб»	13%	14%	49%	44%	42%	16%	43%	44%	35%
«Виплата зарплати часто здійснюється з порушенням трудового законодавства (затримки зарплати, її неповна виплата, зарплата в «конвертах»)»	17%	19%	33%	33%	29%	25%	50%	52%	41%
«У питаннях професійної	27%	21%	24%	35%	38%	26%	38%	41%	49%

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

діяльності (працевлаштування, службове зростання) матеріальне «стимулювання» відповідних осіб є зрозумілою річчю»									
«Якщо керівник спонукає підлеглих допомогти у службових зловживаннях, то не прийнято йому відмовляти»	34%	41%	73%	37%	38%	21%	28%	21%	5%
«Щоб отримати дозвіл, ліцензію, тех.-паспорт, акт приватизації та інші подібні документи доводиться або втрачати багато часу, або матеріально «стимулювати» відповідних службових осіб»	11%	8%	65%	28%	28%	20%	63%	64%	15%

Табл. 3.5. Оцінка виборчої корупціогенності.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь			Частково погоджуюсь			Цілком погоджуюсь		
	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка
Вибірка									
Голосування на виборах для себе вважаю громадянським обов'язком	17%	14%	13%	20%	20%	15%	63%	66%	72%
Доводилось стикатись з політичною агітацією (за партії, кандидатів) у церквах, лікарнях	37%	35%	35%	22%	23%	28%	41%	42%	37%
Нічого не вдієш, якщо результати голосування на виборах влада намагається спотворити	39%	39%	52%	39%	39%	8%	23%	23%	40%

Табл. 3.6. Оцінка владної корупціогенності.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь			Частково погоджуюсь			Цілком погоджуюсь		
	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка
Вибірка									
Переманювання, «скуповування» владою опозиційних депутатів вважаю прийнятними діями у політиці	44%	41%	88%	24%	30%	9%	32%	29%	3%
Голосування у Верховній Раді чужими картками слід припинити. Для цього слід карати депутатів-порушників позбавленням права голосу впродовж діючої сесії (або інше покарання)	2%	4%	-	8%	7%	-	90%	89%	-
Громадяни вже сприймають як «норму», що більшість депутатів лише виконують вказівки «сірих кардиналів» (партійного керівництва) і не приймають	5%	9%	17%	40%	36%	31%	55%	55%	52%

ДОДАТКИ

власних рішень									
Парламент все рідше відображає інтереси громадян та держави, а все частіше обслуговує інтереси окремих впливових фінансово-промислових груп (кланів)	7%	6%	7%	24%	24%	28%	69%	70%	65%

Табл. 3.7. Оцінка стану корупції в суспільстві.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь			Частково погоджуюсь			Цілком погоджуюсь		
	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка	Українська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка
Політична корупція притаманна сучасному суспільству	4%	6%	55%	10%	15%	25%	86%	79%	20%
У державі існує «кругова порука», що дає можливість високопосадовцям уникати юридичної відповідальності за протиправні діяння	3%	4%	16%	32%	24%	33%	65%	72%	51%

Табл. 3.8. Способи ухвалення рішень.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь		Частково погоджуюсь		Цілком погоджуюсь	
	Українська вибірка	Польська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка	Українська вибірка	Польська вибірка
Я ніколи не проголосую і не підтримаю політичну силу, ідеї якої не відповідають моїм переконанням	8%	29%	22%	13%	71%	57%
У теперішніх умовах під час виборів доводиться здебільшого вибирати між «меншим злом» (серед гірших), ніж обирати кращих	16%	8%	35%	13%	49%	79%
Довіряти офіційним відомостям про високопосадовців чи партії не можна, бо вони не відповідають дійсності (приховують їх реальний майновий стан, біографію, спонсорів)	7%	52%	33%	17%	60%	31%
Коли йдеться про голосування за ту чи іншу партію, я дослухаюся до думки моїх друзів	46%	71%	49%	20%	5%	9%
Здебільшого у мене не вистарчає часу і можливостей розібратися в особистостях кандидатів у депутати перед прийняттям рішення за кого голосувати	30%	36%	50%	19%	20%	45%
У важливих питаннях збираю інформацію з різних джерел, розпитую різних людей	17%	45%	46%	19%	37%	36%

Табл. 3.9. Прогностичні задатки респондентів.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь		Частково погоджуюсь		Цілком погоджуюсь	
	Українська вибірка 200	Польська вибірка 100	Українська вибірка 100	Польська вибірка 100	Українська вибірка 200	Польська вибірка 100
Стараюсь жити «тут і тепер», не схильний обмірковувати майбутні події, наслідки своїх слів та вчинків	48%	51%	35%	23%	17%	26%
Оцінюючи майбутнє, покладаюсь на інтуїцію, чуття	21%	35%	52%	28%	27%	37%
Часто бувало так, що я опинявся у таких ситуаціях, про які й не сподівався	8%	18%	50%	13%	42%	69%
Мене неодноразово дивували вчинки людей, яких я добре знав	10%	7%	32%	16%	58%	77%
Майбутню поведінку політиків (партій) в Україні важко передбачити	11%	35%	31%	20%	58%	45%

Табл. 3.10. Схильність до самототалітаризму.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь		Частково погоджуюсь		Цілком погоджуюсь	
	Українська вибірка 200	Польська вибірка 100	Українська вибірка 100	Польська вибірка 100	Українська вибірка 200	Польська вибірка 100
Керівник завжди правий	43%	85%	46%	11%	11%	4%
Не варто йти всупереч думки більшості	36%	32%	52%	20%	12%	48%
Краще погана влада, ніж безвладдя	39%	48%	46%	24%	15%	28%
Необхідно у своїй поведінці відповідати очікуванням оточуючих	25%	73%	59%	21%	16%	6%
«Якщо вдарять по лівій щоці, то підставлю праву». Ті, хто думають, що так можна чинити щодо мене, глибоко пошкодують про це	16%	77%	42%	12%	42%	11%
Люди (підлегли) заслуговують на ту владу (керівництво), яку мають	40%	69%	40%	27%	20%	4%
Щоб мати авторитет керівник має демонструвати очевидну перевагу (автомобіль, дорогий одяг та речі тощо)	68%	85%	26%	4%	6%	11%

ДОДАТКИ

Табл. 3.11. Сприйняття аморальності в діловій сфері.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь		Частково погоджуюсь		Цілком погоджуюсь	
	Українська вибірка 200	Польська вибірка 100	Українська вибірка 100	Польська вибірка 100	Українська вибірка 200	Польська вибірка 100
«Переможців не судять»	33%	67%	47%	19%	20%	15%
Особи, які «переступають» через колег, мають більші шанси зробити вдалу кар'єру	29%	28%	55%	36%	16%	36%
Ділова конкуренція та мораль не завжди сумісні	16%	43%	49%	25%	35%	32%
Лише той є переможцем, хто перемагає в чесному змаганні	13%	16%	27%	13%	60%	71%
За ради кар'єри чи бізнесу дозволяється підтримати впливових людей (групу, партію), цінності та дії яких не відповідають моїм переконанням	34%	53%	50%	24%	16%	23%

Табл. 3.12. Соціальний оптимізм.

Твердження / Відповідь	Не погоджуюсь		Частково погоджуюсь		Цілком погоджуюсь	
	Українська вибірка 200	Польська вибірка 100	Українська вибірка 100	Польська вибірка 100	Українська вибірка 200	Польська вибірка 100
Здібна і наполеглива людина в існуючих умовах обов'язково здобуде успіх в житті	9%	17%	41%	28%	50%	55%
У суспільстві надто багато «бар'єрів», долаючи які людина розпоршує усі свої творчі і життєві сили	13%	27%	53%	37%	34%	36%
Я чітко знаю як досягти цілей, які маю намір здобути	9%	16%	52%	33%	38%	51%

Додаток 4. Опис використаних методик

Методика дослідження макіавеллізму особистості (Шкала 2.1.)

Опитувальник дає можливість дослідити властивість особистості – макіавеллізм [56].

У преамбулі опитувальника зазначено: макіавеллізмом називають схильність людини маніпулювати іншими людьми в міжособових відносинах. Йдеться про такі випадки, коли суб'єкт, приховуючи свої справжні наміри, за допомогою відволікаючих маневрів добивається того, щоб партнер, сам того не усвідомлюючи, змінив свою первинну мету. Макіавеллізм звичайно визначається як схильність людини в ситуаціях міжособового спілкування маніпулювати іншими тонкими, ледь помітними, фізично неагресивними способами, такими як лестощі, обман, підкуп або залякування.

На думку авторів опитувальника Р.Крісті, Ф.Гейс, макіавеллізм є психологічним *синдромом*, що ґрунтується на поєднанні взаємозв'язаних когнітивних, мотиваційних і поведінкових характеристик. Головними психологічними складовими макіавеллізму як властивості особи є: а) переконання суб'єкта в тому, що при спілкуванні з іншими людьми ними можна і навіть потрібно маніпулювати; б) навик, конкретні уміння маніпуляції. Останні включають здатність переконувати інших, розуміти їх наміри і причини вчинків. Такого виду переконання і навик можуть не співпадати і реалізовуватися в поведінці «автономно».

Макіавеллізм як особистісна характеристика відображає невіру суб'єкта в те, що більшості людей можна довіряти, що вони альтруїстські, незалежні, володіють сильною волею. Високі оцінки позитивно корелюють з екстернальністю, підозрілістю, ворожістю. Такі люди більш ефективно обманюють інших, в

міжособовому спілкуванні частіше використовують лестощі. Макіавеллізм не корелює з інтелектом, раціональними установками, потребою в досягненні, рівнем тривожності.

Люди, що демонструють високі показники зорієнтовані на результат, а не на співрозмовника, мають більше контактів, але ці взаємини є менш глибокими.

Інтерпретація результатів:

Низький рівень макіавеллізму (нижче 40%) передбачає: сором'язливість, доброту, здатність співчувати і розуміти, сердечність, емпатію, доброзичливість до навколишніх, щирість, сумлінність; відсутність брутальності у комунікації ввічливість; очікування допомоги та визнання з боку навколишніх, прагнення до співпраці; відчуття радості від процесу (творчості); поступливість.

Високий рівень макіавеллізму (вище 50%) передбачає: особистісну силу, впевненість, почуття власної переваги, незалежність; прагнення говорити правду, критичність, прямотинійність; домінантність, якості лідера, агресивність, наполегливість у досягненні мети; прагнення до суперництва, змагання; схильність мати особисту думку, нехтування соціальним несхваленням; націленість на результат, прагматичність; саморефлексія, наявність внутрішніх конфліктів, загальний негативний емоційний фон.

Дуже високий рівень макіавеллізму (вище 75%) передбачає: марнославство, любов до лестощів, честолюбство, вміння пристосовуватися до будь-якої ситуації.

Опитувальник (ДУМЭОЛП) діагностики рівня морально-етичної відповідальності особи (Шкала 3.)

Опитувальник дає можливість дослідити рівень сформованості моральних якостей особистості [144].

У преамбулі опитувальника зазначено: будь-яка риса морально-етичної сфери особи проявляється в певних ситуаціях

– тих, що вимагають актуалізації і конкретного зовнішнього прояву етичних і моральних якостей в активності. Активність особи може проявлятися у широкому діапазоні (диспозиціях) поведінки. Окрім аналізу етичної коректності вчинків важливо враховувати їх явну і (якщо це можливо) латентну детермінацію (несвідомі аспекти мотивації, міра усвідомленості і рефлексії).

Опитувальник містить шкали:

Шкала 1. Рефлексія на морально-етичні ситуації (моральна рефлексія або рефлексія, актуалізується в ситуаціях пов'язаних з морально-етичними колізіями і конфліктами).

Шкала 2. Інтуїція в морально-етичній сфері (моральна інтуїція).

Шкала 3. Екзистенціальний аспект відповідальності.

Шкала 4. Альтруїстичні емоції.

Шкала 5. Морально-етичні цінності.

Шкала 6. Шкала брехні (соціальної бажаності).

Згідно з інтерпретативною шкалою методики «низький» рівень морально-етичної відповідальності - 0 до 5 балів (нижче 20%); «середній» рівень - 5 -15 балів (від 21 до 59%); «високий» рівень - 15 -25 балів (вище 60%).

Високий рівень сформованості морально-етичної відповідальності пов'язаний з соціальною відповідальністю особистості, високим рівнем її саморозуміння, низьким рівнем соціальної бажаності.

Методика «Тест-питальник самоствавлення» Століна, Пантелеева (Шкала 5.1., Шкала 5.2.).

Тест побудований у відповідності до розробленої В. В. Століним ієрархічної моделі структури самоствавлення. Опитувальник дає змогу виявити три рівні самоствавлення, що відрізняються за ступенем узагальненості: а) глобальне самоствавлення; б) самоствавлення, диференційоване щодо самоповаги, аутосимпатії, самоінтересу і очікування ставлення

до себе; в) рівень конкретних дій (готовність до їх здійснення) стосовно власного «Я». У якості постулату приймається відмінність змісту «Я-образу» (знання або уявлення про себе, в тому числі і у формі оцінки вираженості тих чи інших рис) і самоствавлення. В ході життя людина пізнає себе і накопичує про себе знання, ці знання складають змістовну частину уявлень про себе. Однак знання про себе самого мають емоційне забарвлення.

Шкала самоповаги складається з 15 тверджень, що стосуються «внутрішньої послідовності», «саморозуміння», «самовпевненості». Мова йде про ті аспекти самоствавлення, які опираються на розуміння самого себе та емоційно й змістовно формують віру у свої сили, спроможність, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей контролювати власне життя і бути само послідовним.

Значення результатів: менше 50% - ознака не виражена; 50%-74% - ознака виражена; більше 74% - ознака яскраво виражена. [180].

Шкала депресії (Шкала 6.1.).

Оцінка рівня депресії в методиці коливається межах від 20 до 60 балів. Якщо рівень депресії не перевищує 37 балів (43%), то діагностується стан без депресії. Якщо рівень депресії від 38 до 44 балів (44% – 60%), то існує легкий стан депресії ситуативного та невротичного походження. Якщо рівень депресії від 45 до 52 балів (61% - 80%), то існує субдепресивний стан або прихована депресія. Якщо рівень депресії вищий 53 балів (81%), то у наявності депресивний стан [160].

Додаток 5. Результати порівняльного аналізу

Таблиця 5.1. Таблиця результатів порівняльного аналізу (українська, польська вибірки).

	укр.	пол.	t-value	df	p
стать	1,59686	1,50667	1,336	264	0,182397
сімейн.стан	1,53403	1,62667	-1,369	264	0,172091
освіта	2,68063	1,52000	8,748	264	0,000000
доходи	2,29843	3,25333	-4,802	264	0,000003
релігійн.	1,17277	1,36000	-2,585	264	0,010274
патернал.очікув	7,27225	7,12000	0,946	264	0,344687
оцін.побут.кор.	8,67539	6,66667	9,478	264	0,000000
авторит-демокр.корп.культ.	18,59162	17,65333	2,518	264	0,012372
оцін.служб.кор.	11,20419	8,98667	7,921	264	0,000000
оцін.виб.кор.	9,48168	9,26667	0,712	264	0,476730
завбачл.	12,47644	12,98667	-1,709	264	0,088550
самототаліт.	12,04712	11,66667	1,370	264	0,171620
сприйн. амор. в ділов.сфері	9,30890	8,62667	2,732	264	0,006712
соц.оптимізм	6,52880	6,65333	-0,675	264	0,499654
макіавел.	38,17277	39,32000	-1,942	264	0,053108
рів.мор.-етичн.відповід.	8,82723	11,32000	-4,129	264	0,000049
конс.-радикал.	5,09948	4,78667	1,477	264	0,140866
самоповага	8,39267	7,80000	1,702	264	0,089896
самовпевн.	4,85340	4,42667	1,983	264	0,048377

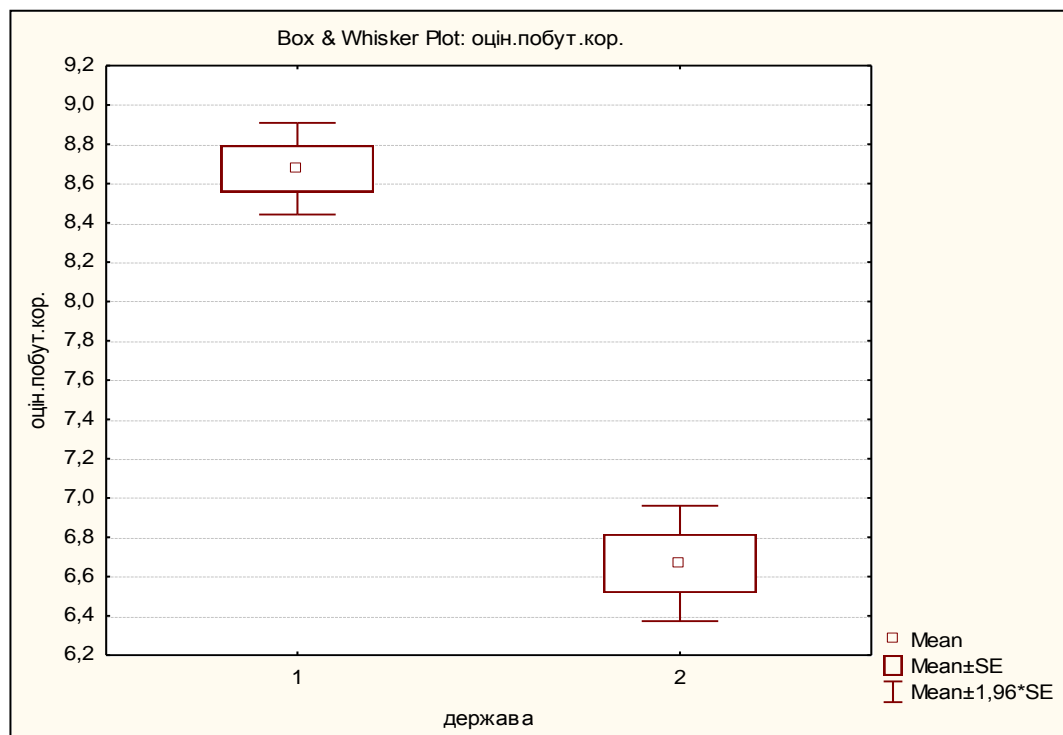

Рис. 5.1. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «оцінка побутової корупції»

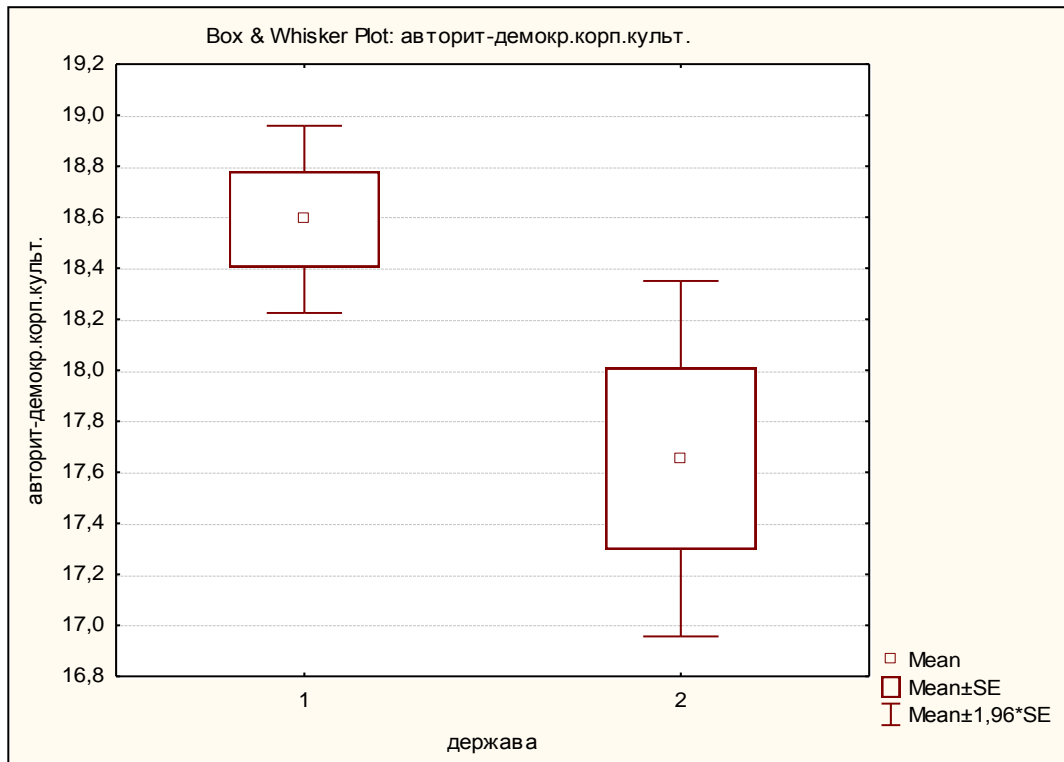

Рис. 5.2. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури»

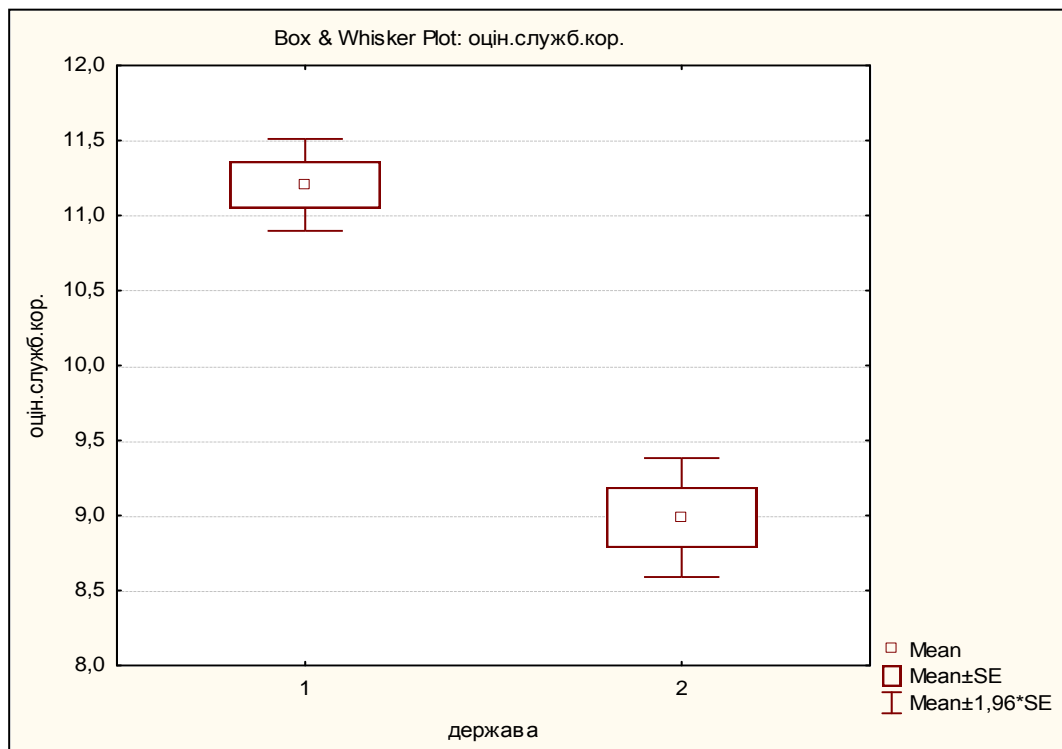

Рис. 5.3. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «оцінка службової корупціогенності»

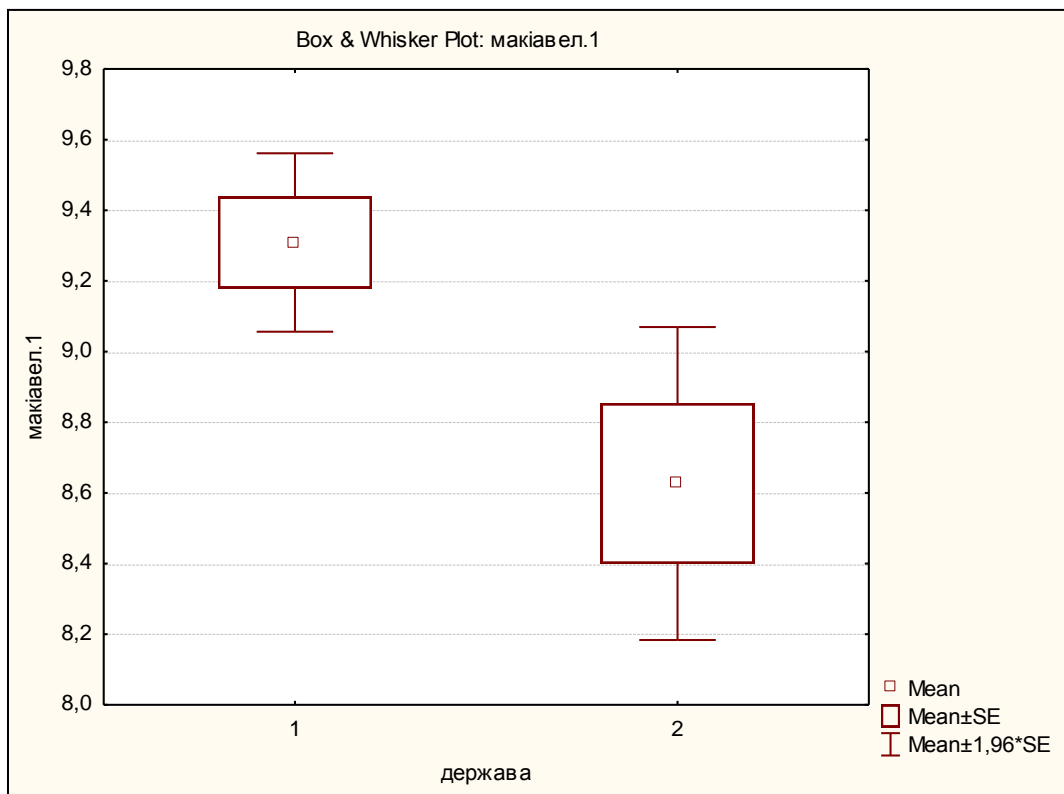

Рис. 5.4. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «Сприйняття аморальності в діловій сфері» (макіавеллізм 1)

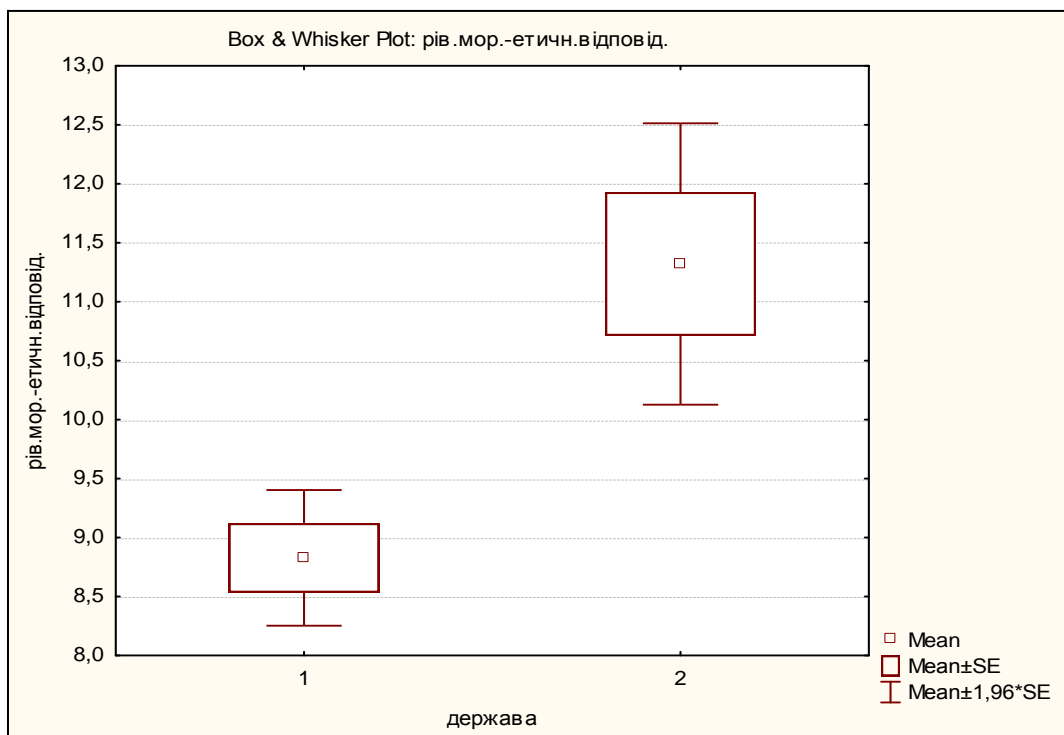

Рис. 5.5. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «рівень морально-етична відповідальність»

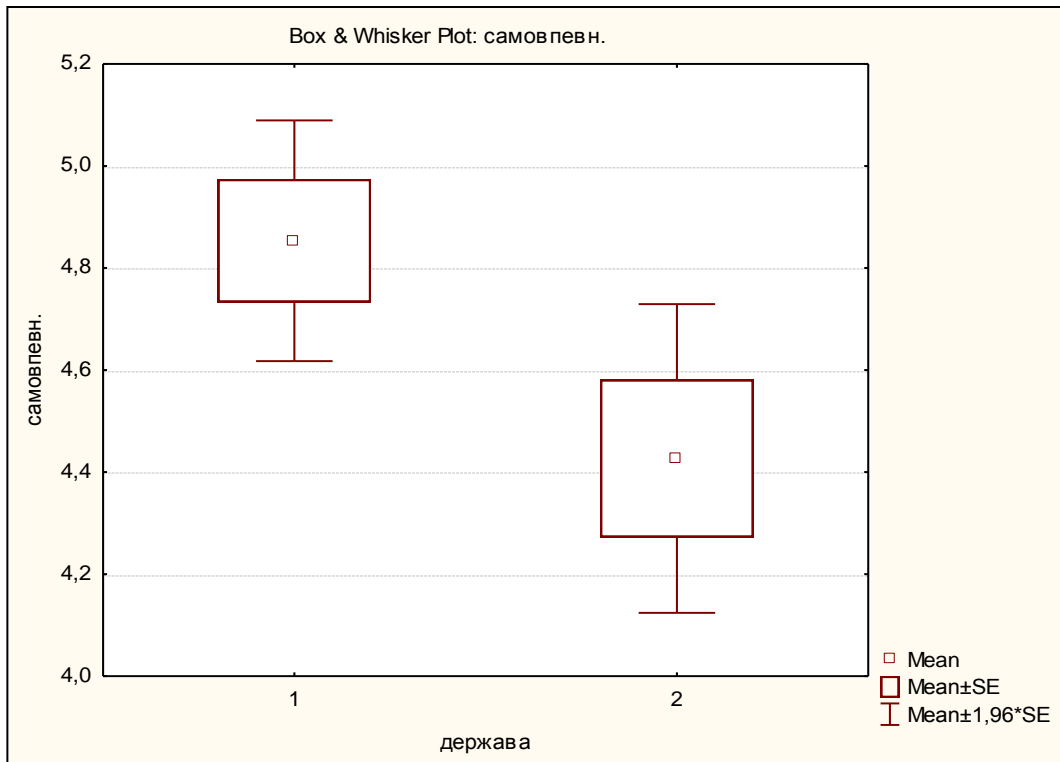

Рис. 5.6. Порівняльні результати української (1) та польської (2) вибірок за шкалою «самовпевненість»

Додаток 6. Дані кореляційного аналізу

Таблиця 6.1. Кореляційна матриця (українська вибірка; $p < 0,05$, $N=200$).

	02.сім	03.міс	05.осві	06.дох	07.пос	08.рел	1.1.пат	1.2.оці	1.3.авт	1.4.оц.	1.5.оц.	1.6.оці	1.12.за	1.14.са	1.15.сп	1.16.со	2.1.мак	3.мор	4.1.кон	5.1.сам	5.2.сам	6.депре	
02.сім.стан	1,00																						
03.місце прожив.	-0,04	1,00																					
05.освіта	-0,12	-0,18	1,00																				
06.доходи	0,31	-0,16	0,05	1,00																			
07.посади	-0,18	0,01	-0,10	-0,35	1,00																		
08.релігійн.	-0,18	-0,11	0,09	0,10	-0,09	1,00																	
1.1.патерн.оці	0,10	0,05	-0,33	0,02	0,07	-0,12	1,00																
1.2.оцін.побут.кор	0,08	0,16	-0,06	-0,04	0,00	-0,13	0,03	1,00															
1.3.автор-дем.корп.культ	0,10	0,08	-0,12	0,05	0,05	-0,02	0,14	0,17	1,00														
1.4.оц.служб.кор	0,12	0,07	0,13	0,02	-0,02	-0,12	-0,12	0,41	0,38	1,00													
1.5.оц.виборч.кор	-0,16	0,09	0,03	0,01	0,04	0,12	-0,24	0,19	0,11	0,17	1,00												
1.6.оці.влад.кор	0,03	0,05	-0,03	0,00	-0,02	0,01	0,12	0,18	0,15	0,15	-0,14	1,00											
1.12.завбачливість	0,16	0,11	-0,12	-0,03	-0,02	-0,04	0,13	0,15	0,19	0,15	-0,09	-0,03	1,00										
1.14.самототалітаризм	-0,05	0,17	-0,03	-0,05	-0,17	-0,01	-0,06	0,12	0,15	0,10	0,11	0,07	0,32	1,00									
1.15.сприйн.амор.в діл.сф	0,03	0,25	-0,04	0,08	-0,14	-0,04	-0,06	0,28	0,19	0,11	0,18	0,00	0,21	0,30	1,00								
1.16.соц.оптимізм	-0,26	0,02	0,12	-0,08	-0,04	-0,03	-0,04	-0,05	-0,15	-0,08	0,06	0,02	0,23	0,25	-0,01	1,00							
2.1.макіавелізм	-0,02	0,04	-0,01	0,05	-0,01	0,20	-0,07	0,09	0,02	0,05	0,13	0,15	0,03	0,04	0,24	-0,11	1,00						
3.мор-етич.відповід	-0,06	-0,11	0,19	0,05	-0,02	0,22	-0,03	-0,15	-0,17	-0,11	-0,08	-0,08	-0,22	-0,17	-0,34	0,04	-0,23	1,00					
4.1.консерв-радикал	-0,10	-0,01	0,05	0,07	-0,07	0,14	-0,09	-0,11	0,02	-0,06	0,13	-0,10	0,05	0,00	0,09	0,21	0,07	0,01	1,00				
5.1.самоповага	-0,05	-0,07	-0,01	0,25	-0,11	0,00	-0,04	-0,27	-0,20	-0,26	-0,10	-0,04	-0,18	-0,09	-0,05	0,16	0,03	0,18	0,11	1,00			
5.2.самовпевнен	-0,07	0,01	0,09	0,23	-0,08	-0,01	-0,08	-0,09	-0,10	-0,13	0,03	-0,12	-0,10	-0,05	-0,01	0,16	0,00	0,05	0,14	0,66	1,00		
6.депресія	0,07	0,06	-0,03	-0,12	0,05	0,08	0,00	0,10	0,13	0,15	0,05	0,06	-0,07	-0,02	-0,01	-0,31	0,04	-0,06	-0,10	-0,43	-0,37	1,00	

Таблиця 6.2. Кореляційна матриця (польська вибірка; $p < 0,05$, $N=100$).

	01.вік	02.ста	04.сім	05.міс	07.осв	08.до	010.ре	1.1.пат	1.2.оц	1.3.авт	1.4.оц	1.5.оц	1.12.за	1.14.са	1.15.сн	1.16.со	2.1.мак	3.1.реф	3.2.інт	3.3.екз	3.4.аль	3.5.мор	3.рів.м	4.1.конс	5.1.само
01.вік	1																								
02.ста	-0,16	1																							
04.сімейн.стан	0,73	0,01	1																						
05.місце.прожив.	-0,21	0,05	-0,01	1																					
07.освіта	-0,27	0,29	0,02	0,23	1																				
08.доходи	0,42	0,05	0,39	-0,19	0,05	1																			
010.релігін.	0,05	-0,16	0,07	0,06	0,09	0,12	1																		
1.1.патернал.очікув	0,02	0,08	-0,12	-0,11	0,12	0,03	0,03	1																	
1.2.оцін.побут.кор.	-0,3	0,08	-0,24	-0,02	0,02	-0,19	0,04	0,22	1																
1.3.авторит-демокр.	0,49	-0,21	0,37	-0,2	-0,32	0,35	-0,07	0,16	-0,02	1															
1.4.оцін.служб.кор.	-0,28	0,04	-0,15	0,19	0,06	-0,06	-0,02	-0,03	0,28	0,03	1														
1.5.оцін.виб.кор.	-0,07	-0,17	-0,18	0,09	0,08	0,09	-0,17	-0,07	0,26	-0,01	0,15	1													
1.12.промет.-завбачч	0,13	-0,08	-0,04	0,09	-0,05	0,02	-0,03	0,46	0,14	0,16	0,12	0,04	1												
1.14.самототаліт.	-0,07	-0,1	-0,09	-0,05	0,05	0,13	-0,09	0,22	0,19	0,09	0,22	0,17	0,35	1											
1.15.Спр.амор.в діл	-0,05	-0,07	0,15	0,08	0,05	0,15	0,02	-0,21	0,25	-0,04	0,35	0,13	-0,14	0,04	1										
1.16.соц.оптимізм	0,04	0,13	0,15	0,19	0,17	-0,02	-0,16	-0,19	-0,25	-0,13	-0,09	-0,08	-0,14	-0,32	0,01	1									
2.1.макіавел.	0,21	-0,18	-0,02	-0,28	-0,26	0,13	0,09	0,02	0,2	0,25	-0,04	0,29	0,16	0,17	-0,09	-0,22	1								
3.1.рефл.мор-етич.с	0,49	0,05	0,21	-0,36	-0,36	0,15	0	0,15	-0,09	0,26	-0,28	-0,16	0,04	-0,33	-0,15	0,03	0,11	1							
3.2.інт.мор-етич.сфе	0,41	-0,15	0,07	-0,3	-0,33	0,07	-0,08	0,25	-0,18	0,29	-0,41	-0,09	0,17	-0,1	-0,31	-0,31	0,27	0,46	1						
3.3.екзист.відповід.	0,43	-0,17	0,23	-0,19	-0,26	0,22	-0,08	0,28	-0,18	0,48	-0,22	-0,07	0,15	-0,15	-0,12	-0,07	0,17	0,44	0,57	1					
3.4.альтрус.емоц.	0,41	0,1	0,3	-0,13	-0,28	0,18	-0,16	0,14	-0,17	0,37	-0,28	-0,11	0,11	-0,19	-0,17	-0,06	0,1	0,39	0,5	0,45	1				
3.5.мор.етичн.цінно	0,52	-0,14	0,4	-0,17	-0,26	0,36	0	-0,06	-0,27	0,35	-0,21	-0,07	-0,05	-0,12	-0,07	0,07	0,1	0,35	0,36	0,42	0,4	1			
3.рів.мор-етичн.від	0,57	-0,11	0,29	-0,31	-0,4	0,27	-0,09	0,17	-0,24	0,46	-0,36	-0,1	0,11	-0,21	-0,24	-0,12	0,22	0,65	0,79	0,75	0,74	0,69	1		
4.1.конс.-радикал.	0,03	-0,27	-0,02	-0,06	-0,21	0,26	0,05	0,06	0,02	0,18	0,28	0,17	0,07	0,07	0,18	-0,22	0,3	-0,01	-0,02	0,22	-0,02	0,1	0,06	1	
5.1.самоповага	-0,15	0,25	0,04	0,29	0,34	0,11	-0,06	-0,1	-0,14	-0,38	0,07	-0,13	-0,15	-0,2	0,23	0,23	-0,39	-0,1	-0,29	-0,25	-0,05	0,07	-0,21	-0,24	1
5.2.самоповпвн.	0,05	0,1	0,12	0,16	0,25	0,1	-0,08	-0,09	-0,17	-0,16	-0,3	-0,1	-0,18	-0,18	-0,14	0,16	-0,08	0	0,1	0,08	0,17	0,16	0,13	-0,22	0,5

Опис кореляційних зв'язків

Шкала 1.1. «Патерналістські очікування»

Українська вибірка. Шкала «патерналістські очікування» негативно корелює з шкалою «рівень освіти» ($r = -0,33$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «релігійність» ($r = -0,12$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = +0,098$; $p \geq 0,05$).

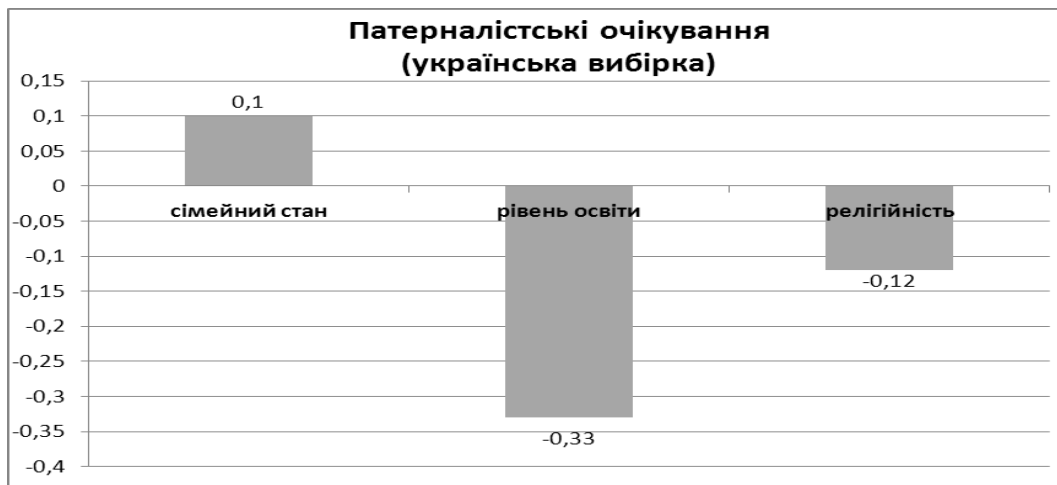

Рис. 6.1. Кореляційні зв'язки між шкалою «Патерналістські очікування» та критеріями і шкалами анкети (українська вибірка)

Шкала 1.2. «Оцінка побутової корупціогенності»

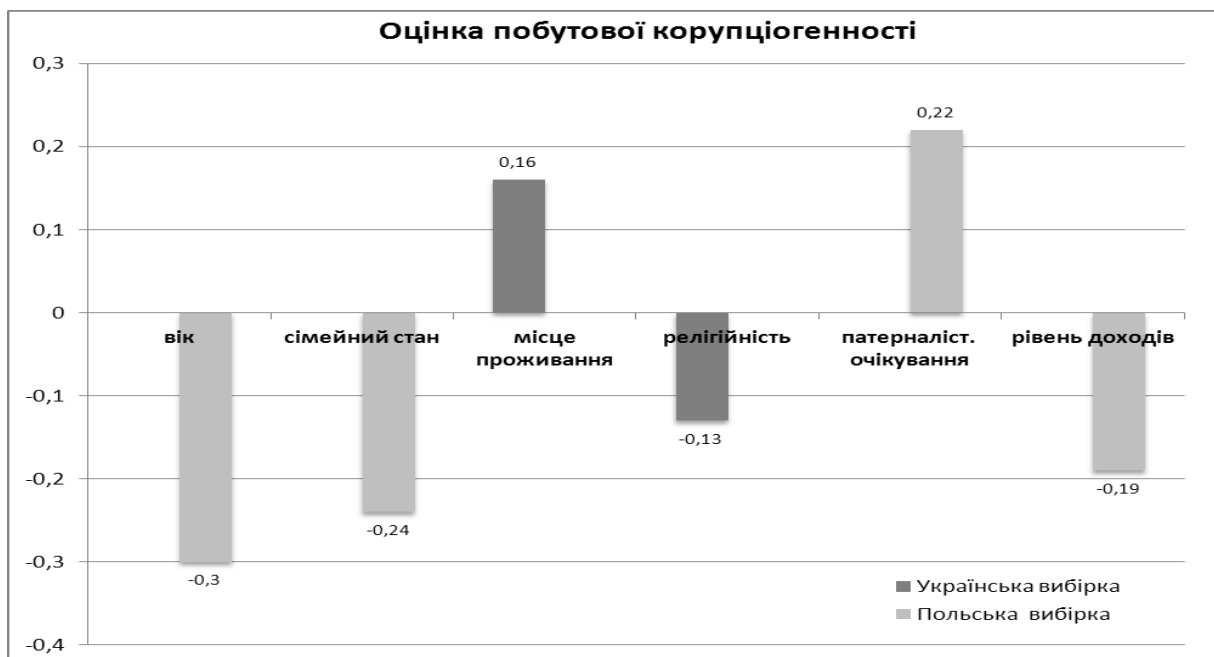

Рис. 6.2. Кореляційні зв'язки між шкалою «Оцінка побутової корупціогенності» та критеріями і шкалами анкети

Українська вибірка. Шкала «оцінка побутової корупції» позитивно корелює з шкалою «місце проживання» ($r = +0,16$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «релігійність» ($r = -0,13$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «оцінка побутової корупції» негативно корелює з шкалою «вік» ($r = -0,30$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = -0,24$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «патерналістські очікування» ($r = +0,22$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «доходи» ($r = -0,19$; $p \geq 0,05$).

Шкала 1.3. «Авторитаризм-демократизм- корпоративної культури»

Українська вибірка. Шкала «авторитаризм-демократизм корпоративної культури» позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,17$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «патерналістські очікування» ($r = +0,14$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «освіта» ($r = -0,12$; $p \geq 0,05$).

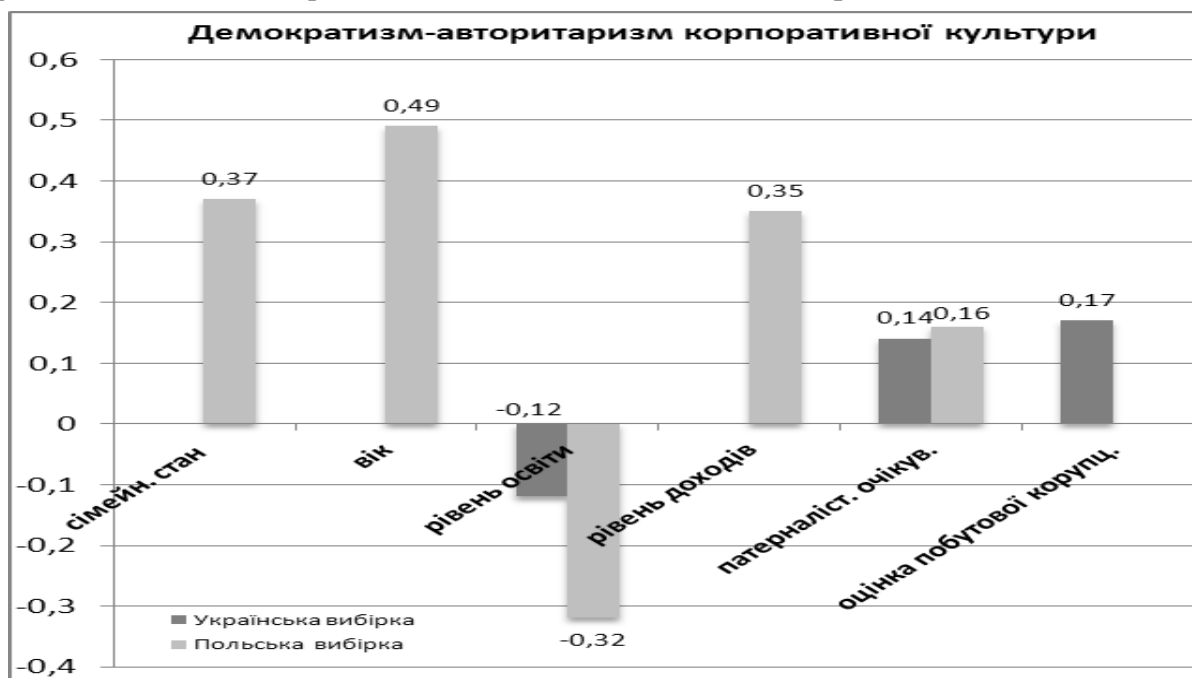

Рис. 6.3. Кореляційні зв'язки між шкалою «Авторитаризм-демократизм корпоративної культури» та критеріями і шкалами анкети

Польська вибірка. Шкала «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» позитивно корелює з шкалою «вік» ($r = +0,49$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = +0,37$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «доходи» ($r = +0,35$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «рівень освіти» ($r = -0,32$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «патерналістські очікування» ($r = +0,16$; $p \geq 0,05$).

Шкала 1.4. «Оцінка службової корупціогенності»

Українська вибірка. Шкала «оцінка службової корупціогенності» позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,41$; $p < 0,05$);

позитивно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = +0,38$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «рівень освіти» ($r = +0,13$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = +0,12$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «патерналістські очікування» ($r = -0,12$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «релігійність» ($r = -0,12$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «оцінка службової корупціогенності» позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,28$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «вік» ($r = -0,28$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «місце проживання» ($r = +0,19$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = -0,15$; $p \geq 0,05$).

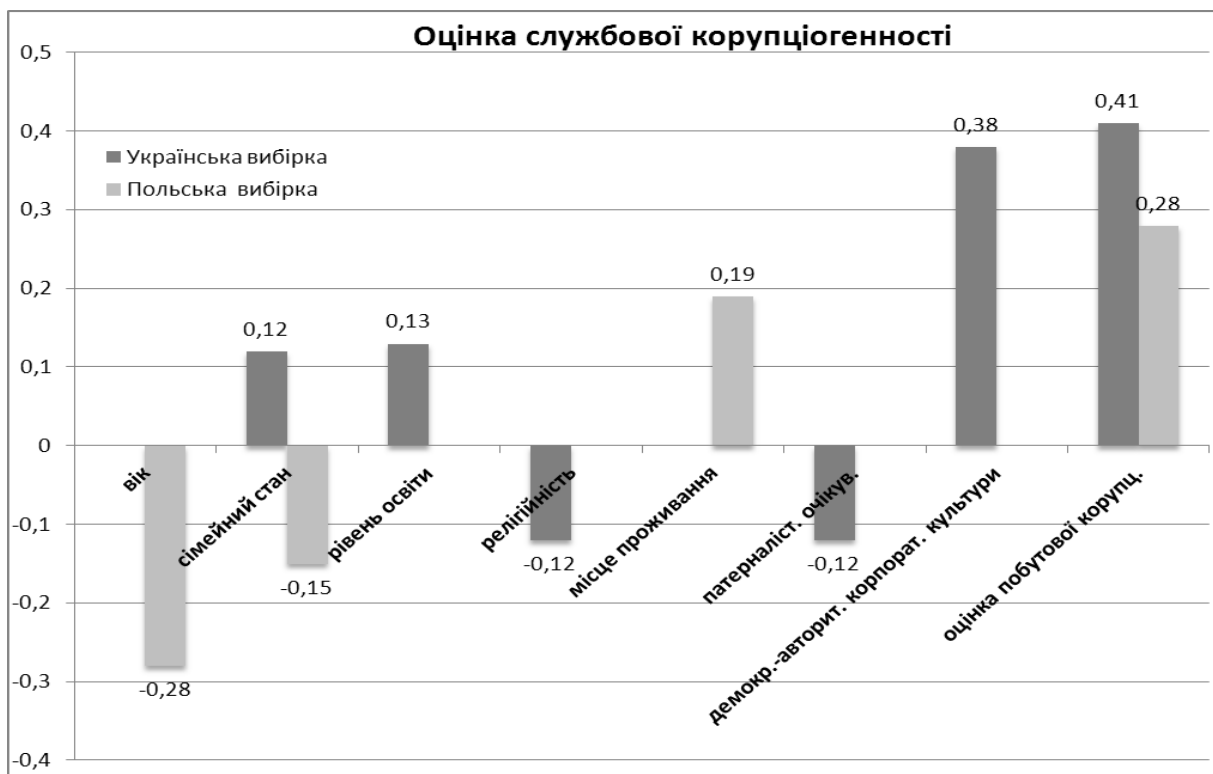

Рис. 6.4. Кореляційні зв'язки між шкалою «Оцінка службової корупціогенності» та критеріями і шкалами анкети

Шкала 1.5. «Оцінка виборчої корупціогенності»

Українська вибірка. Шкала «оцінка виборчої корупціогенності» негативно корелює з шкалою «патерналістські очікування» ($r = -0,24$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупціогенності» ($r = +0,19$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка службової корупціогенності» ($r = +0,17$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = -0,16$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «релігійність» ($r = +0,11$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «авторитаризм-демократизм корпоративної культури» ($r = +0,11$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «оцінка виборчої корупції» позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,28$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «вік» ($r = +0,28$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «місце

проживання» ($r = +0,19$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = -0,15$; $p \geq 0,05$).

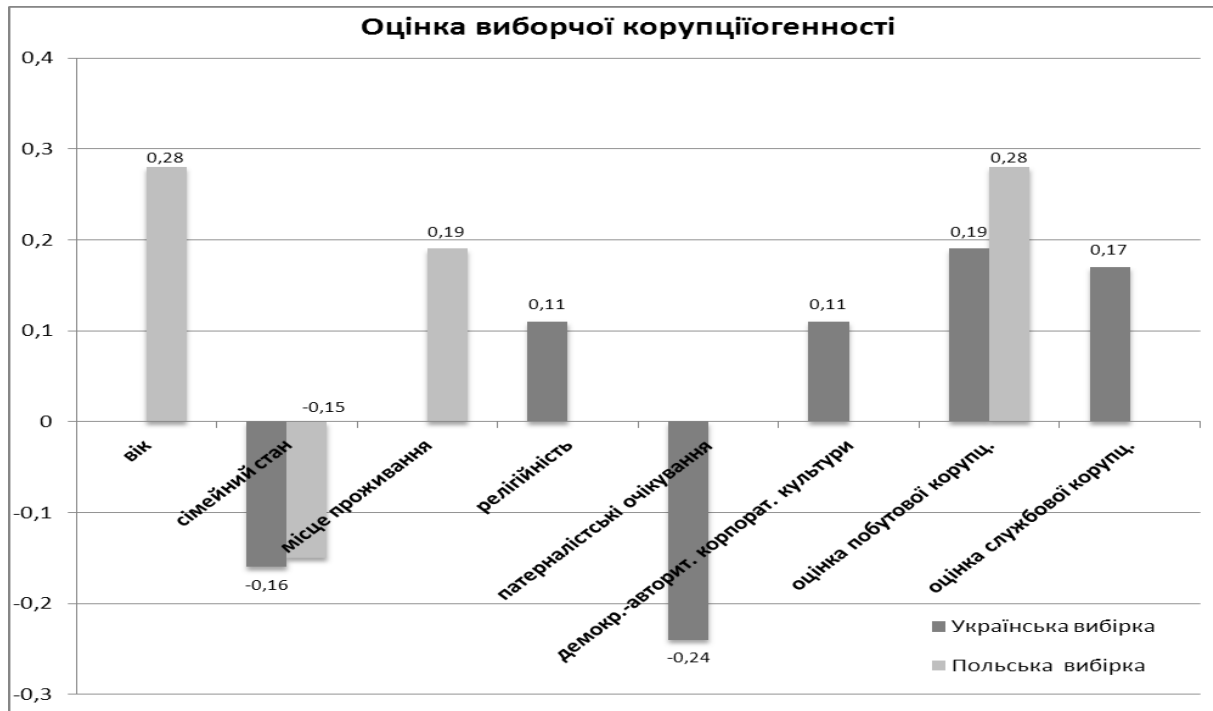

Рис. 6.5. Кореляційні зв'язки між шкалою «Оцінка виборчої корупціогенності» та критеріями і шкалами анкети

Шкала 1.6. «Оцінка владної корупціогенності»

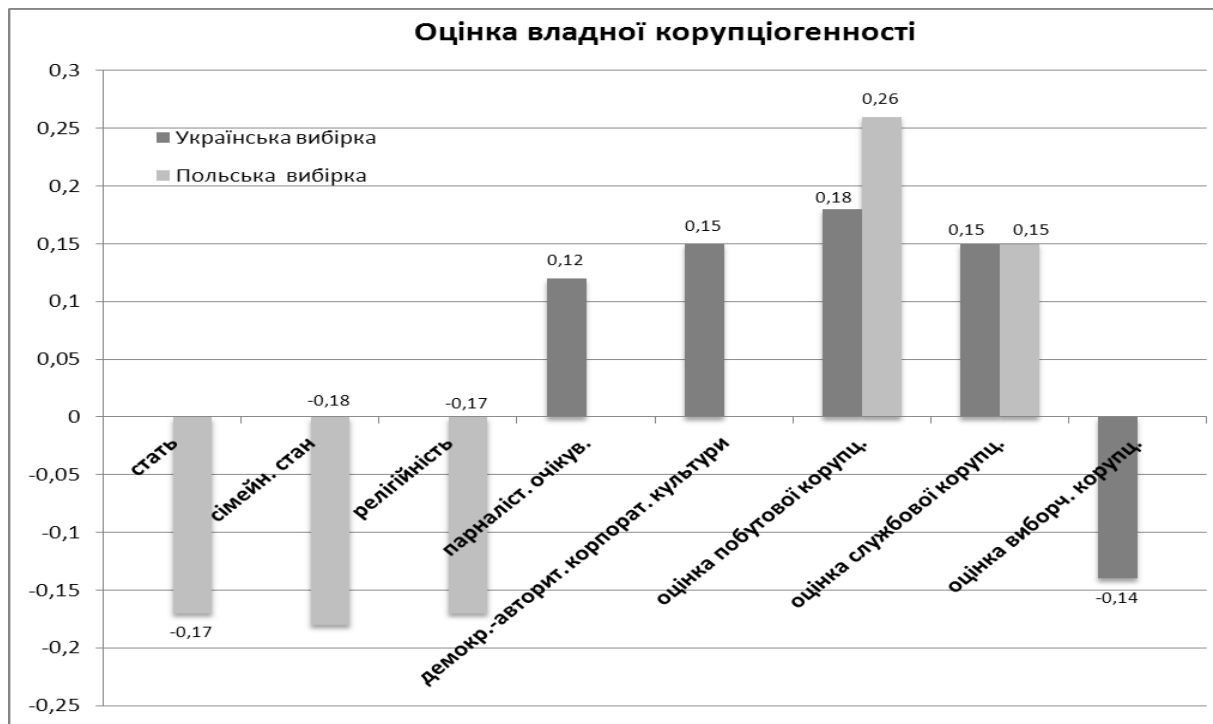

Рис. 6.6. Кореляційні зв'язки між шкалою «Оцінка владної корупціогенності» та критеріями і шкалами анкети

Українська вибірка. Шкала «оцінка владної корупціогенності» позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,18$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = +0,15$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка службової корупції» ($r = +0,15$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «оцінка виборчої корупції» ($r = -0,14$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «патерналістські очікування» ($r = +0,12$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «оцінка владної корупції» позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,26$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = -0,18$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «стать» ($r = -0,17$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «релігійність» ($r = -0,17$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка службової корупції» ($r = +0,15$; $p \geq 0,05$).

Шкала 1.12. «Завбачливість»

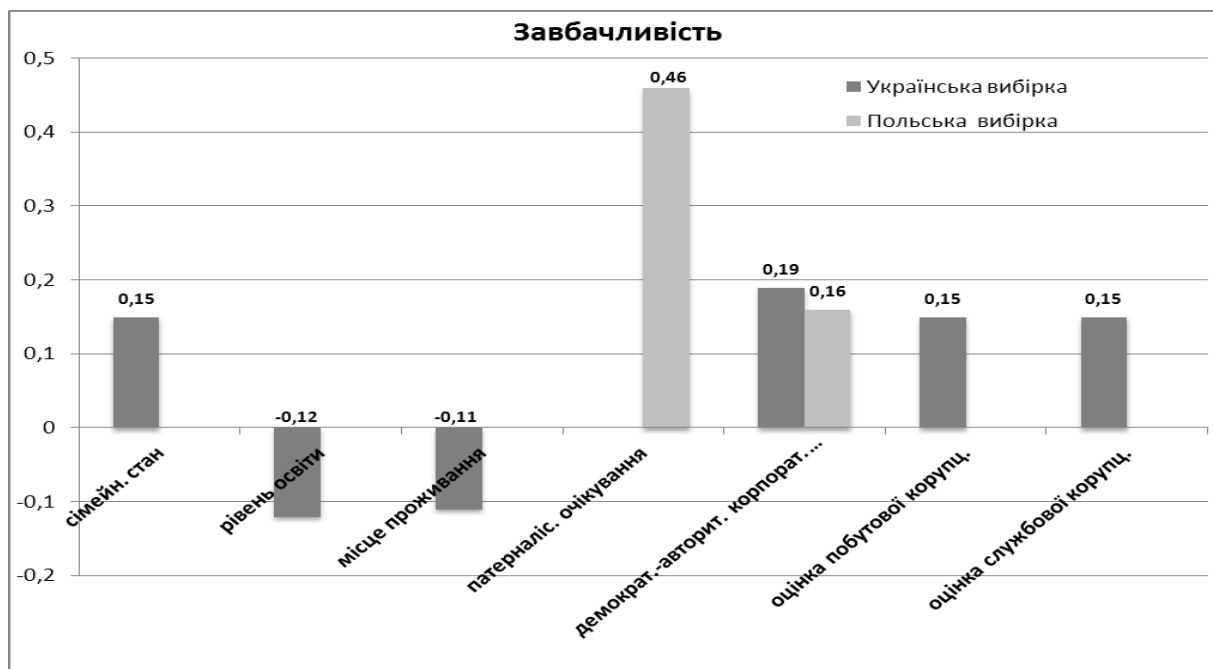

Рис. 6.7. Кореляційні зв'язки між шкалою «Завбачливість» та критеріями і шкалами анкети

Чим вищим є показник за шкалою «завбачливість», тим меншою мірою респондент проявляє завбачливість, його прогностичні задатки є менш розвинутими, тим частіше він помиляється в оцінках майбутніх подій.

Українська вибірка. Шкала «завбачливість» позитивно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = +0,19$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка службової корупції» ($r = +0,15$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,15$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = +0,15$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «рівень освіти» ($r = -0,12$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «місце проживання» ($r = +0,11$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «завбачливість» позитивно корелює з шкалою «патерналістські очікування» ($r = +0,46$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = +0,16$; $p \geq 0,05$).

Шкала 1.14. «Самототалітаризм»

Українська вибірка. Шкала «самототалітаризм» позитивно корелює з шкалою «завбачливість» ($r = +0,32$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «місце проживання» ($r = +0,17$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «посада» ($r = -0,167$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = +0,15$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,12$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка виборчої корупції» ($r = +0,12$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка службової корупції» ($r = +0,10$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «самототалітаризм» позитивно корелює з шкалою «завбачливість» ($r = +0,35$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «патерналістські очікування» ($r = +0,22$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка службової корупції» ($r = +0,22$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,19$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка виборчої корупції» ($r = +0,17$; $p \geq 0,05$).

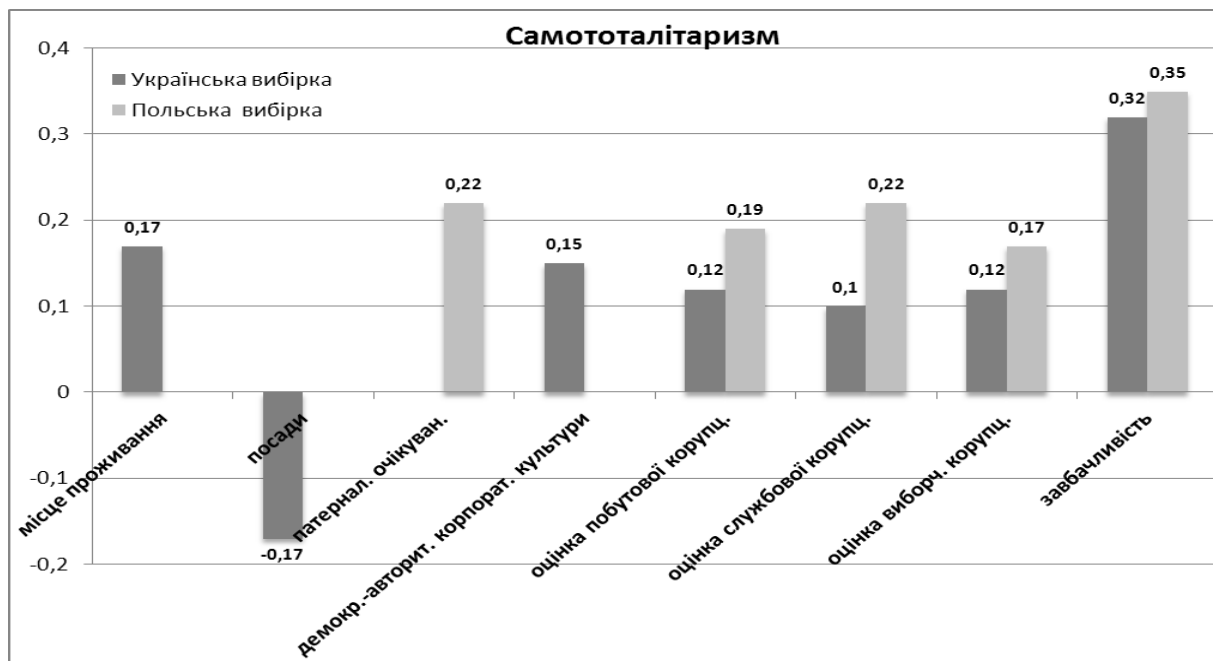

Рис. 6.8. Кореляційні зв'язки між шкалою «Самототалітаризм» та критеріями і шкалами анкети

Шкала 1.15. «Сприйняття аморальності в діловій сфері»

Українська вибірка. Шкала «сприйняття аморальності в діловій сфері» позитивно корелює з шкалою «самототалітаризм» ($r = +0,30$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,28$; $p < 0,05$); позитивно

корелює з шкалою «завбачливість» ($r = +0,21$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «місце проживання» ($r = +0,25$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = +0,19$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка виборчої корупції» ($r = +0,18$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «посада» ($r = -0,135$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка службової корупції» ($r = +0,11$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «сприйняття аморальності в діловій сфері» позитивно корелює з шкалою «оцінка службової корупції» ($r = +0,35$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = -0,21$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «патерналістські очікування» ($r = -0,21$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = +0,15$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «доходи» ($r = +0,15$; $p \geq 0,05$).

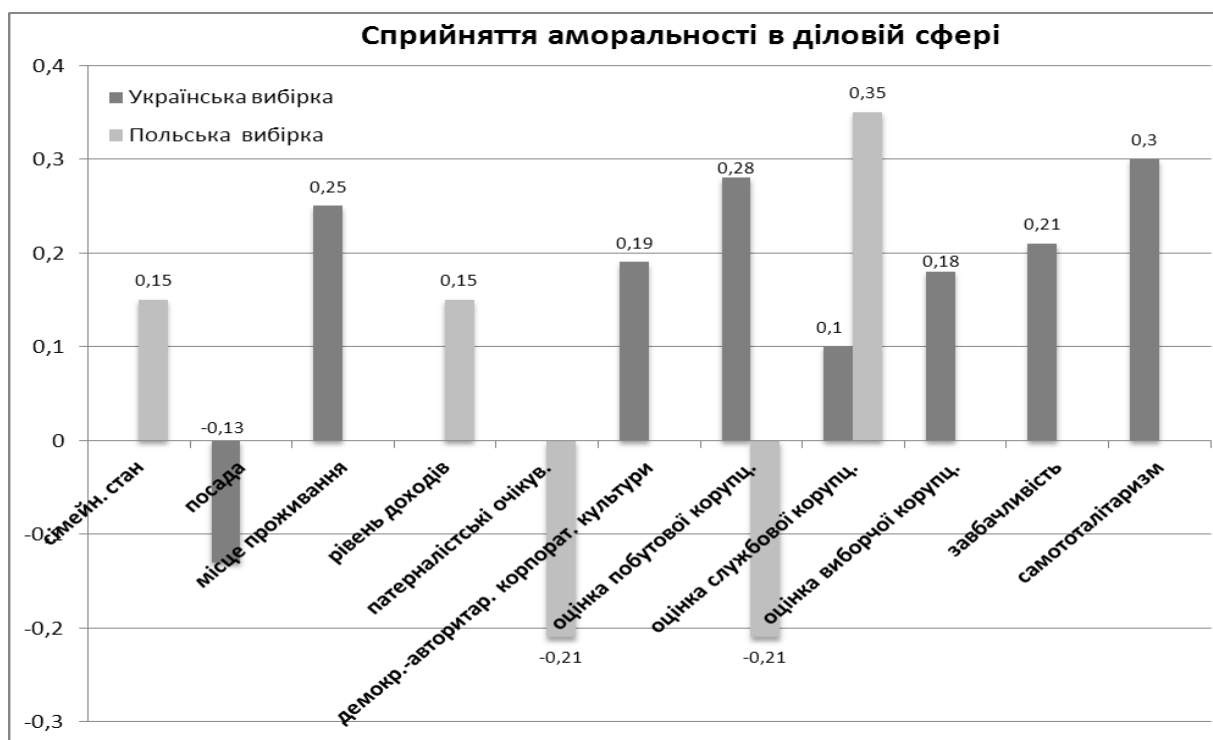

Рис. 6.9. Кореляційні зв'язки між шкалою «Сприйняття аморальності в діловій сфері» та критеріями і шкалами анкети

Шкала 1.16. «Соціальний оптимізм»

Українська вибірка. Шкала «соціальний оптимізм» позитивно корелює з шкалою «самототалітаризм» ($r = +0,25$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = -0,25$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «завбачливість» ($r = +0,23$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = -0,15$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «освіта» ($r = +0,12$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «соціальний оптимізм» негативно корелює з шкалою «самототалітаризм» ($r = -0,32$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = -0,25$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою

«місце проживання» ($r = +0,19$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «патерналістські очікування» ($r = -0,19$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «освіта» ($r = +0,17$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «релігійність» ($r = -0,16$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «сімейний стан» ($r = +0,15$; $p \geq 0,05$).

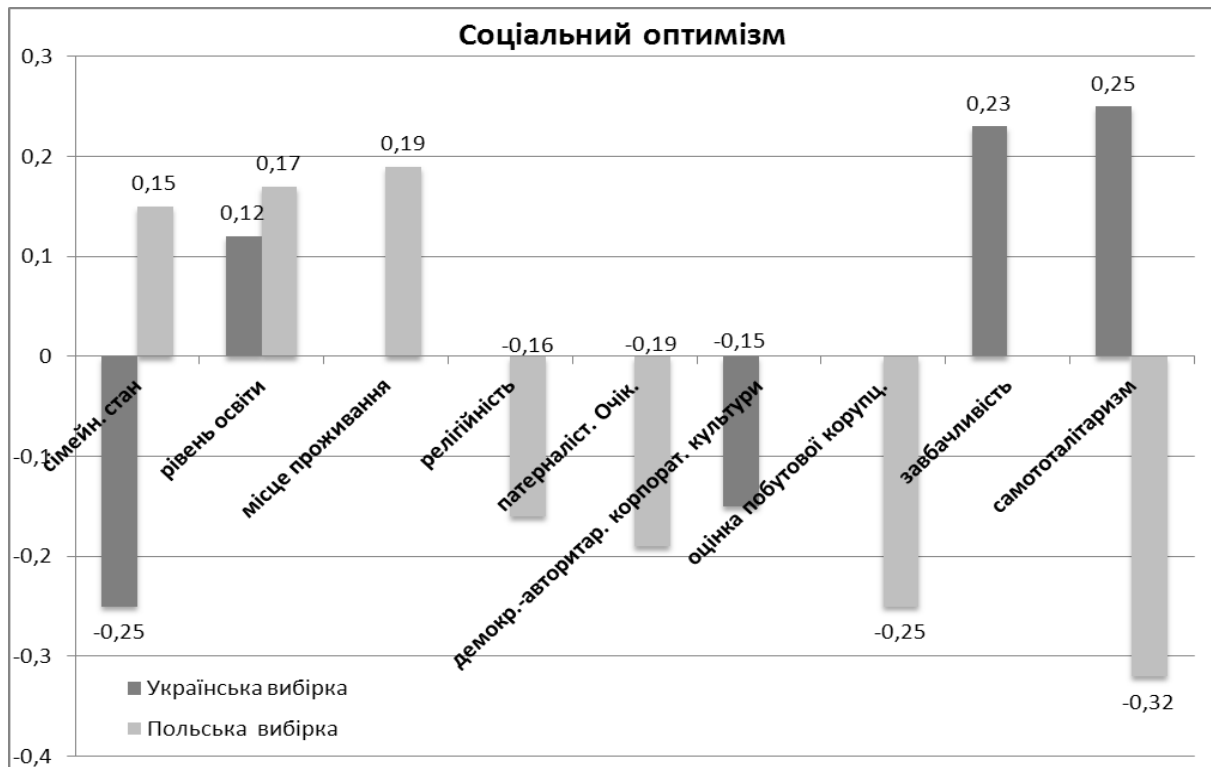

Рис. 6.10. Кореляційні зв'язки між шкалою «Соціальний оптимізм» та критеріями і шкалами анкети

Шкала 2.1. «Макіавеллізм»

Українська вибірка. Шкала «макіавеллізм» позитивно корелює з шкалою «релігійність» ($r = +0,20$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка владної корупції» ($r = +0,15$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «сприйняття аморальності в діловій сфері» ($r = +0,24$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка виборчої корупції» ($r = +0,13$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «соціальний оптимізм» ($r = -0,11$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,09$; $p < 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «макіавеллізм» позитивно корелює з шкалою «оцінка виборчої корупції» ($r = +0,28$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «місце проживання» ($r = -0,28$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «рівень освіти» ($r = -0,26$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = +0,25$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «соціальний оптимізм» ($r = -0,22$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «вік» ($r = +0,21$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «стать» ($r = -0,21$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «самототалітаризм» ($r = +0,17$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «завбачливість» ($r = +0,16$; $p \geq 0,05$).

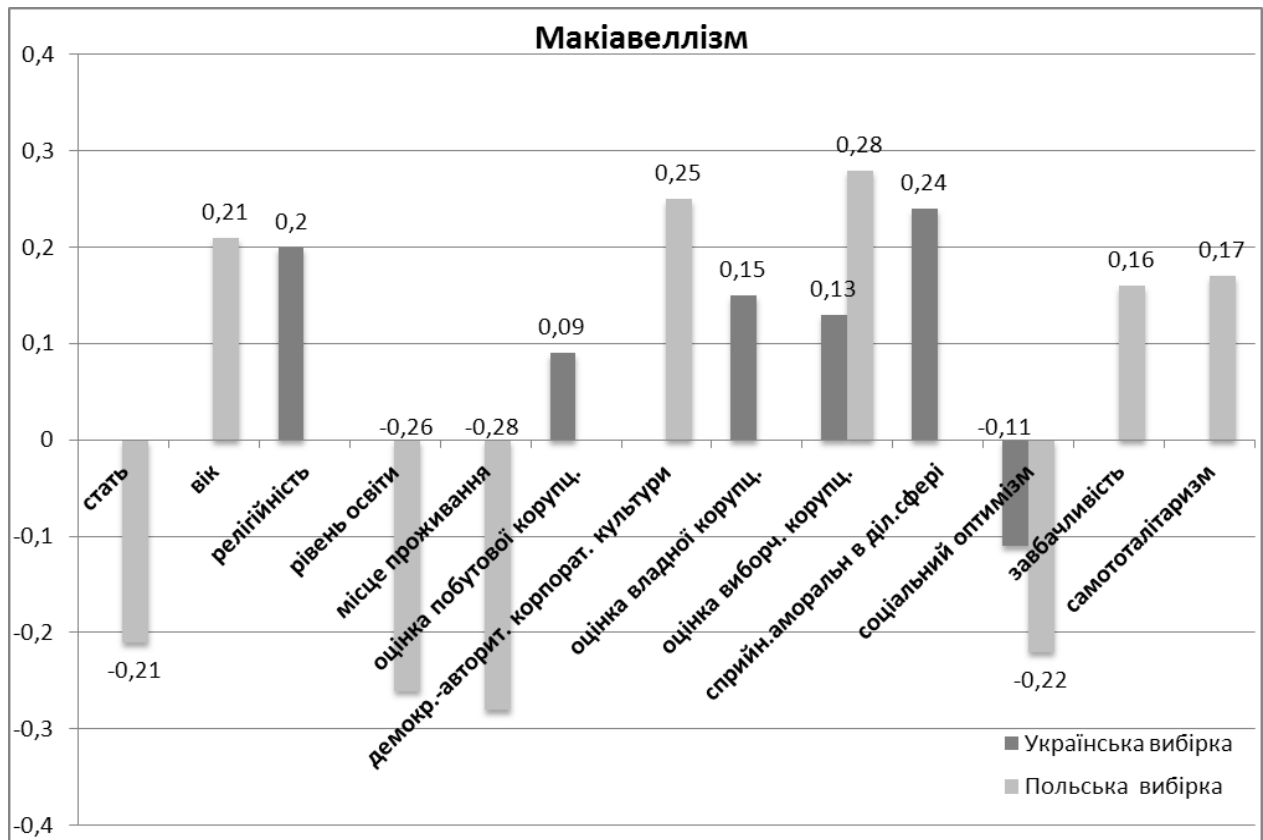

Рис. 6.11. Кореляційні зв'язки між шкалою «Макіавеллізм» та критеріями і шкалами анкети

Шкала 3. «Рівень морально-етичної відповідальності»

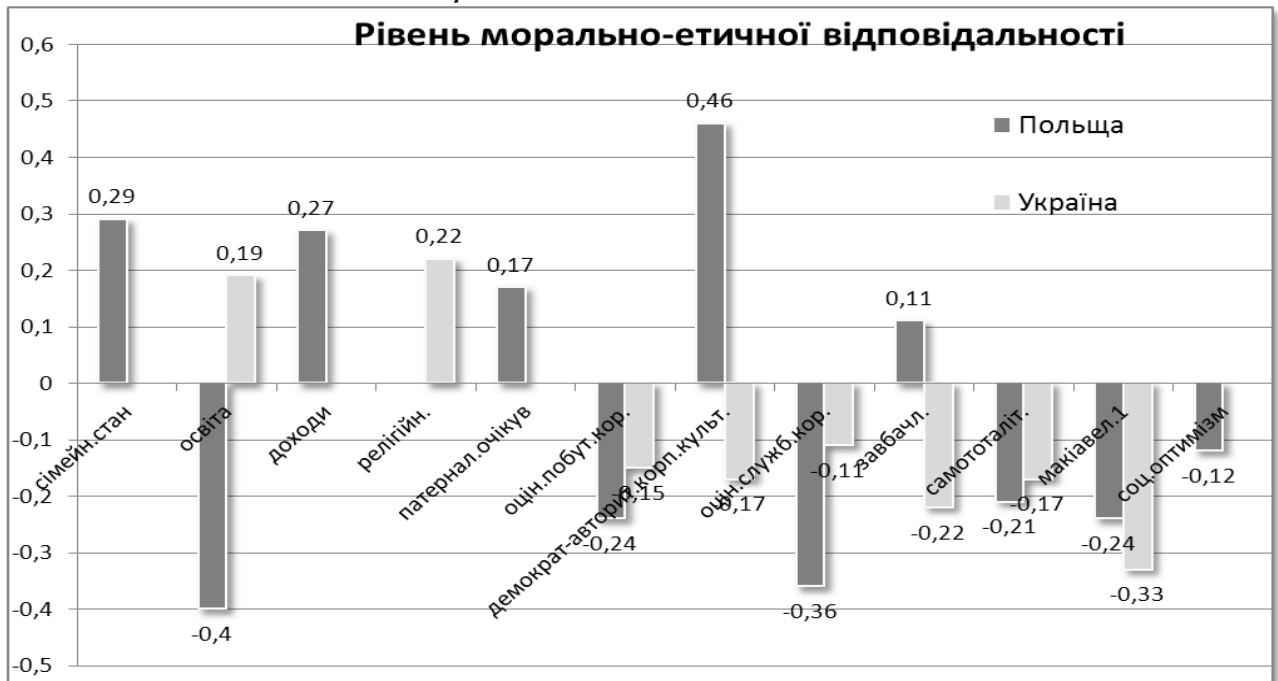

Рис. 6.12. Кореляційні зв'язки між шкалою «Морально-етична відповідальність» та критеріями і шкалами анкети

Українська вибірка. Шкала *«рівень морально-етичної відповідальності»* позитивно корелює з шкалою *«рівень освіти»* ($r = +0,189$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«релігійність»* ($r = +0,219$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«оцінка побутової корупції»* ($r = -0,15$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«демократизм-авторитаризм корпоративної культури»* ($r = -0,17$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«завбачливість»* ($r = -0,22$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«самототалітаризм»* ($r = -0,17$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«макіавеллізм»* ($r = -0,23$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«місце проживання»* ($r = -0,11$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою *«оцінка службової корупції»* ($r = -0,11$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала *«рівень морально-етичної відповідальності»* позитивно корелює з шкалою *«вік»* ($r = +0,57$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«демократизм-авторитаризм корпоративної культури»* ($r = +0,43$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«рівень освіти»* ($r = -0,40$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«оцінка службової корупції»* ($r = -0,36$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«місце проживання»* ($r = -0,31$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«сімейний стан»* ($r = +0,29$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«доходи»* ($r = +0,27$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«оцінка побутової корупції»* ($r = -0,24$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«сприйняття аморальності в діловій сфері»* ($r = -0,24$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«макіавеллізм»* ($r = +0,22$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою *«самототалітаризм»* ($r = -0,21$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«патерналістські очікування»* ($r = +0,17$; $p \geq 0,05$).

Шкала 4.1. «Консерватизм-радикалізм»

Українська вибірка. Шкала *«консерватизм-радикалізм»* позитивно корелює з шкалою *«соціальний оптимізм»* ($r = +0,207$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«релігійність»* ($r = +0,14$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою *«оцінка побутової корупції»* ($r = -0,10$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«оцінка виборчої корупції»* ($r = +0,127$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою *«оцінка владної корупції»* ($r = -0,10$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«сприйняття аморальності в діловій сфері»* ($r = +0,09$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою *«сімейний стан»* ($r = -0,10$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«доходи»* ($r = +0,07$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою *«патерналістські очікування»* ($r = -0,09$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала *«консерватизм-радикалізм»* позитивно корелює з шкалою *«макіавеллізм»* ($r = +0,30$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«оцінка службової корупції»* ($r = +0,28$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою *«стать»* ($r = -0,27$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«доходи»* ($r = +0,26$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«екзистенцій на відповідальність»* ($r = +0,22$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою *«соціальний оптимізм»* ($r = -0,22$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою *«освіта»* ($r = -0,21$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«демократизм-авторитаризм корпоративної культури»* ($r = +0,18$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою *«сприйняття аморальності в*

діловій сфері» ($r = +0,18$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка виборчої корупції» ($r = +0,17$; $p \geq 0,05$).

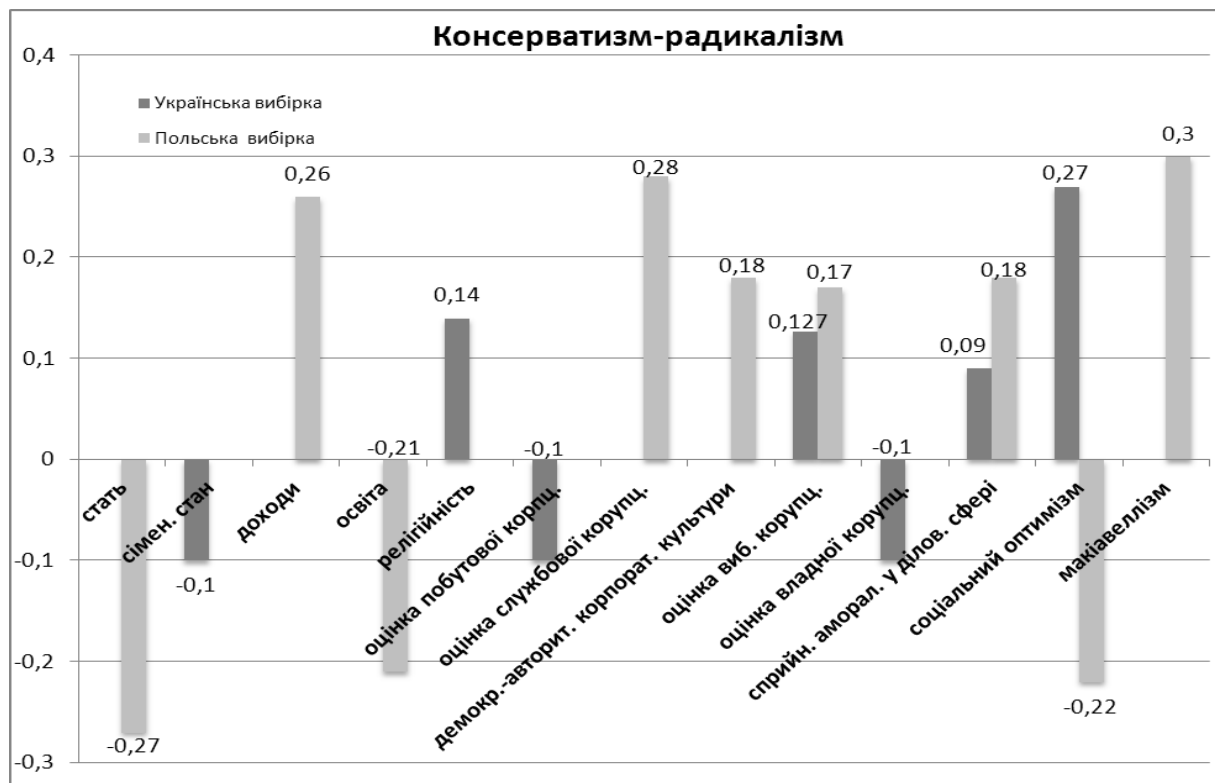

Рис. 6.13. Кореляційні зв'язки між шкалою «Консерватизм-радикалізм» та критеріями і шкалами анкети

Шкала 5.1. «Самоповага»

Українська вибірка. Шкала «самоповага» позитивно корелює з шкалою «доходи» ($r = +0,25$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = -0,27$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = -0,196$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «оцінкою службової корупції» ($r = -0,26$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «завбачливість» ($r = -0,177$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «соціальний оптимізм» ($r = +0,16$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «морально-етична відповідальність» ($r = +0,178$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «посади» ($r = -0,10$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «консерватизм-радикалізм» ($r = +0,109$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «самототалітаризм» ($r = -0,09$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «самоповага» негативно корелює з шкалою «макіавеллізм 2» ($r = -0,39$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = -0,38$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «рівень освіти» ($r = +0,34$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «місце проживання» ($r = +0,29$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «інтуїтивізм морально-етичної сфери» ($r = -0,29$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «стать» ($r = +0,25$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «екзистенцій на відповідальність» ($r = -0,25$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «консерватизм-радикалізм» ($r = -$

0,24; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «сприйняття аморальності в діловій сфері» ($r = +0,23$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «соціальний оптимізм» ($r = +0,23$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «рівень морально-етичної відповідальності» ($r = -0,23$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «вік» ($r = -0,15$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «завбачливість» ($r = -0,18$; $p \geq 0,05$).

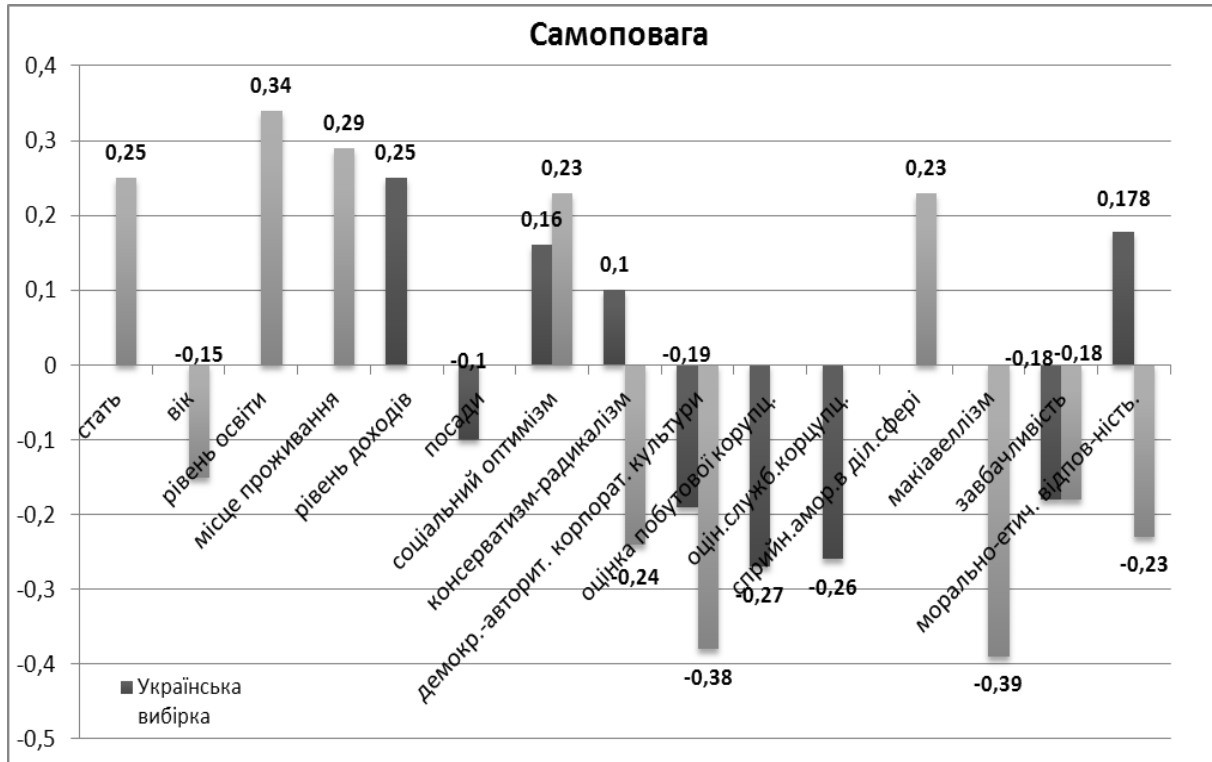

Рис. 6.14. Кореляційні зв'язки між шкалою «Самоповага» та критеріями і шкалами анкети

Шкала 5.2. «Самовпевненість»

Українська вибірка. Шкала «самовпевненість» позитивно корелює з шкалою «доходи» ($r = +0,23$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «соціальний оптимізм» ($r = +0,157$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «консерватизм-радикалізм» ($r = +0,14$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «самоповага» ($r = +0,66$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = -0,10$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «оцінкою службової корупції» ($r = -0,13$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «оцінкою владної корупції» ($r = -0,12$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «освіта» ($r = +0,09$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «рівнем патерналістських очікувань» ($r = -0,08$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = -0,09$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «завбачливість» ($r = -0,09$; $p \geq 0,05$).

Польська вибірка. Шкала «самовпевненість» позитивно корелює з шкалою «самоповага» ($r = +0,50$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «оцінка службової корупції» ($r = -0,30$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «рівень освіти» ($r = +0,25$; $p < 0,05$); позитивно корелює з шкалою «місце проживання»

($r = +0,16$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = -0,17$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = -0,16$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «завбачливість» ($r = -0,18$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «самототалітаризм» ($r = -0,18$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «соціальний оптимізм» ($r = +0,16$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «альтруїстичні емоції» ($r = +0,17$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «морально-етичні цінності» ($r = +0,16$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «консерватизм-радикалізм» ($r = -0,22$; $p \geq 0,05$).

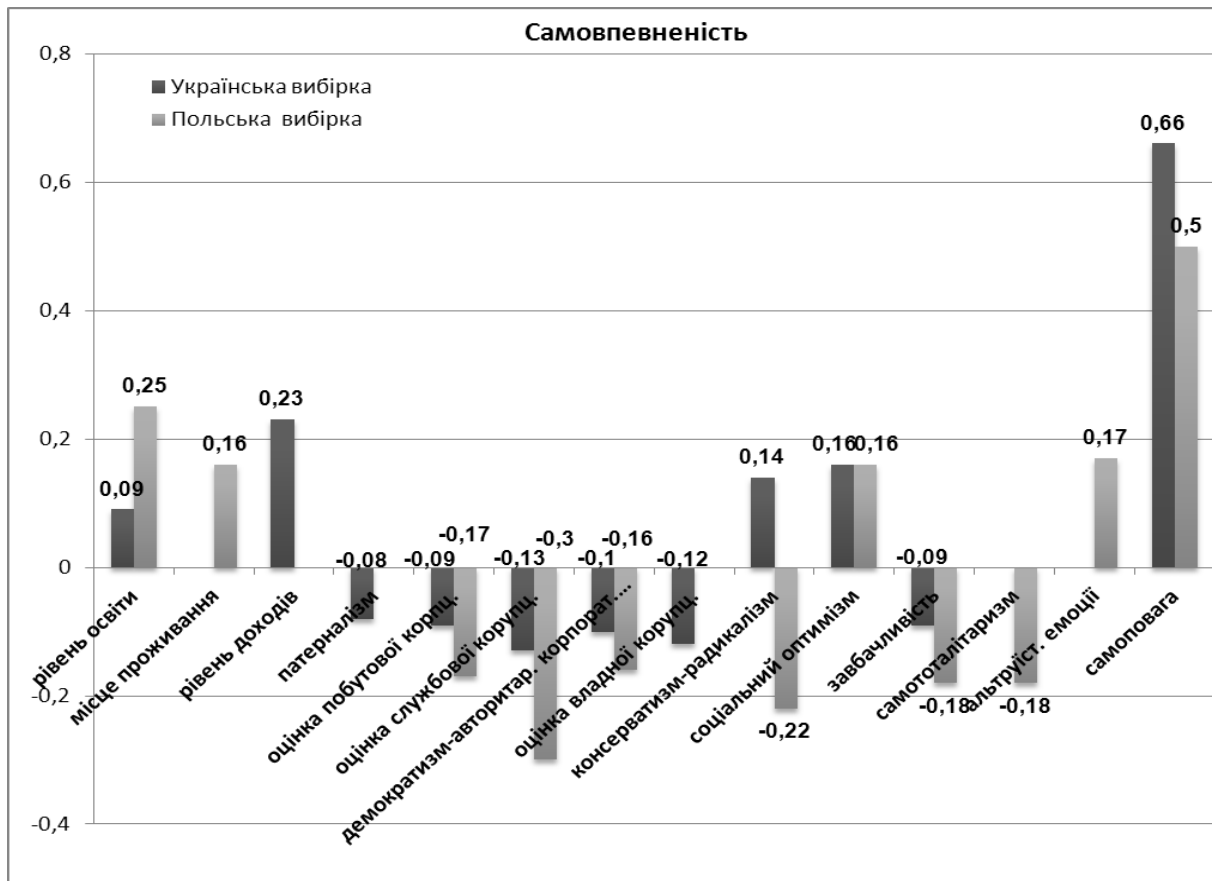

Рис. 6.15. Кореляційні зв'язки між шкалою «Самовпевненість» та критеріями і шкалами анкети

Шкала 6.1. «Рівень депресії»

Шкала «рівень депресії» позитивно корелює з шкалою «оцінка службової корупції» ($r = +0,15$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «соціальний оптимізм» ($r = -0,31$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «самоповага» ($r = -0,43$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «самовпевненість» ($r = -0,37$; $p < 0,05$); негативно корелює з шкалою «рівень доходів» ($r = -0,12$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «оцінка побутової корупції» ($r = +0,10$; $p \geq 0,05$); позитивно корелює з шкалою «демократизм-авторитаризм корпоративної культури» ($r = +0,13$; $p \geq 0,05$); негативно корелює з шкалою «консерватизм-радикалізм» ($r = -0,10$; $p \geq 0,05$).

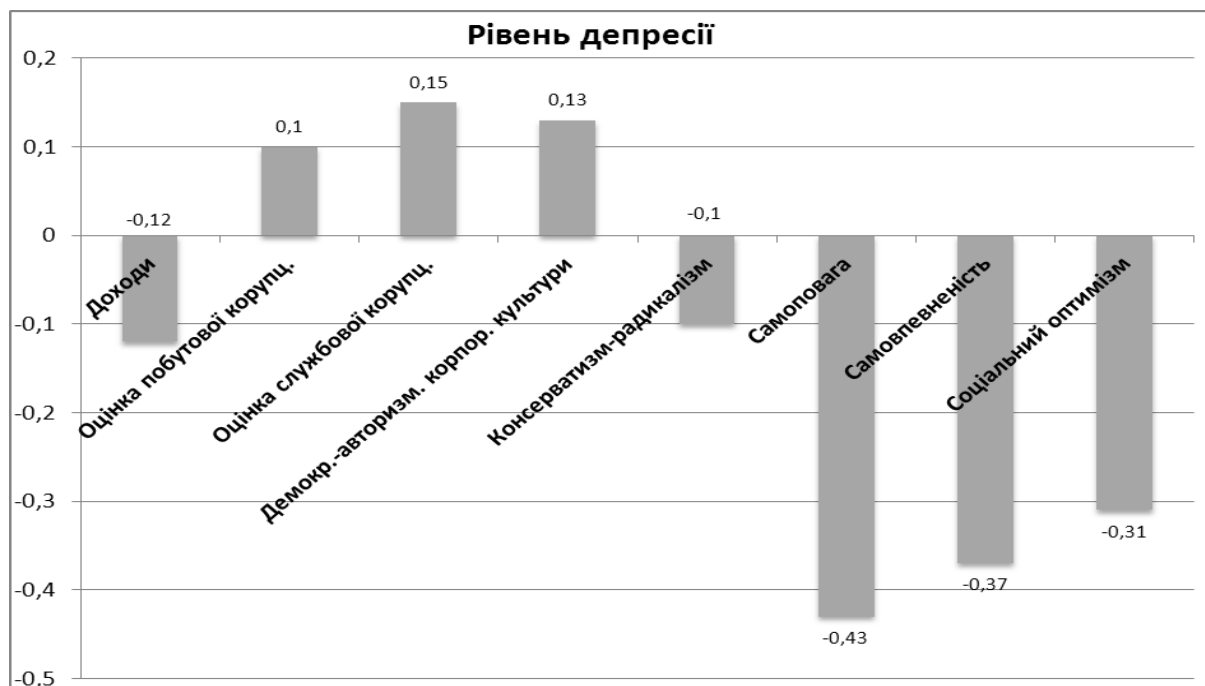

Рис. 6.16. Кореляційні зв'язки між шкалою «Рівень депресії» та критеріями і шкалами анкети (українська вибірка)

Примітка: в описі кореляційних зв'язків жирним кеглем позначено статистично значущі кореляційні показники ($p < 0,05$). Звичайним кеглем позначено кореляційні показники, значення яких наближаються до статистично значущих ($p \geq 0,05$).

Додаток 7. Результати факторного аналізу даних

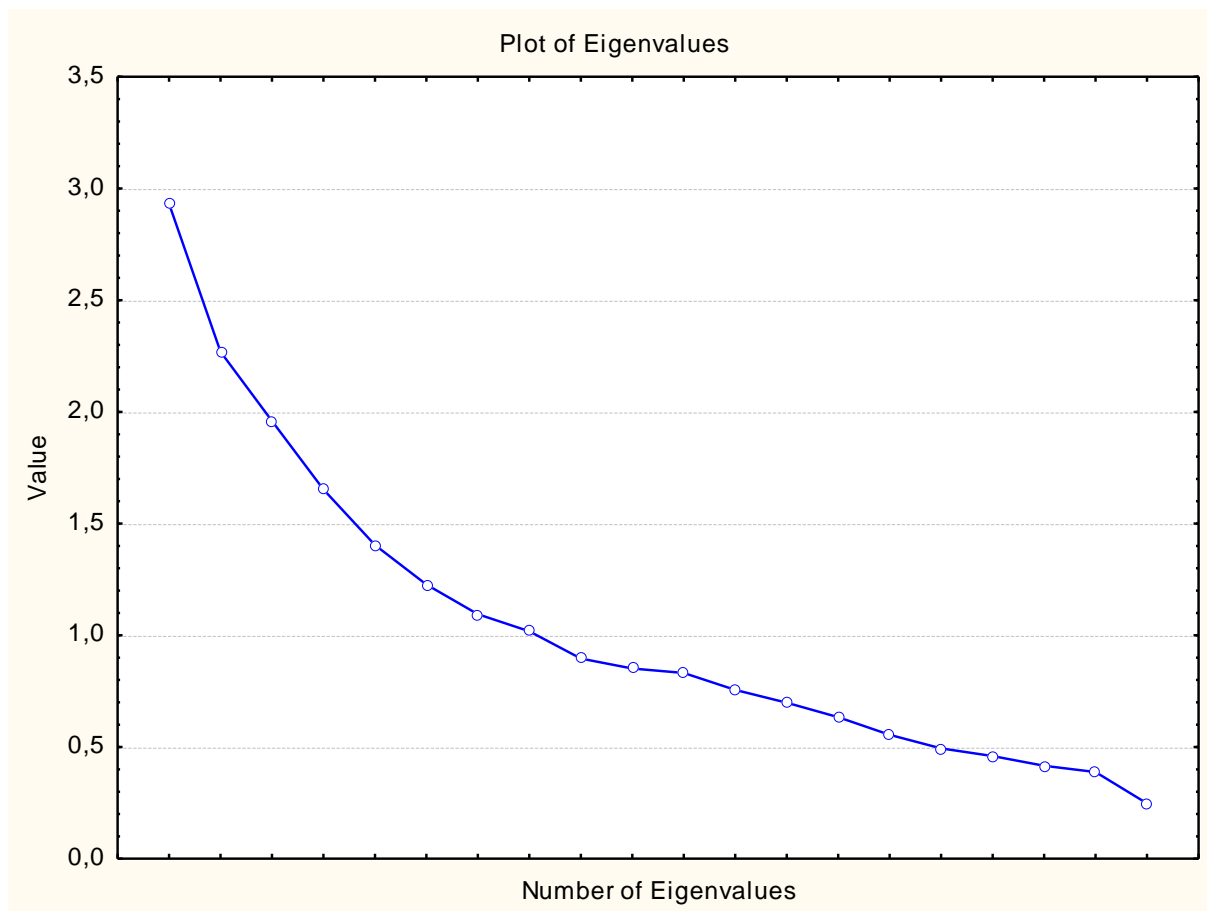

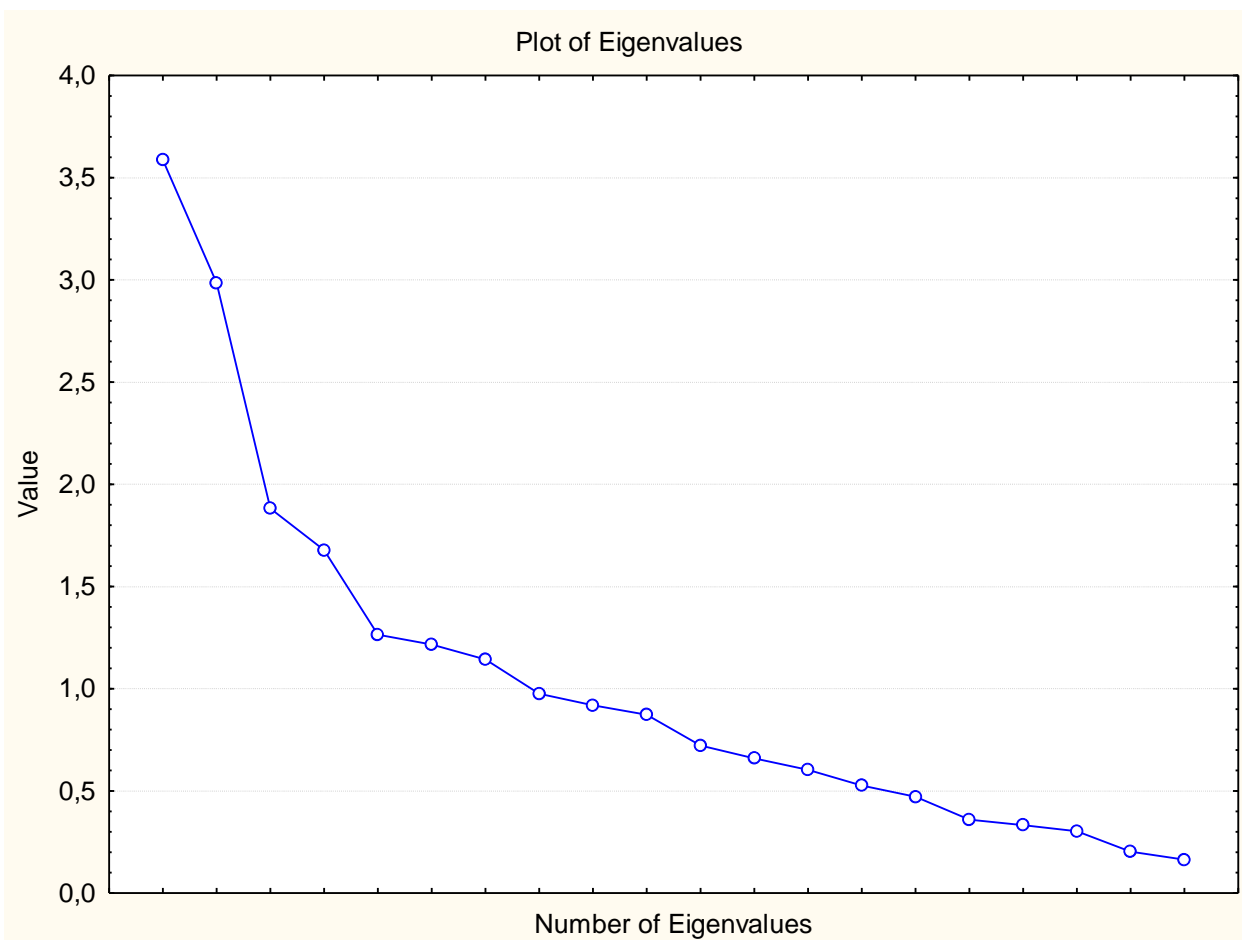
Рис. 7.1. Визначення кількості факторів в українській вибірці

Таблиця 7.1. Таблиця результатів факторного аналізу (українська вибірка). Factor Loadings (Varimax normalized) Extraction: Principal components (Marked loadings are >0,4000)

	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5	Фактор 6	Фактор 7
вік		0,79		-0,33			
стать	0,41				-0,45		
сімейн.стан		0,84					
місце прожив.				-0,62			
освіта				0,73			
доходи		0,59					
релігійність					0,76		
патерналіст.очікув.				-0,64			
оцін. побутов. корупц.							0,61
демокр.- авторит. корпорат. культ.							0,62
оцін. служб. корупц.							0,74
оцін. виборч. корупц.							0,51
завбачливість						0,74	
самототалітаризм						0,64	
сприйн. амораль. в діл. сфері	-0,62						
соціал. скепт.-оптимізм						0,64	
макіавеллізм	-0,67						
моральн.-етичн. відповідальн.	0,65				0,34		
консерв.-радикалізм					0,48		
самоповага			0,82				
самовпевненість			0,87				
Expl. Var	1,72	2,14	1,92	1,68	1,50	1,64	1,91
Prp. Totl (Факторні навантаження)	8,2%	10,2%	9,1%	8,0%	7,1%	7,8%	9,1%

Рис. 7.2. Ієрархія факторів та факторне навантаження в українській вибірці

РРис. 7.3. Визначення кількості факторів у польській вибірці

Таблиця 7.2. Таблиця результатів факторного аналізу (польська вибірка). Factor Loadings (Varimax normalized) Extraction: Principal components (Marked loadings are >0,4000)

	Фактор-1	Фактор-2	Фактор-3	Фактор-4	Фактор-5	Фактор-6
вік	0,84					
стать		0,48				
сімейн.стан	0,82					
місце прожив.			0,38			
освіта		0,75				
доходи	0,71					
релігійність						-0,89
патерналіст.очікув.				0,78		
оцін.побутов.корупц.					0,35	
демокр.-авторит. корпорат. культ.	0,60	-0,44				
оцін.служб.корупц.			0,76			
оцін.виборч.корупц.					0,74	
завбачливість				0,76		
самототалітаризм				0,57		
сприйн.амораль.в ділов. сфері			0,72			
соціал. скепт. - оптимізм				-0,33		0,43
макіавеллізм		-0,34			0,65	
моральн.-етичн. відповідальн.	0,54		-0,53			
консерв.-радикалізм		-0,36			0,37	
самоповага		0,73				
самовпевненість		0,63	-0,38			
Expl.Var	2,85	2,54	2,11	2,07	1,75	1,27
Prp.Totl (Факторні навантаження)	13,60%	12,00%	10%	9,80%	8,30%	6%

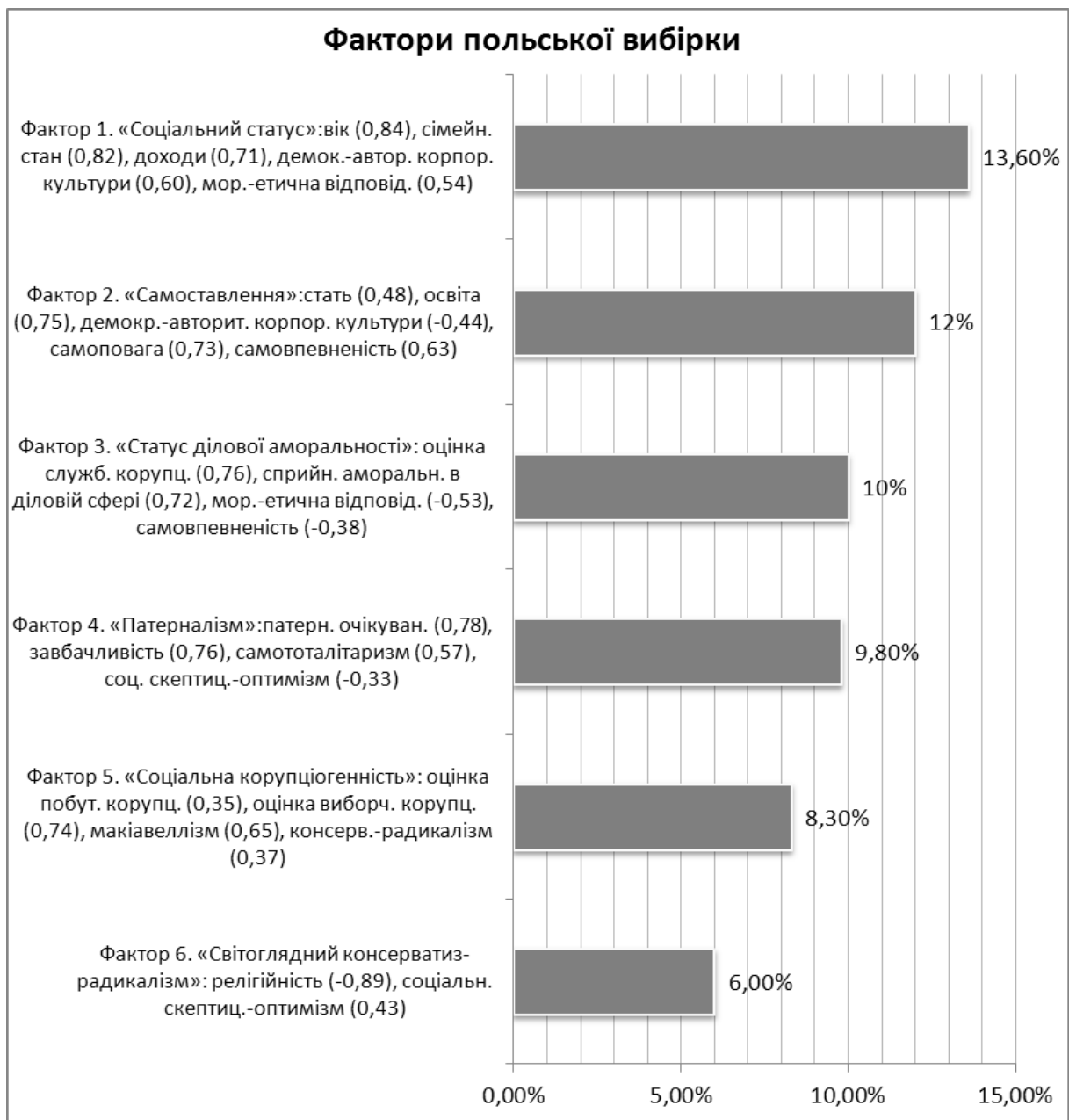

Рис. 7.4. Ієрархія факторів та факторне навантаження в польській вибірці

Додаток 8. Список публікацій з результатами дослідження

Публікації у виданнях, які визнано ВАК України фаховими з психології:

1. *Лозинський О.М.* Психологічні аспекти корупційних дій в світлі соціально-психологічних теорій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Збірник наукових праць. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2010. – С. 39-52.
2. *Лозинський О.М.* Соціально-психологічні передумови посадових правопорушень // Науковий вісник ЛДУВС. Серія психологічна: збірник наук. праць / Гол. ред. М.Й. Варій. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип.2. – С. 96-109.
3. *Лозинський О.М.* Політична корупція в ментально-інформаційному вимірі // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський НУ ім. В.Стефаника. – Випуск 17. – Частина 1. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – С. 90-97.
4. *Лозинський О.М.* Психологічні особливості політичної корупції у контексті посттоталітаризму // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський НУ ім. В. Стефаника. – Випуск 17. – Частина 2. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – С. 86-94.
5. *Лозинський О.М.* Психологічні чинники політичної корупції у підходах структуралізму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 2 (2). – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2012. – С. 35-45.
6. *Лозинський О.М.* Психологічні аспекти корупційних тенденцій у контексті політичної культури // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 1. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – С. 353-362.

-
7. *Лозинський О.М.* Психологічні впливи політичної корупції на історичний розвиток стародавніх Афін та Риму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць. – Випуск 2. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – С. 41-53.
 8. *Лозинський О.М.* Психологічні засоби політичної корупції у формуванні феодальних відносин та абсолютизму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / Гол. редактор В.В. Середа. – Випуск 1. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – С. 242-252.
 9. *Лозинський О.М.* Коррупционные психологические тенденции в политической и корпоративной культуре граждан Украины и Польши // Журнал «Научный диалог». Серия «Психология. Педагогика». – № 3 (27). Март, 2014. – С.73-85. // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nauka-dialog.ru/archiv>
 10. *Лозинський О.М.* Соціально-психологічні чинники відтворення корупціогенної політичної культури // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / Гол. редактор В.В. Середа. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – Випуск 2. – С. 208-220.

Публікації в закордонному журналі «Научный диалог», який включений в базу даних Російського індексу наукового цитування (РИНЦ), ISSN 2225-756X:

1. *Лозинський О.М.* Коррупционные психологические тенденции в политической и корпоративной культуре граждан Украины и Польши // Журнал «Научный диалог». Серия «Психология. Педагогика». – № 3 (27). Март, 2014. – С.73-85. // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nauka-dialog.ru/archiv>

Монографії:

-
1. Лозинський О.М. Психологія політичної корупції: Монографія / О.М. Лозинський. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 306 с.

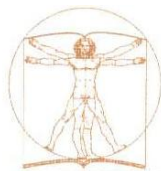
Публікації в збірниках статей:

1. Лозинський О.М. Корупційна діяльність та її соціально-психологічні аспекти // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез IV-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2010. – С. 125-129.
2. Лозинський О.М. «Корупційний етикет» як неформальна нормативна система суспільних стосунків // Форум молодих науковців Львівщини. Збірник тез конференції: 22 травня 2011 року. – У 3-х частинах. – Ч.1. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – С. 65–68.
3. Лозинський О.М. Мотиваційні конфлікти як психологічний засіб вчинення корупційних правопорушень // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез V-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2011.
4. Лозинський О.М. Протидія службовим зловживанням як чинник покращення іміджу ОВС // Матеріали Круглого столу «Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві». – Львів: «Ліга-Прес», 2011. – С. 63-65.
5. Лозинський О.М. Соціально-психологічні аспекти корупції та лобізму // Лозинський О.М. Політична психологія: навчальний посібник. Видання третє, доповнене, виправлене. – Львів: ЛівДУВС, 2011. – С. 63-69.
6. Лозинський О.М. Корупційний «кетман» як рудимент посттоталітаризму // Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби. Збірник статей круглого столу. З нагоди Всеукраїнського Дня науки: 24 травня 2012 року. – Львів: Тріада Плюс, 2012. – С. 34-40.

-
7. *Лозинський О.М.* Корупція у контексті політичної культури // Студії з політичної та соціальної психології. Збірник статей. У 4-х частинах. – Випуск 5. – Частина 4. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С. 108-114.
 8. *Лозинський О.М.* Особливості професіоналізації особистості в умовах корупціогенної політичної культури // Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства / Збірник тез міжкафедрального круглого столу факультету психології ЛьвДУВС: 22 березня 2013 р. / Упоряд. М.П. Козирев. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С. 100-102.
 9. *Лозинський О.М.* Психологічні перепони соціального реформування в умовах корупціогенної політичної культури // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Випуск №1. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С. 96-106.
 10. *Лозинський О.М.* Порівняльний аналіз особливостей корпоративної та політичної культури в Україні та Польщі // Психологія управлінської діяльності. Збірник науково-методичних праць. Випуск №1. Матеріали науково-методичного семінару на тему: «Психолого-педагогічні форми і методи управління навчально-виховним процесом» / Упоряд. Л.Й. Гуменюк, Н.А. Карпенко. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С. 88-94.
 11. *Лозинський О.М.* Особливості мотиваційної спрямованості українських та польських респондентів у контексті «низової» корупції // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Випуск №3. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С. 46-51.
 12. *Лозинський О.М.* Корупційні психологічні тенденції політичної культури громадян України та Польщі // Основні напрями формування фахівця в умовах ВНЗ системи МВС. Збірник статей звітної конференції факультету психології: 16 травня 2014 року / Упорядники З.Р. Кісіль, З.Я. Ковальчук. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 105 с. – С.56-60.

-
13. *Лозинський О.М.* Економічна психологія в аналізі психологічних аспектів фінансових криз // Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. – IV/1, січень, 2015. – С. 168-177.
 14. *Лозинський О.М.* Психологічні умови подолання політичної корупції серед громадян // Студії з політичної та соціальної психології. Збірник праць // Упорядник О.М. Лозинський. Випуск №7. Частина 2. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.56-64.
 15. *Лозинський О.М.* Психологічний аналіз економічних технологій політичної корупції // Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. – V, квітень, 2015. – С. 44-56.
 16. *Лозинський О.М.* Економічна психологія та психологія підприємництва. Навчальний посібник / О.М.Лозинський. – Львів: «Тріада плюс», 2015. – 246 с.
 17. *Лозинський О.М.* Соціальні та економічні ризики від олігархізації в пострадянських державах // Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. – VI, 2015. - С. 50-63.

Додаток 9. Підтвердження анкетування у республіці Польща

UNIwersYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
WYDZIAŁ NAUK SPOŁECZNYCH

10-561 Olsztyn, ul. Żołnierska 14, tel. (89) 524 62 07, fax (89) 527 68 65
NIP: 739 30 33 097 e-mail: wns@uwm.edu.pl

Olsztyn, 19.12.2013r.

W dniach 27.11 – 15.12.2013 roku na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie przeprowadzono badania ankietowe z zakresu korupcji. Badania prowadził dr Jacek Bil.

UNIwersYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI
w Olsztynie
WYDZIAŁ NAUK SPOŁECZNYCH
DZIEKANAT
10-561 Olsztyn, ul. Żołnierska 14
tel. 89 524 62 70, 89 524 62 64
fax 89 527 68 65

Z upoważnienia Dziekana
PRODZIEKAN
dr Adam Hołub

Додаток 10. Акти про впровадження результатів дисертаційного дослідження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Львівського національного університету імені Івана Франка
доктор філософських наук, професор

В.П. Мельник
2014 р.

ДОВІДКА

« 23 » 06 2014 р.

м. Львів

№ 2692-Р

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лозинського Олега Михайловича на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук за темою «Соціально-психологічні чинники
політичної корупції» у навчальний процес**

Експертна комісія у складі завідувача кафедри теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, доктора політичних наук, професора Денисенко Валерія Миколайовича; доцента кафедри теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидата політичних наук, доцента Сорби Олександра Михайловича розглянула й узагальнила наукові праці Лозинського О.М. за темою дисертації «Соціально-психологічні чинники політичної корупції».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації в монографіях:

1. Лозинський О.М. Психологія політичної корупції. Монографія / О.М.Лозинський. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 306 с.

Публікації у виданнях, які визнано ВАК України фаховими з психології:

2. Лозинський О.М. Психологічні аспекти корупційних дій в світлі соціально-психологічних теорій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Збірник наукових праць. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2010. – С. 39-52.
3. Лозинський О.М. Соціально-психологічні передумови посадових правопорушень // Науковий вісник ЛДУВС. Серія психологічна: збірник наук. праць / Гол. ред. М.Й. Варій. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип.2. – С. 96-109.
4. Лозинський О.М. Політична корупція в ментально-інформаційному вимірі // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський НУ ім. В.Стефаніка. – Випуск 17. – Частина 1. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – С. 90-97.
5. Лозинський О.М. Психологічні особливості політичної корупції у контексті посттоталітаризму // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський НУ ім. В.Стефаніка. – Випуск 17. – Частина 2. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – С. 86-94.
6. Лозинський О.М. Психологічні чинники політичної корупції у підходах структуралізму // Науковий вісник Львівського державного університету

- внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 2 (2). – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2012. – С. 35-45.
7. Лозинський О.М. Психологічні аспекти корупційних тенденцій у контексті політичної культури // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 1. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – С. 353-362.
 8. Лозинський О.М. Психологічні впливи політичної корупції на історичний розвиток стародавніх Афін та Риму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Випуск 2. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – С. 41-53.
 9. Лозинський О.М. Психологічні засоби політичної корупції у формуванні феодальних відносин та абсолютизму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Випуск 1. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2014.
 10. Лозинський О.М. Коррупционные психологические тенденции в политической и корпоративной культуре граждан Украины и Польши // Журнал «Научный диалог». Серия «Психология. Педагогика». – № 3 (27). Март, 2014. – С.73-85. // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nauka-dialog.ru/archiv>
 11. Лозинський О.М. Соціально-психологічні чинники відтворення корупціогенної політичної культури // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Випуск 2. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2014.
Публікації в збірниках статей:
 12. Лозинський О.М. Корупційна діяльність та її соціально-психологічні аспекти // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез IV-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2010. – С. 125-129.
 13. Лозинський О.М. «Корупційний етикет» як неформальна нормативна система суспільних стосунків // Форум молодих науковців Львівщини. Збірник тез конференції: 22 травня 2011 року. – У 3-х частинах. – Ч.1. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – С. 65–68.
 14. Лозинський О.М. Мотиваційні конфлікти як психологічний засіб вчинення корупційних правопорушень // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез V-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2011.
 15. Лозинський О.М. Протидія службовим зловживанням як чинник покращення іміджу ОВС // Матеріали Круглого столу «Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві». – Львів: «Ліга-Прес», 2011. – С. 63-65.
 16. Лозинський О.М. Соціально-психологічні аспекти корупції та лобізму // Лозинський О.М. Політична психологія: навчальний посібник. Видання третє, доповнене, виправлене. – Львів: ЛівДУВС, 2011. – С. 63-69.
 17. Лозинський О.М. Корупційний «кетман» як рудимент посттоталітаризму // Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби. Збірник статей круглого столу. 3 нагоди Всеукраїнського Дня науки: 24 травня 2012 року. – Львів: Тріада Плюс, 2012. – С. 34-40.

18. Лозинський О.М. Корупція у контексті політичної культури // Студії з політичної та соціальної психології. Збірник статей. У 4-х частинах. – Випуск 5. – Частина 4. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С.108-114.
19. Лозинський О.М. Особливості професіоналізації особистості в умовах корупціогенної політичної культури // Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства / Збірник тез міжкафедрального круглого столу факультету психології ЛьвДУВС: 22 березня 2013 р. / Упоряд. М.П. Козирев. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С.100-102.
20. Лозинський О.М. Психологічні перепони соціального реформування в умовах корупціогенної політичної культури // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Випуск №1. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С.96-106.
21. Лозинський О.М. Порівняльний аналіз особливостей корпоративної та політичної культури в Україні та Польщі // Психологія управлінської діяльності. Збірник науково-методичних праць. Випуск №1. Матеріали науково-методичного семінару на тему: «Психолого-педагогічні форми і методи управління навчально-виховним процесом» / Упорядник Гуменюк Л.Й., Н.А. Карпенко. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.88-94.
22. Лозинський О.М. Особливості мотиваційної спрямованості українських та польських респондентів у контексті «низової» корупції // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Випуск №3. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.46-51.
23. Лозинський О.М. Корупційні психологічні тенденції політичної культури громадян України та Польщі // Основні напрями формування фахівця в умовах ВНЗ системи МВС. Збірник статей звітної конференції факультету психології: 16 травня 2014 року / Упорядники З.Р. Кісіль, З.Я. Ковальчук. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.56-60.

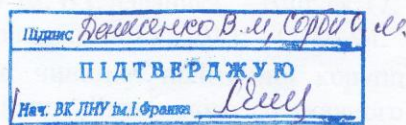
На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані на розгляд матеріали містять науково обґрунтовані теоретичні положення для аналізу політичної корупції в українському та польському суспільствах. Результати дисертаційного дослідження запровадженні для використання у навчальному процесі Львівського національного університету імені Івана Франка при викладанні навчальних дисциплін «Політична етнологія», «Політичні цінності», «Теорія бюрократії», «Політична антропологія».

Члени комісії:

В.М. Денисенко

О.М. Сорба

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор

Львівського державного університету
внутрішніх справ

кандидат юридичних наук, доцент,
полковник міліції

В.В. Серета

2014

А К Т

«___» _____ 2014

м. Львів

№ _____

Про впровадження результатів монографічного дослідження
Лозинського Олега Михайловича
за темою «Соціально-психологічні чинники
політичної корупції» у навчальний процес

ПІДСТАВА: наказ ректора Львівського державного університету
внутрішніх справ від 24 вересня 2012 року № 431

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- полковника міліції, начальника відділу організації наукової роботи,
доктора юридичних наук, доцента Балинської О.М.;
- полковника міліції, начальника навчально-методичного центру,
кандидата юридичних наук Рибак О.Г.;
- декана факультету психології Навчально-наукового інституту права,
психології та економіки, доктора юридичних наук, професора Кісіль З.Р.;
- завідувача кафедри психології управління факультету психології
Навчально-наукового інституту права, психології та економіки кандидата
соціологічних наук, доцента Гуменюк Л.Й.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 р.
№ 431 розглянула й узагальнила наукові праці Лозинського О.М. за темою
дисертації «Соціально-психологічні чинники політичної корупції».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації в монографіях:

1. Лозинський О.М. Психологія політичної корупції. Монографія /
О.М.Лозинський. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 306 с.

Публікації у виданнях, які визнано ВАК України фаховими з психології:

2. Лозинський О.М. Психологічні аспекти корупційних дій в світлі
соціально-психологічних теорій // Науковий вісник Львівського
державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Збірник
наукових праць. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2010. – С. 39-52.

3. Лозинський О.М. Соціально-психологічні передумови посадових правопорушень // Науковий вісник ЛДУВС. Серія психологічна: збірник наук. праць / Гол. ред. М.Й. Варій. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип.2. – С. 96-109.
4. Лозинський О.М. Політична корупція в ментально-інформаційному вимірі // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський НУ ім. В.Стефаника. – Випуск 17. – Частина 1. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – С. 90-97.
5. Лозинський О.М. Психологічні особливості політичної корупції у контексті посттоталітаризму // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський НУ ім. В.Стефаника. – Випуск 17. – Частина 2. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – С. 86-94.
6. Лозинський О.М. Психологічні чинники політичної корупції у підходах структуралізму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 2 (2). – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2012. – С. 35-45.
7. Лозинський О.М. Психологічні аспекти корупційних тенденцій у контексті політичної культури // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 1. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – С. 353-362.
8. Лозинський О.М. Психологічні впливи політичної корупції на історичний розвиток стародавніх Афін та Риму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Випуск 2. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – С. 41-53.
9. Лозинський О.М. Психологічні засоби політичної корупції у формуванні феодальних відносин та абсолютизму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Випуск 1. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2014.
10. Лозинський О.М. Коррупционные психологические тенденции в политической и корпоративной культуре граждан Украины и Польши // Журнал «Научный диалог». Серия «Психология. Педагогика». – № 3 (27). Март, 2014. – С.73-85. // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nauka-dialog.ru/archiv>
11. Лозинський О.М. Соціально-психологічні чинники відтворення корупціогенної політичної культури // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Випуск 2. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2014.
Публікації в збірниках статей:
12. Лозинський О.М. Корупційна діяльність та її соціально-психологічні аспекти // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез IV-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2010. – С. 125-129.
13. Лозинський О.М. «Корупційний етикет» як неформальна нормативна система суспільних стосунків // Форум молодих науковців Львівщини.

- Збірник тез конференції: 22 травня 2011 року. – У 3-х частинах. – Ч.1. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – С. 65–68.
14. Лозинський О.М. Мотиваційні конфлікти як психологічний засіб вчинення корупційних правопорушень // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез V-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2011.
 15. Лозинський О.М. Протидія службовим зловживанням як чинник покращення іміджу ОВС // Матеріали Круглого столу «Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві». – Львів: «Ліга-Прес», 2011. – С. 63-65.
 16. Лозинський О.М. Соціально-психологічні аспекти корупції та лобізму // Лозинський О.М. Політична психологія: навчальний посібник. Видання третє, доповнене, виправлене. – Львів: ЛівДУВС, 2011. – С. 63-69.
 17. Лозинський О.М. Корупційний «кетман» як рудимент посттоталітаризму // Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби. Збірник статей круглого столу. 3 нагоди Всеукраїнського Дня науки: 24 травня 2012 року. – Львів: Тріада Плюс, 2012. – С. 34-40.
 18. Лозинський О.М. Корупція у контексті політичної культури // Студії з політичної та соціальної психології. Збірник статей. У 4-х частинах. – Випуск 5. – Частина 4. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С.108-114.
 19. Лозинський О.М. Особливості професіоналізації особистості в умовах корупціогенної політичної культури // Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства / Збірник тез міжкафедрального круглого столу факультету психології ЛьвДУВС: 22 березня 2013 р. / Упоряд. М.П. Козирев. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С.100-102.
 20. Лозинський О.М. Психологічні перепони соціального реформування в умовах корупціогенної політичної культури // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Випуск №1. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С.96-106.
 21. Лозинський О.М. Порівняльний аналіз особливостей корпоративної та політичної культури в Україні та Польщі // Психологія управлінської діяльності. Збірник науково-методичних праць. Випуск №1. Матеріали науково-методичного семінару на тему: «Психолого-педагогічні форми і методи управління навчально-виховним процесом» / Упорядник Гуменюк Л.Й., Н.А. Карпенко. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.88-94.
 22. Лозинський О.М. Особливості мотиваційної спрямованості українських та польських респондентів у контексті «низової» корупції // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Випуск №3. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.46-51.
 23. Лозинський О.М. Корупційні психологічні тенденції політичної культури громадян України та Польщі // Основні напрями формування фахівця в умовах ВНЗ системи МВС. Збірник статей звітної конференції

факультету психології: 16 травня 2014 року / Упорядники З.Р. Кісіль, З.Я. Ковальчук. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.56-60.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані на розгляд матеріали монографічного дослідження містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації для системного психологічного аналізу явища політичної корупції, зокрема розкривають соціально-психологічні механізми її відтворення, а також соціально-психологічні відмінності корупціогенних чинників в українському та польському суспільствах. Результати дослідження запровадженні для використання у навчальному процесі Львівського державного університету внутрішніх справ при викладанні навчальних дисциплін «Політична психологія», «Етнопсихологія», «Диференційна психологія», «Профорієнтація та профвідбір», «Економічна психологія» як такі, що дають змогу в ході навчального процесу формувати правову свідомість курсантів та студентів.

Члени комісії:

О.М. Балинська

О.Г. Рибак

З.Р. Кісіль

Л.Й. Гуменюк

Підпис *Балинської О.М., Рибак О.Г., Кісіль З.Р., Гуменюк Л.Й.*
ЗАСЕДІ ВІСЬО НАВАЧАЛЬНИХ
ЛЬВІВ
УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, член-кореспондент Національної академії наук України, доктор економічних наук, професор

В.С. Загорський
«26» серпня 2014 р.

ДОВІДКА

«09» липня 2014 р.

м. Львів

№ 84/09

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лозинського Олега Михайловича на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук за темою «Соціально-психологічні чинники
політичної корупції» у навчальний процес**

Експертна комісія у складі завідувача кафедри політичних наук та філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, доктора філософських наук, професора Колодій Антоніни Федорівни; доцента кафедри політичних наук та філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, кандидата філософських наук, доцента Гук Оксани Іванівни розглянула й узагальнила наукові праці Лозинського О.М. за темою дисертації «Соціально-психологічні чинники політичної корупції».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації в монографіях:

1. Лозинський О.М. Психологія політичної корупції. Монографія / О.М.Лозинський. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 306 с.

Публікації у виданнях, які визнано ВАК України фаховими з психології:

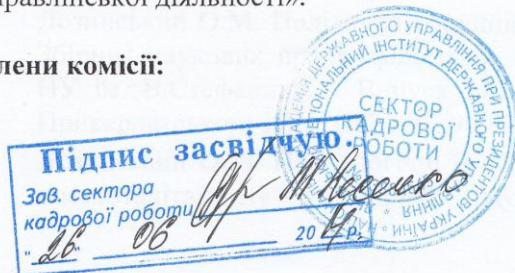
2. Лозинський О.М. Психологічні аспекти корупційних дій в світлі соціально-психологічних теорій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Збірник наукових праць. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2010. – С. 39-52.
3. Лозинський О.М. Соціально-психологічні передумови посадових правопорушень // Науковий вісник ЛДУВС. Серія психологічна: збірник наук. праць / Гол. ред. М.Й. Варій. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип.2. – С. 96-109.
4. Лозинський О.М. Політична корупція в ментально-інформаційному вимірі // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський НУ ім. В.Стефаника. – Випуск 17. – Частина 1. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – С. 90-97.
5. Лозинський О.М. Психологічні особливості політичної корупції у контексті посттоталітаризму // Збірник наукових праць: філософія, соціологія,

- психологія. Прикарпатський НУ ім. В. Стефаника. – Випуск 17. – Частина 2. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – С. 86-94.
6. Лозинський О.М. Психологічні чинники політичної корупції у підходах структуралізму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 2 (2). – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2012. – С. 35-45.
 7. Лозинський О.М. Психологічні аспекти корупційних тенденцій у контексті політичної культури // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 1. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – С. 353-362.
 8. Лозинський О.М. Психологічні впливи політичної корупції на історичний розвиток стародавніх Афін та Риму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Випуск 2. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – С. 41-53.
 9. Лозинський О.М. Психологічні засоби політичної корупції у формуванні феодальних відносин та абсолютизму // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Випуск 1. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2014.
 10. Лозинський О.М. Коррупционные психологические тенденции в политической и корпоративной культуре граждан Украины и Польши // Журнал «Научный диалог». Серія «Психологія. Педагогіка». – № 3 (27). Март, 2014. – С.73-85. // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nauka-dialog.ru/archiv>
 11. Лозинський О.М. Соціально-психологічні чинники відтворення корупціогенної політичної культури // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Випуск 2. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2014.
Публікації в збірниках статей:
 12. Лозинський О.М. Корупційна діяльність та її соціально-психологічні аспекти // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез IV-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2010. – С. 125-129.
 13. Лозинський О.М. «Корупційний етикет» як неформальна нормативна система суспільних стосунків // Форум молодих науковців Львівщини. Збірник тез конференції: 22 травня 2011 року. – У 3-х частинах. – Ч.1. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – С. 65–68.
 14. Лозинський О.М. Мотиваційні конфлікти як психологічний засіб вчинення корупційних правопорушень // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез V-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2011.
 15. Лозинський О.М. Протидія службовим зловживанням як чинник покращення іміджу ОВС // Матеріали Круглого столу «Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві». – Львів: «Ліга-Прес», 2011. – С. 63-65.
 16. Лозинський О.М. Соціально-психологічні аспекти корупції та лобізму // Лозинський О.М. Політична психологія: навчальний посібник. Видання третє, доповнене, виправлене. – Львів: ЛівДУВС, 2011. – С. 63-69.

17. Лозинський О.М. Корупційний «кетман» як рудимент посттоталітаризму // Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби. Збірник статей круглого столу. З нагоди Всеукраїнського Дня науки: 24 травня 2012 року. – Львів: Тріада Плюс, 2012. – С. 34-40.
18. Лозинський О.М. Корупція у контексті політичної культури // Студії з політичної та соціальної психології. Збірник статей. У 4-х частинах. – Випуск 5. – Частина 4. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С.108-114.
19. Лозинський О.М. Особливості професіоналізації особистості в умовах корупціогенної політичної культури // Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства / Збірник тез міжкафедрального круглого столу факультету психології ЛьвДУВС: 22 березня 2013 р. / Упоряд. М.П. Козирев. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С.100-102.
20. Лозинський О.М. Психологічні перепони соціального реформування в умовах корупціогенної політичної культури // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Випуск №1. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С.96-106.
21. Лозинський О.М. Порівняльний аналіз особливостей корпоративної та політичної культури в Україні та Польщі // Психологія управлінської діяльності. Збірник науково-методичних праць. Випуск №1. Матеріали науково-методичного семінару на тему: «Психолого-педагогічні форми і методи управління навчально-виховним процесом» / Упорядник Гуменюк Л.Й., Н.А. Карпенко. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.88-94.
22. Лозинський О.М. Особливості мотиваційної спрямованості українських та польських респондентів у контексті «низової» корупції // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Випуск №3. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.46-51.
23. Лозинський О.М. Корупційні психологічні тенденції політичної культури громадян України та Польщі // Основні напрями формування фахівця в умовах ВНЗ системи МВС. Збірник статей звітної конференції факультету психології: 16 травня 2014 року / Упорядники З.Р. Кісіль, З.Я. Ковальчук. – Львів: Ліга Прес, 2014. – С.56-60.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані на розгляд матеріали містять науково обгрунтовані теоретичні положення для аналізу політичної корупції в українському та польському суспільствах. Результати дисертаційного дослідження запровадженні для використання у навчальному процесі Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України «Етика державного управління», «Політична психологія та іміджеологія», «Психологічні аспекти управлінської діяльності».

Члени комісії:

Handwritten signatures of A.F. Kolodiy and O.I. Guk.

А.Ф. Колодій

О.І. Гук

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Олег Михайлович ЛОЗИНСЬКИЙ

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Монографія

Видання друге, поповнене.

Редакція:

Ірина Іванівна Кожушко-Лозинська

Макет, комп'ютерна верстка
ГО «Львівський аналітичний дім»
E-mail: lviv-forum@ukr.net

Підписано до друку 01.01.2016 р. Формат 60x84/16.
Папір друк. Друк на ксероксі. Гарнітура Palatino Linotype.
Ум. друк. арк. 15,4. Обл. вид. арк. 15,2. Тираж 300.

Видавництво:
ТзОВ «Ліга-Прес»
79006, м. Львів, а/с 11018.

Віддруковано ПП «Марусич М.М.»
Свідоцтво про державну реєстрацію №1252 від 30. 12. 1996 р.
Львівська обл., Пустомитівський р-н, с. Зубра,
вул. Сагайдачного, 17
(м. Львів, пл. Я. Осмомисла, 5, тел. : (032) 261-51-31).
E-mail: interprint-m@rambler. ru